

CSOKONAI UNIVERSITAS KÖNYVTÁR

Görömbei András

Sütő András

CS
K

A közösségi cselekvésből, felelősségből, magatartásból kihúzódni igyekvő világban Sütő András életműve az otthonteremtés lenyűgöző vállalkozása. Az elidegenedés világméretű uralma idején a Rész és az Egész összetartozását tanúsítja. Óvó figyelemmel építette be életművébe az erdélyi magyarság sorsát és lelkületét, kollektív megmaradás-igényét. A realizmusnak előbb móríci övezetében alkotott, természetes otthonossággal és erősen egyéni jelleggel, a történelem újabb mozgásirányát érzékenyen követve. Úgy tágította egyetemessé mezőiségi életanyagát, hogy annak meghitt személyességét és eleven közösségi ethoszát megtartotta. Életműve a reflexív realizmus, az eszmével, gondolati elemekkel és költői látásmóddal dúsitott valóságábrázolás értékes fejezete. A provinciát is világtávlatokkal szembesíti, s ezáltal léptékét általános emberi szinten s hitelesíti, megőrizvén sértetlenül annak egyedi sajátosságait, árnyalatának méltóságát is.

Sütő András – Illyés Gyulához és Nagy Lászlóhoz hasonlóan – mindig, minden körülmények között az életérdeklő, etikus elvek képviselője, felkutatója. Az emberi érzés és tapasztalat, valamint a történelem tanulságai és a kultúra, filozófia igazságai szerint véd elemi emberi jogokat: anyanyelvi szabadságot, a sajátosság értékét, a személyi és közösségi autonómia igényét. Munkássága a sajátosság és egyetemesség egysege révén emelkedett a magyar irodalom legnagyobb szellemi, erkölcsi, esztétikai értékei közé.

3000.- Ft

Görömbei András
SÜTŐ ANDRÁS

CSOKONAI KÖNYVTÁR
(Bibliotheca Studiorum Litterarium)

41.

SZERKESZTI:

Bitskey István és Görömbei András

Görömbei András

SÜTŐ ANDRÁS

Debrecen, 2007

Második, bővített kiadás.
Első kiadás: 1986.

© Görömbei András, 2007
© DEENK, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007

ISSN 1217-0380
ISBN 978 963 473 091 0

Kiadta: a Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár
Kossuth Egyetemi Kiadója, az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja
Felelős kiadó: Dr. Virágos Márta főigazgató
Felelős szerkesztő: Cs. Nagy Ibolya
Műszaki szerkesztő: Juhászné Marosi Edit
Terjedelem: 17,75 A/5 ív
Készült a Debreceni Egyetem sokszorosítóüzemében, 2007-ben
07-408.

TARTALOM

I. A bölcsőhely parancsai	7
II. Pályakezdés	17
1. Pillantás az első pályaszakaszra.....	17
2. Induló emberek – feloldódó konfliktusok.....	22
3. Múltbeli témák	27
4. Szatirikus és humoros novellák	31
5. <i>Félrejáró Salamon</i>	34
III. Eszmélkedés és útkeresés.....	41
1. Az esszéíró készülődése	41
2. Folytatás és megújulás a prózában	48
3. Vidám játékok.....	59
IV. A kiteljesedés nagy évtizede.....	75
1. <i>Anyám könnyű álmot ígér</i>	75
Szemléletváltás, kibontakozás	75
Egyéni műforma.....	80
Időszerkezet és világkép	87
Nyelv, humor, tragikum.....	94
2. Az esszéíró	101
Néhány szó az esszéről	101
Úti tűnődések	105
A megmaradás esztétikája.....	115
<i>Engedjétek hozzám jönni a szavakat</i>	121
3. A drámatetralógia.....	130
Új drámaírói szemlélet.....	130
<i>Egy lócsiszár virágvasárnapja</i>	137

<i>Csillag a máglyán</i>	152
<i>Káin és Ábel</i>	171
<i>A szuzai menyegző</i>	184
 V. A kisebbségi lét abszurdításai – a nyolcvanas évek	197
1. Esszék	197
2. Drámák.....	207
<i>Advent a Hargitán</i>	207
<i>Az álmokommandó</i>	213
3. Mesék és kalandozások.....	218
<i>Kalandozások Ihajcsuhajdiában</i>	218
<i>Kalandok könyve</i>	220
 VI. Erdélyi változások és változatlanságok – 1989 után.....	225
1. Naplók és dokumentumok	225
<i>Szemet szóért – Heródes napjai</i>	225
2. Drámák.....	243
<i>Az ugató madár</i>	243
<i>Balkáni gerle</i>	246
3. Publicisztika.....	254
<i>Erdélyi változatlanságok</i>	254
<i>Létvégi hajrában</i>	262
 VII. Sajátosság és egyetemesség	271
 VIII. Sütő András művei.....	275

I. A BÖLCSŐHELY PARANCSAI

Sütő András (Pusztakamarás, 1927. június 17. – Budapest, 2006. szeptember 30.) az újabb erdélyi magyar irodalom legismertebb alakja, az egyetemes irodalomban is számon tartott művész. Olyan író, aki nem állítja szembe a közösségi és morális gondokat az esztétikai értékkel. Az egyén és a közösség boldogulását szétválaszthatatlannak tudja.

Jobbágyivadék, családjából a népes Sütő, anyai ágon pedig a Székely famíliából elsőként tanult. Abban a faluban született, ahol Kemény Zsigmond van eltemetve, a „Mezőségnek hívott erdélyi dombvidék kellős közepén, Kolozsvártól negyven, Marosvásárhelytől hatvan kilométernyire, távol a vasúti és szellemi közlekedés ütőerétől, hajdani lápok, tavak, nádasok kiszikkadt völgyében.”¹ Erről a tájról írta Makkai Sándor *Holt-tenger* című „segélykiáltását”. A család és a szülőföld olyan erős élménye Sütő Andrásnak, hogy íróként is sokáig szinte közvetlenül ebből táplálkozik, de még áttételesebb művein is áttűnik szemléleti elemként ez a világ. A családot, az összetartozó szűkebb közösséget erőforrásnak, morális tartalmak és eszmények hordozójának és őrzőjének tartja. Abroncsnak, összetartó erőnek tudja nyelvi, nemzetiségi vonatkozásban is. Pályakezdésekor erősen önéletrajzi, közösségi életrajzi ihletettségű művészként még az ábrázolás hitelességének parancsát is otthonról táplálja. Belső tartásra, önmegőrzésre ösztönző forrás is neki a család, „ahol zúzmarás időkben *titkon ünnepelhető a titok: az együvé tartozás tudata*”.²

¹ SÜTŐ András: *Anyám könnyű álmot ígér*. Bukarest, 1970. 14.

² A *megtartó család dicsérete*. Földes Anna interjúja Sütő Andrással. In: FÖLDES Anna: *Családi kör* 78. Bp., 1979. 219–229.

Pályakezdekésekor életművének szemléleti egységét a mezőszegi táj lakóinak, a nagy családnak a történelme és újabb kori élete, az itt szerzett gyermekkori élményvilág biztosította.³ Erre rakódott rá hatalmas műveltséganyaga, de oly szervesen építkezett az indító és megőrző élményekből, hogy jelentős kultúra birtokában is otthonos maradt a pusztakamarási világban. Másrészt művészte otthonkereső és otthonteremtő kísérlet, szembeszegülés az elidegenedéssel, magányossággal.

1940 őszén a nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégiumba ment – kántortanítói elképzelésekkel. Motyójában a rokonság és az ismerősök ajándékával, fülében a búcsúzó, ajándékozók kívánságával: „Hogy ne felejts el minket”⁴, szívében pedig a fogadalommal, melyet erre az időre visszaemlékezve így fogalmazott meg a *Nagyenyedi fügevirágban*: „nem fölfele: lefelé török, Uram; vissza azok közé, akik könnyeikkel egész rózsakerteket nevelhetnének”⁵.

Ezt a kiteljesülő kiszakadást gazdag élményvilágú gyermekkor előzte meg. Nagyon sok tanítómestere volt Sütő Andrásnak már Pusztakamaráson is. Őseit, irodalmi ösztönzőit maga is többször számba vette.

„A klasszikus elbeszélők” közül először apai nagyapját, Sütő Mihály írástudatlan uradalmi cselédet említi, akinek gyakran bele-belenyúl a tarisznyájába – nálánál szerényebb képességű elbeszélőnek mondván magát. Sütő Mihály magyar és román nyelvű meséi mindig a valóságot mondták, mert sohasem „a költői kiagyaltáshoz ragasztott valóságelemeket, hanem a valóságot emelte költői magasságokba”.⁶ Tőle kapta Sütő András az *Egy pakli dohány történetét*, emlékének pedig szép, lírai novellát szentelt, az *Egy csupor zsírt*, Sánta Ferenc *Sokan voltunk* című novellájának ezt a különös, fordított társát. Később is úgy érzi,

³ Vö.: VERESS Dániel: *Szélfűtű ágon fészek*. Mozgóképek Sütő András műhelyéből. Tiszatáj, 1972: 10. 35.

⁴ SÜTŐ András: *Önéletrajz helyett*. In: *Misi, a csillagos homlokú*. Bukarest, 1972. 365.

⁵ SÜTŐ András: *Nagyenyedi fügevirág*. In: *Istenek és falovacskák*. Bukarest, 1973. 221.

⁶ SÜTŐ András: *Önéletrajz helyett*. In: *Misi, a csillagos homlokú*. 363–364.

hogy Jókai és Mikszáth mellett Sütő Mihálynak a mezősegi világból való igaz történetei alakították ki benne és körülötte azt a mesevilágot, amelyben íróvá nőtt. Talán még a filozofikus hajlandóságot is tőle kapta.⁷ Anyai nagyapja a *Bibliát* tekintette a tudás forrásának, azt olvasta vasárnaponként unokáinak. Sütő András biblikus motívumokban gazdag nyelvének, szemléletének az első forrása volt ez.

Sütő Mihály mellett a másik pusztakamarási elbeszélő Orbán János volt, aki a segítségért, munkáért is mesével fizetett a gyermek Sütő Andrásnak, s akit majd oly emlékezetesen idéz meg az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* című esszéregényében. Föltámasztja őt a háborús munkaszolgálatosok alagútjából, hogy befejeztesse vele a halála miatt félbehagyott mesét a szavak romlásáról és a jó szavak gyűjtögetéséről.

Sütő András emlékezete szerint nagyapja a mesélésben Mikszáthnak és Creangának volt versenytársa. A román Anica néni pedig így kezdte neki a mesét: „Volt egyszer, hol nem volt, hetedhét országon is túl volt egy királyfiú, úgy hívták: Ion Creangă.”⁸ Ezután mondta el Creangă meséjét, a Fehér Szerecsen történetét. Creangă (1837–1889) a román prózairodalom egyik legnagyobb alakja, akinek kis terjedelmű életműve nagy hatással volt a román irodalom és nyelv fejlődésére, meséi a moldovai román falu életének valóságos monográfiáját adják. A moldvai parasztnyelv az ő műveiben kapott először irodalmi rangot.⁹ Sütő Andrásra ezek a mesék óriási hatással voltak. Később, amikor megtudta, hogy Creangă az írójuk, s nem népmesék, lefordította azokat. Fordítása sokszor megjelent, először 1949-ben. A román nyelv Sütő András számára Creangă-illatú, s majd kicsi unokájának, Lászlónak is Creangă szavait hozza frissen szerzett barátja, Ionica.¹⁰ Creangă később a nagy szentségtörők – Rabelais és Arisztophanész – társának nevezte a *Mesék*hez írt utószavában.¹¹ Művészetformáló

⁷ Vö.: *A megtartó család dicsérete*. In: FÖLDES Anna: *Családi kör '78*. 219–220.

⁸ SÜTŐ András: *Ion Creangă*. In: CREANGĂ: *Mesék*. Bukarest, 1971. (Sütő András ford.) 197.

⁹ Vö.: *Világirodalmi Lexikon*. (Szerk. Király István) Bp., 1972/2. 385.

¹⁰ SÜTŐ András: *Engedjétek hozzám jönni a szavakat*. Bukarest, 1977. 6.

¹¹ SÜTŐ András: *Ion Creangă*. In: CREANGĂ: *Mesék*. 195.

hatásáról is közvetlenül vallott: „A moldvai mesemondó ... úgy repített föl, hogy meg is kötött egyben; a szociológus tárgyi hűségével bugyolálta mesébe saját paraszti életformánk változáslehetőségeit. Amit ilyenformán neki is köszönhetek: az írói szándékának az a szeme járása, amely képtelen átsiklani a valóság csaholó tényei fölött. ... Olyan korban, amikor a valóságról annyi *mesét* írnak, ő még mindig azt példázza: miként lehetséges a mesében is a *valóságot* írni”.¹²

Sütő Mihály, Orbán János, Ion Creangă, Jókai és Mikszáth mellett még egy nagy mese-forrás volt jelentős élménye: Benedek Elek. Kemény Béláné bárónő, aki a pusztakamarási református elemi iskolának volt védnöke, esős délutánokon aranyozott szegélyű, piros fedelű könyvekből Benedek Elek meséit olvasta a gyerekeknek. A parasztgyerekeknek mesevilág volt a bárói kastély is, ebből röppentette őket a bárónő egy másik mesevilágba, Benedek Elek szakállas manói és tündérlányai közé.

Sok forrásból kapta a gyermek Sütő András a mesét. Azért írhatta később, hogy a mese dolgában neveltetése előkelőnek mondható, mert kanászok, béresek és bárónők hangja növesztette benne a képzelet szárnyait, adta neki a lenyomottságban a „kortyintásnyi szabadságot”.¹³ A mese egész lényét formálta; ébresztgette művészi látását és ábrázoló képességét.

Egy „királylány”, a „madonnalelkű tanítónő”, dr. László Dezsőné vasárnapi iskolai mozgalom keretében toborozta a gyerekeket – szépségével is – Kodály és Bartók dalainak tanulására. Tóth Károly tanító úr pedig, aki a magyar nyelv bőven termő vidékéről érkezett Pusztakamarásra, mogyoró vesszővel is segítette a magyar nyelv elsajátítását; ő tanította meg a pusztakamarási gyerekeket Szenci Molnár Albert zsoltáira is.

A háromnegyedrészlet románok s csak negyedrészen magyarok lakta Pusztakamaráson Sütő András mintegy százötven főnyi közösségtől kapta anyanyelvét. Olyan közösségtől, „melynek Balassija, Csokonaija, Arany Jánosa, nyelvújítója és nyelvcsőse a mindenkori tiszteletes úr volt, régi fegyvertársaival: Károli

¹² SÜTŐ András: *A bölcsőhely parancsai*. In: *Istenek és falovacskák*. 137.

¹³ Uo. 135.

Gáspárral és Luther Mártonnal”.¹⁴ Az anyanyelv „diribdarabjai” közé született Sütő Andrást Tóth Károly tanító úr korán ráébresztette anyanyelve tökéletes megtanulásának szükségességére. Arany János *Toldijában* „nyelvünk erdőzúgását” hallgatta. Ez a könyv lett nyelvművelő mestere, minduntalan visszatért hozzá. Arany János szavaival igazgatta helyükre a kibicsaklott szavakat, s Arany János modorában kezdett el verseket írni. Sőt, ezeket irkalapokra sokszorosítva terjesztette is, mintegy legelső szerkesztői munkája gyanánt.¹⁵

A nagyenyedi Bethlen Kollégiumba Jenei Sándor tiszteletes úr segítségével és kalauzolásával jutott. Útiládáját édesapja készítette, Kemény Béláné pedig a báró Kemény Anna kelengyéből válogatott neki paplanlepedőt és párnahuzatokat. A monogram miatt az internátusi mosónő jó ideig báró úrfinak szólította.

A Kollégiumban Vita Zsigmond volt a magyartanára. A kiváló tudós hamar felismerte Sütő András tehetségét. Ő közölte első írását is, *Egy őzike halála* címmel.¹⁶ A tanítvány a *Légy jó mindhalálig* hatására tizenöt éves korában már írónak készült. Gyűjtögette a hasonlatokat és metaforákat is. Egyszer édesanyja egy szakadt ing fölött nagyot kacagott, s neki ez úgy tetszett, mint ha a kacagásra a poharak összekoccantak volna a tálal tetején. A frissen szerzett hasonlatot, „akár egy szőlőgerezdet” vitte Nagyenyedre Vita Zsigmondnak az első dolgozatíráshoz.¹⁷ Nagyenyeden tágra nyílt előtte a szellemi világ. Pusztakamaráson sok utánajárással is nehezen jutott könyvekhez, itt viszont a könyvtárban Móricz Zsigmond, Illyés Gyula, Veres Péter és Tamási Áron művei várták, művészetük, világszemléletük anyajegyét kitörölhetetlenül átörökítve a mohón tájékozódó ifjúba. Előbb persze ő is világ körüli utazást tett Jókai, Jack London, Swift és Verne Gyula segítségével. Erről az utazásról visszatérve kapta kézhez Veres Péter *Gyepsor* című kötetét. Nem tetszett neki, mert ösztönösen tiltakozott az ellen, hogy Veres Péter az álmok vilá-

¹⁴ SÜTŐ András: *Anyám könnyű álmot ígér.* 17.

¹⁵ Uo. 23.

¹⁶ ABLONCZY László: *Nehéz álom.* Sütő András 75 éve. Második, javított kiadás. Bp., 2002. 513.

¹⁷ Vö.: SÜTŐ András: *Évek – hazajáró lelkek.* Bukarest, 1980. 83.

gából visszakényszerítse a „balmazújvárosi tájakhoz sok tekintetben hasonló sáros, kopár Mezőségre”.¹⁸

A *Gyepsor* később lett nagy élménye, de a tanítóképzős diáknak is fontos üzenetet hozott. A Kollégiumban azt tanulta, hogy a kántorkodás, zsoltáréneklés gyógyír lehet a társadalmi bajokra: „Tapaszok lesztek! – mondta egyik tanárom. – Ahány kántor, annyi tapaszt a bajokra.”¹⁹ S ekkor szólalt meg a gyepsoni novellákban Sütő előtt ennek a gondolatnak az ellenkezője. A *Tél a Gyepsoron* végén az író azt kérdezi hősétől, Dankótól: „Vajon meddig hallgat?” Később erre az élményre vezette vissza Sütő András azt a fölismerését, hogy az irodalom a közösség ügyeinek védelmezője is. Legfontosabb célkitűzése pedig annak megmutatása, hogy miféle gondok ülnek egy közösség „homlokráncaiban”. A nagyenyedi élmények mélyen beléje vésődtek. A *Csillag a máglyán* témájának első megjelenését is ide vezette vissza: pályamunkát írt Kálvinról. *Nagyenyedi fügevirág* című esszéjét is a kollégiumi élmények motiválták. S talán itt kezdte el fürkészni Bethlen Gábor személyiségét és reálpolitikájának titkát, hogy később gondolkodásmódjának egyik tartópillérévé emelje. Az *Egy csupor zsír* történetét egy kollégiumi téli vakáció idején élte át. Első írásait is a Kollégiumból küldte el az akkor Dél-Erdélyben megjelenő *Havi Szemlének*, sikertelenül.²⁰

Tele volt irodalmi ambíciókkal. 1945. május 6-án *Levél egy román barátomhoz* címmel a magyar–román barátság mellett érvelő nyílt levele jelent meg a Balogh Edgár által szerkesztett *Világosság* című lapban. Ennek alapján hívta meg Balogh Edgár a *Világosság* munkatársának az ötödikes gimnazista diákot. Igazi fordulat ez az életében. Az újságírás a politikával való eljegyeztséget is jelentette. Az iskolában lapot szerkesztenek, terveznek. Sütő András Tömörkény modorában novellákat ír. A legkülönbébb eszmék vívják küzdelmüket az igényesebb diákokban, hiszen együtt, egymás mellett hat rájuk a népiség és a szociáldemokrácia, a harmadik út és a keresztényszocializmus, a

¹⁸ SÜTŐ András: *Az írói illetékeségről*. *Igaz Szó*, 1955/4. 102.

¹⁹ Uo.

²⁰ Vö.: SÜTŐ András: *Évek – hazajáró lelkek*. 77.

közösségi elkötelezettség és az intellektuális individualizmus, a politikamentes és a tendenciózus irodalom, az osztályfelettség és a transzszilvanizmus.²¹

1945 nyarán Pusztakamaráson dalokat, népszokásokat gyűjt Faragó József megbízásából.²² 1945 őszén bejut a kolozsvári Móricz Zsigmond Népi Kollégiumba. Itt, Mátyás király szülőházában hallgatja Nagy István előadását, aki az új idők követelményeiről beszél, politikai aktivitást, kommunista eszméket sürget. Sütő András politikai orientációjában ennek is szerepe van. Irodalmi ambíciói is fölerősödtek. 1945 júniusában „ifjúsági túraleíró pályázat” jelent meg az Erdélyi Népi Kárpát Egyesület *Erdély* című folyóiratában. A lap decemberi számában tették közzé a pályázat eredményét: „Az első díjat, 5000 lejt és folyóiratunk 1945. évi folyamát egyhangúlag az *Utazás a Holttengeren* című és jeligéjű dolgozatnak ítélte oda a bíráló bizottság. Szerzője Sütő András, a kolozsvári református kollégium VI. osztályú tanulója.”²³ 1945 augusztusában Sütő András János nevű kalotaszegi barátjával bejárta a Mezőség néhány faluját. Erről a kirándulásról adott számot humorral telített vallomásos tudósításában, első ismert szépirodalmi alkotásában, melyet az *Erdély* az 1945. decemberi számában a pályázat eredményének a hírével együtt jelentetett meg.

Kolozsváron Sütő András emberközelbe került szinte az egész erdélyi magyar irodalommal. Író-olvasó találkozóra kísérte a „három Istvánok”-at – könyveik árusítójaként. Nagy István szakmának is ezt ajánlotta neki. „Nagy István dörgött és villámlott a reakció ellen, Horváth István a parasztság gondjait pergette. Asztalos a derű szikráit ontotta, mint egy csillagszóró, minek a fényében kacagni és sírni lehetett a kisember tragikomikumán – jómagam pedig a könyveiket árusítottam”, számol be később erről az emlékezetes utazásról.²⁴ Balogh Edgár választása megha-

²¹ Vö.: SÜTŐ András: *Sorok Nagy Istvánhoz. Igaz Szó*, 1964/2. 289.

²² Vö.: ABLONCZY László: *Nehéz álom. Sütő András 75 éve. Második, javított kiadás.* Bp., 2002. 513.

²³ Vö.: NAGY Pál: *Jegyzet. Hitel*, 2007. 6. 40–41.

²⁴ SÜTŐ András: *Minden bilincs a szerzőé.* In: *Istenek és falovacskák*, 1973. 51.

tározónak bizonyult Sütő András életében. Ettől kezdve az élet sűrűjében élt. Előbb a *Világosság* riportere, majd belső munkatársa lett. 1947-ben Balogh Edgár ajánlására belép a kommunista pártba. Időszaki ifjúsági kiadványt szerkeszt. Decemberben tudósítóként részt vesz a Magyar Népi Szövetség III. kongresszusán Temesváron. 1948 tavaszán a Magyar Népi Szövetség sajtófelelőseként Bukarestbe került. Itt néhány hét után az *Ifjúság* című lap munkatársa lett. 1948 szeptemberében a Magyar Népi Szövetség helyezte át Bukarestből Kolozsvárra. 1949. április 4-én feleségül veszi Szabó Évát. 1951. július 16-án megszületik Ágnes lányuk, 1952. december 20-án pedig András fiuk. 1949-ben a *Falvak Népe* munkatársa, majd főszerkesztője.²⁵ 1951-ben a *Falvak Népet* Bukarestbe helyezik át, Sütő Andrásék is Bukarestbe költöznek.

A kolozsvári *Falvak Népe* jelentette az ő egyetemét. A másik szobában Gaál Gábor szerkesztette az *Utunkat*. Mozgalmas korszak volt ez, a „szocializmus hajnali órái” jelentős feladatokat osztogattak, s előbb felhőtlen optimizmust is.

Új nemzedék lépett a negyvenes évek végén, az ötvenes évek elején az idősebbek nyomába az erdélyi magyar irodalomban: Sütő András, Szabó Gyula, Kányádi Sándor, Székely János, Panek Zoltán, Huszár Sándor, Fodor Sándor, Bajor Andor, Beke György, Bodor Pál és társaik. A magyarországi fényes szellők nemzedékének erdélyi társai voltak ők, pályájuk íve is többnyire hasonló: előbb szinte romantikus optimizmus, majd megkeseredés, önmarcangoló szemlélet, mélyülés és művészi megújulás követte egymást. Az erdélyi magyar irodalomnak ezt az új nemzedékét a negyvenes és ötvenes évek fordulóján jelentős írók bátorították: Sütő András gazdag ösztönzésekre figyelhetett a *Falvak Népe* egyetemén. Gaál Gábor mindig a valóságra figyelmeztette: „Csak semmi kitalálás, tisztelt uram, a tényeket tisztelni kell. A tények kegyetlenek.”²⁶ Ő közölte az *Utunkban* 1949-ben Sütő András első novelláját, a *Hajnali győzelem* címűt. Asztalos István az anekdo-

²⁵ Vö.: ABLONCZY László: *Nehéz álom*. Sütő András 75 éve. Második, javított kiadás. Bp., 2002. 513–514.

²⁶ SÜTŐ András: *Az én egyetemem*. In: *Istenek és falovacska*. 58.

ta forrását bugyogtatta fel csehovi módon és Móricz nyomán; Balogh Edgár harcos társadalmiságra buzdította, a népszolgálat elvét hangoztatta; Kós Károly ölelte meg első novellájának megjelenésekor. Méliusz József Thomas Mannt, Roger Martin du Gard-t ajánlotta figyelmébe, Böződi György, a *Székely bánja* írója „1848 tragikumával a homlokráncában” a szabadságharc emlékei után nyomozott. Nagy István Gorkijt, Csehi Gyula Ehrenburgot adta a kezébe. Szabédi László Németh Lászlót és Illyést ajánlotta. Mások Solohovot és Calinescut, Barbusse-t és Lukács Györgyöt, Dsida Jenőt és Belinszkijt rakták a vállára.²⁷ De Benedek Marcell és Jékely Zoltán műves finomsága és a Magyar Népi Szövetség elnöke, Kurkó Gyárfás is hatott szemléletére. Fellépett egy irodalmi esten Bánffy Miklós gróffal is. „Vegyes vitézek voltunk: novellista kondásfiúk, hercegivadékok, munkásírók, katolikus és hivatásos forradalmárok, helyesírási gondokkal küszködők és tizenhét nyelven olvasó tudósok.”²⁸ Rengeteg példát, szellemi kihívást, ösztönzést kapott pályájának indulásakor.

A *Falvak Népe* és a pusztakamarási otthon révén pedig a parasztság múltbeli és jelenkori élete tapintható közelségben volt hozzá.

1953-ban megszűntették a Magyar Népi Szövetséget. Sütő András sajtópolitikai konfliktusok miatt lemondott főszerkesztői állásáról; 1954 telén családjával Marosvásárhelyre költözött. Az *Igaz Szó* főszerkesztő-helyettese lett. Küldöttként, az írószövetség képviselőjeként részt vett a varsói Világifjúsági Találkozón. Ekkor látogatott el Auschwitzba. 1955-ben a Magyar Írószövetség vendégeként Budapesten, Egerben, Debrecenben járt, megismerkedett több magyar íróval.

1956 januárjában Illyés Gyulát kalauzolja erdélyi körútján, szeptemberben pedig a hazalátogató Tamási Áronnal tölt együtt néhány napot Marosvásárhelyen. Októberben a magyar forradalom ellen tiltakozó memorandumot először három kollégájával együtt nem hajlandó aláírni. Szabadsága is veszélybe kerül. 1958-ban megválik az *Igaz Szótól*, és az akkor induló marosvásárhelyi *Művészet* című havi lap főszerkesztője lesz. 1959. október 1-jétől

²⁷ Uo. 59–60.

²⁸ Uo. 60.

felsőbb utasításra átalakítják a *Művészet* arculatát, címét *Új Életre* változtatják.²⁹ Sütő András ennek a lapnak a főszerkesztőjeként dolgozik nyugdíjazásáig, 1989-ig.

Íróként urak és parasztok konfliktusának móríci ösztönzésű ábrázolójaként kezdte pályáját, de az új történelmi helyzet új feladatokat, új perspektívákat mutatott neki. Első nagy témája éppen az új életbe induló emberek világa lett. Előbb szinte problémátlannak látta a szocializmus kibontakozását, korai publicisztikája, földosztást, egyenlőséget, demokráciát követelő írásai nyugodt bizalomtól sugároznak. Íróként is az új világ művészeként jelentkezett: azonnal kivételes sikerrel.

²⁹ ABLONCZY László: *Nehéz átom*. Sütő András 75 éve. Második javított, bővített kiadás. Bp., 2002. 514.

II. PÁLYAKEZDÉS

1. Pillantás az első pályaszakaszra

„Maga, kérném, megírt két novellát. Jó. De erre fel megházódott, főszerkesztő lett, részt vett az értelmiségi kongresszuson, beválasztották az írószövetségbe s mindezt húszéves fejjel. Mi lesz magával, mi lesz a folytatás?”¹ Gaál Gábornak ez a Sütő Andrásához intézett félig-meddig tréfás kérdése pályakezdésének rendkívüliségére mutat rá. A *Hajnali győzelem* megjelenése után egyszerre íróvá avatták, sőt a romániai magyar próza nagy reménységének kiáltották ki.

A szocializmus a maga hajnali óráinak lendületében élt. A változás, forrongás, átalakulás időszaka volt ez. A politikai hatalomnak olyan művészi alkotásokra volt szüksége, amelyek megkönnyítik és meggyorsítják a társadalom gazdasági és lelki átalakulását. Sütő András már első novellájával vállalta az új időnek ezt a követelményét. Könyvei gyorsan követték egymást annak ellenére, hogy viszonylag keveset írt, sok idejét, energiáját lekötötték politikai feladatai. Újságíró, szerkesztő, aktivista, szónok, agitátor és író volt egyszerre. A párt pedig Kendilónára küldte, hogy tanulmányozza a kollektív gazdaságot, melyet Kolozs megyében elsőként itt szerveztek meg. A kendilónai parasztok az új élet hőseinek tudták magukat. Tőlük hallotta a *Meztlábas menyasszony* történetét. 1950 nyarán másfél hónapnyi alkotószabadsága idején készítették el Hajdú Zoltánnal közösen a *Meztlábas menyasszony* című színművet. Nem sokkal később már a színházi megbeszélésen mondta Gaál Gábor: „Úgy játsszák, kérném, ezt a darabot, hogy ez az első hazai magyar színmű, mely a kollektívizálás nagy történelmi-emberi problematikáját vetíti színpad-

¹ HERÉDI Gusztáv: *Menet közben: Sütő András. Utunk*, 1959/28. 4.

ra.² A darabot 1951-ben bemutatta a kolozsvári Állami Magyar Színház, a szerzők pedig Állami Díjat kaptak érte.

Sütő András problémátlanul vállalta az új idő kínálta aktuális témákat. 1953-ban megjelent első novelláskötete, az *Emberök indulnak*, 1954-ben a második könyve, *Egy pakli dohány* címmel. Ekkor már románul is különkéntben adták ki novelláit. 1954-ben másodszor is Állami Díjat kapott. 1955-ben válogatás jelent meg novelláiból *Októberi cseresznye* címmel, 1956-ban pedig kiadták első terjedelmesebb prózai munkáját, a *Félrejáró Salamon* című kisregényét, melyből még 1956-ban filmet készítettek, két évvel később pedig románul is megjelentették. A *Félrejáró Salamon* 1955-ben írta, a belőle készült filmet a díszbemutató után bevonták. „Negativizmus, elhajlás, revizionizmus! – óbégatott egy fővárosi recenzens a *Félrejáró Salamon* olvastán.”³

Külső mutatói szerint dinamikus és diadalmas időszak volt Sütő András pályáján a negyvenes évek végétől az ötvenes évek közepéig tartó néhány év. A romániai magyar, a román és a magyarországi kritika egyaránt kivételes tehetségűnek ítélte. „Az eljövendő évtizedek magyar prózájának egyik legnagyobb ígérete”⁴ – írta róla az *Irodalmi Újság* 1955-ben. A romániai magyar irodalom legjelentősebb képviselőinek biztató, elismerő baráti kézfogása mellé hamarosan megkapta a magyarországiakét is. Veres Péter még 1954-ben felkereste halványzöld, kézzel írott levelezőlapon, elismeréssel szólt írásairól, egy új, székel, igazi Mikszáthot ismert fel benne, „de magasabb hatványon”. Aztán szinte maga is megijedt a fiatal íróra zúdított dicséretektől és biztatástól, s így zárta írását: „Légy óvatos, hátha túlzok. Szeretettel Veres Péter.”⁵ Majd Tamási Áron biztató mosolyát kapta ajándékkul. 1956-ban, amikor a Székely Színház századszor adta elő Marosvásárhelyt a *Fáklyalángot*, Illyés Gyula is ellátogatott Marosvásárhelyre. Ő is Sütő Andrást emelte ki a romániai magyar

² Uo.

³ SÜTŐ András: *Évek – hazajáró lelkek*. 114.

⁴ HEGEDŰS Géza: *Három erdélyi elbeszélő. Irodalmi újság*, 1955/32. 7.

⁵ SÜTŐ András: *Évek – hazajáró lelkek*. 81–82.

irodalom új értékei között: „Huszonkilenc éves és kész, nemcsak mint prózaíró, hanem mint ember is.”⁶

A siker, az elismerések azonban csak az egyik felét mutatták Sütő András pályakezdésének, a másik fele a fiatal író számára szinte kivédhetetlen művészi problémákat is jelentett. Akkor kezdte írói pályáját, amikor érett, több évtizede alkotó írók is elbizonytalanodtak, összetévesztették a hirdetett eszményeket a rájuk kevésbé hasonlító valósággal.⁷ Hogyne kapta volna el a megszépítő, a problémákat szivárványosan feloldó romantikus lelkesedés azt a fiatalembert, aki a szegénység mélyéről indult, s akit ölébe vett az új világ. Gyakran igazította ő is a képzelethez a valóságot, pártpolitikai irányelvekhez a tényeket. A különös módon értelmezett szocialista realizmus ekkor egyként volt irodalompolitikai követelmény és az idősebb, példának állított írók művészi gyakorlata.

Novelláiban együtt látjuk a fiatal tehetség valóban figyelemreméltó képességét és a kor kívánalmainak engedelmeskedő író sematizáló mozdulatait. S a kettő közötti folytonos küzdelmet. Külső kíváncsi és belső szándék ellentétét egyre erősebben kellett éreznie. 1955 januárjában kapta meg Veres Péter figyelmeztető levelét, mely jelezte, hogy Sütő András a népieskedés határmezsgyéjén jár némely írásában, sok bennük a „lakkozás” is.⁸ Nagy hatásúnak bizonyult ez a figyelmeztetés, hiszen a Sütő Andrásban kiformalódott elvet erősítette meg: a valóság tisztelének az igényét.

A diadalmas látszatú írói pálya így fordult át 1955 táján ön-emésztő, öntisztító eszmélkedésbe. Sütő András több mint három évig nem írt új szépirodalmi művet. Az 1959-ben kiadott válogatott elbeszéléseinek kötetében (*Tárkarú világ*) az 1954-ben írt *Egycsupor zsír* és az 1955-ös *Félrejáró Salamon* volt a legfrissebb írás. Ezzel a kisregénnyel zárult a pálya első szakasza.

⁶ „Románok, magyarok – segítsük egymást” – Illyés Gyula a romániai magyar irodalomról. *Utunk*, 1956/19. 1.

⁷ Vö.: SÜTŐ András: *Kötél homokból. Beszélgetés Kántor Lajossal*. In: *Az idő markában*. Bp., 1984. 291. (Válogatta és sajtó alá rendezte Ablonczy László.)

⁸ Vö.: SÜTŐ András: *Évek – hazajáró lelkek*. 86.

Bár Sütő András 1945-től Kolozsváron és Bukarestben élt, s szívvel-lélekkel cselekvő részese volt a fölgyorsult időnek, első pályaszakaszának minden írása a mezőszéki parasztság háború előtti és közvetlenül a háború utáni életéről szólt. Leggyakrabban és legszívesebben a jelenkorról írt. Művészetének ihletforrása ekkor kizárólag gyermekkori falusi világának megváltozott élete. Igazi terepe a felszabadulás utáni falu, a kollektív gazdálkodásra áttérő parasztok, az induló emberek világa. Műveinek életanyaga túlnyomórészt a múlt és a jövő találkozását mutatta meg a jelen folyamataiban. Évezredes beidegződések, félelmek nyomása alól szabadulnak fel hősei, hittel vagy félelemmel, de elindulnak egy egészen új világba. Sütő András ekkor problémátlanul állt az új társadalom mellett, kívülről nézte hőseinek küzdelmét. Erre az egész korszakra jellemző az írói szemléletnek olyan fokú biztonsága, szocializmusba vetett bizalma, amelyik az alakuló, változó, induló emberekről szólva szinte kötelezően oldja fel a konfliktusokat, mert már eleve az eldőlt küzdelem távlatából szemléli hőseit. Fontos vonása viszont Sütő András szemléletének, hogy elsősorban az egyént, a személyiséget vizsgálja, így megőrzi annak lehetőségét, hogy miközben a szocializmus fejlődésébe, útjának helyes irányába vetett bizalma töretlen, az egyén életében konfliktusokat is megmutasson. Hősei életformát változtatnak, ítéleteik, döntéseik sorsdöntők. Nehezen merik elhinni, hogy kiszolgáltatottságuk az úri világnak egyszer s mindenkorra a múlté. Ösztönszerűvé vált beidegződéseik nemcsak gátolják őket az új életbe való bekapcsolódásban, hanem olykor igen komoly megpróbáltatásokat jelentenek a környezetüknek is. Sütő András alakjai mindig célhoz érnek, leküzdik kishitűségüket, félelmeiket, felszabadulnak. A novellák jelentős részében ez a felszabadulás szinte drámai küzdelemben történik meg. A jelenről szóló írásokban feloldás nélküli tragikummal nem találkozunk. Ez a múltat idéző novellákban jelenik meg, de a kilátástalansággal azokban is mindig szembeszegül a megváltoztatásra törő szándék.

A változó világot bemutató novellák egy másik csoportjának a hősei jó szándékú, ártatlan emberek, akik azonban rögeszmésen ragaszkodnak egy-egy szűk látókörű elgondolásukhoz, így sokszor megszegyenülve, pórul járva csetlenek-botlanak a meglendült

világban. Ezek a kisemberek mindig csak elszenvedték, de sohasem alakították a történelmet. Tartózkodásuk az új világ egy-egy jelenségével szemben tehát nem ellenségeskedés, hanem történelmi tapasztalatokkal is indokolt félelem, óvatoskodás, amelyik azonban az új helyzetben bizonyos értelemben komikussá teszi őket. Ezek a humoros novellák ezért tűnhettek fel Veres Péter ridegparaszti szemében népieskedésnek, mert az alföldi paraszti világtól idegen a bajokon túlsegítő belső derű és sorslegyőző humor.⁹

Szatirikus, ironikus esztétikai minőség jellemzi azokat a novellákat, melyekben Sütő András az új világ belső gyengeségeit, a bürokráciát, a tovább élő önző szemléletet mutatja be remek komikai érzékkel. Témaválasztására, életanyag-választására a közvetlen aktualitás is jellemző.¹⁰ Az átalakulás, illetve az új helyzet nehézségeivel való küzdelem témájából következik, hogy novelláinak értékszerkezete bipoláris jellegű, bennük múlt és jelen, régi és mai mentalitás ütközik, a világ alakulása konfliktusokban mutatkozik meg. A társadalmi jellegű változást a szegény emberek választásában ragadja meg, ily módon az egyénen keresztül a társadalomra látunk. Írásainak kitüntető értéke az egyén és közösség állandó kölcsönhatása.¹¹ Akkor emeli novellába hőseit, amikor azok pillanatnyi sorsában, cselekedetében a társadalom nagy kérdéseire is ablak nyílik; amikor az egyén választ, de ez a választás a kort tükrözi. Gyakran magában a személyiségben ütközik össze a régi beidegződés és az új világ perspektívája. Ez a személyiségben zajló vagy a személyiség sorsát meghatározó konfliktus rendkívül sokféle lehet a meghatározó fő irányokon belül is. Vívódó, átalakuló hőseinek ellentétül többnyire élettelen eszmefigurákat állít: vagy öntudatos, problémátlan, dinamikus új hősöket, párttitkárokat, elnököket, brigádosokat,

⁹ Sütő András utal ezzel kapcsolatban Németh László romániai naplójára, melyben leírja, hogy farkaslaki útja előtt Tamási világát teljesen fiktívnek gondolta, ott döbbent rá, hogy író és hősei azonosak. In: *Évek – hazajáró lelkek*. 87–88.

¹⁰ GÁLFALVI Zsolt: *Egy pakli dohány. Utunk*, 1954/40. 3.

¹¹ Vö.: BELÁDI Miklós: *Tártharú világ. Élet és Irodalom*, 1960/38. 8.

vagy megátalkodott reakciókat, kulákokat, kulákokkal szövetkező papot – egyszerűen a kor kötelező sematikus figuráit.

Nyelvi-szemléleti vonatkozásban az elődök nyomában halad ekkor Sütő András. Legerősebben Mikszáth Kálmán, Móricz Zsigmond, Tamási Áron és Asztalos István ösztönzése érezhető műveiben. A drámáinak induló novellákat gyakran oldják anekdotikus mozzanatok. A figurákat a népnyelv és tájnyelv is jellemzi, gyakoriak a népnyelvi fordulatok a szövegekben.

2. Induló emberek – feloldódó konfliktusok

A drámai karakterű novella jellegzetes típusát képviseli a pályanyitó *Hajnali győzelem*. A társadalmi konfliktus lélektani kivetítése karakterizálja ezt a novellát. Móricz érett, tragikus novelláinak közelségét érezzük új életanyagon, a történelmi változás pillanatában. A *Hajnali győzelem* 1945-ben játszódik. A gróf visszatért a faluba, vissza akarja szerezni a földjét. A nagy társadalmi konfliktus az urak és a földhöz juttatott parasztok között van, s ez jelenik meg a novellában Kovács János lelki drámájaként. Egyedül ő volt szemtanúja annak, hogy a gróf megölette Kapa Marcit. Kovács Jánost azonban megfenyegette a gróf, másrészt földet ígért neki, ha hallgat. A földosztás ügyeit tárgyaló parasztok felszólítják Kovács Jánost, tegyen vallomást a gróf ellen. Kovács zavarba jön, kitér, tagad, azt mondja, hogy ő nem tud semmit. Közben egy Móriczra emlékeztető tárgyi motívum már mintegy akaratlanul leleplezési motívumsorozatot is elindít. Kapa Marci felesége a gyűlésen erősen nézi Kovács János gumicsizmáját, mintha tudná, hogy azt is a gróftól kapta. A tagadás és a leleplezhetőség tárgyi bizonyítéka nagy feszültséggel tölti el Kovács Jánost.¹² Sütő András a novellában egyensúlyban tartja a

¹² Móricz *Barbárok* című novellájában a rézzel kivert szíj szerepel tárgyi bizonyítékként és egy szépségre vágyó magatartásforma jelképe gyanánt is. Itt ennek ellenpontját látjuk. A gróftól kapott rossz gumicsizma Kovács János megalkuvásának jelképe.

lelki eseményeket a társadalomrajzzal. Az első, közösségi kép után a másodikban Kovács János egyedül vívódik. Kapa Marci felesége figyelmezteti: ha nem tud semmit, arra meg is kell esküdnie. A még véglegesen el nem döntött hatalomváltás Kovács drámájaként jelenik meg. Félelem és becsületvágy ütközik Kovácsban. Felesége a szegények egymás iránti kötelességére figyelmezteti. A földosztók vezetője, Dudás nyíltan is szembeszáll a gróffal és az őt pártfogoló jegyzővel. Dudásék útiköltségre valót gyűjtenek a faluban, hogy hajnalban a városba utazhassanak a gróf elleni tanúskodás végett. A szegények az utolsó fillérjüket is odaadják, hogy megmentsék a számukra életet jelentő földet. Mindenütt sietésre biztatják őket, kihívó ellenképeként Kovács János tévovázásának, bezárkózásának. Az igazuk tudatában megerősödött Dudásék állnak szemben az elgondolásával válságba jutott, elbizonytalanodott Kovács Jánossal, aki mindig hozzájuk, a nincstelenekhez tartozott; most kényszerítik is arra, hogy olyan erős is legyen, mint ők. Rábírnák a vallomásra. Egy gyenge ember erősödik meg a közösség hatására. Ő is elindul azon az úton, amelyet jogosnak, etikusnak tart, de amelyhez nem volt elég ereje, mert történelmi helyzete, a belénevelt félelem gyengévé tette. Kovács János győzelme saját maga felett: egyben a falu, az előbbjáró parasztok győzelme is felette, melyben már előre vetítődik a gróf fölötti végső győzelem is.”¹³ Kovács János úgy akarja jóvátenni bűnét, feledtetni gyengesége szégyenét, hogy maga indul tanúskodni. A hajnali indulás így lesz hajnali győzelem. Egy ember lelki drámája a társadalom nagy fordulatát jelenítette meg. Kovács János összetett, árnyalt lélekrajza élteti ezt a novellát. A többi szereplő elnagyolt, Dudás pedig idealizált figura. Sütő András emberszemlélete humanista. „Harcos, szeretetteljes látásmód ez, amely nem bocsátja meg az új emberben a hibákat, de nem is tör pálcat felette; gyűlöletet kelt az ellenség iránt, de nem emberteleníti el az ellenséget sem.”¹⁴

A *Hajnali győzelem* drámai karakterű novella, benne két világ ütközik egy személy lelki küzdelmében. Ezzel szemben a *Bogár*

¹³ BALOGH László: *Emberök indulnak. Új Hang*, 1954/6. 89.

¹⁴ Vö.: FÖLDES László: *Emberök indulnak*. Sütő András válogatott novellái és karcolatai. *Igaz Szó*, 1953. október.

Zsuzsika búcsúzik a lírai jellemábrázolás példája. Bő terepet kap benne Sütő András meleg emberszeretete. Feledhetetlen alakot formál a tizenegy éves árva kislányból, akit az új világ tehetségének érdeme szerint kiemel a cselédsorból. Két világ ütközése itt is az alapkonfliktus. A novella indulásakor már nincs tét, eldőlt a küzdelem, két nap múlva kezdődik az iskola, Bogár Zsuzsika már búcsúzik az ő kedves falujától, kegyetlen sorsának részletei e búcsúzkodás során az emlékezés szavaiból derülnek ki, miként zeneiskolai felvételének, vizsgáztatásának részletei is. Bogár Zsuzsika búcsúzkodásában tragikum és idill találkozik, emlékezés és reménykedés keveredik, elmúlt idők szenvedése és az eljövendő boldogság hite érintkezik benne. Azokat látogatja meg, akik szerették, nevelték, segítették őt.

Három rokonától búcsúzik, s mindhárom elkér tőle valamit. Az egyik a kendőjét, a másik a kötényét, a harmadik pedig a mellényét. Ez a kérés-motívum alaposan megzavarta a korabeli kritikát, olyan vélekedés is elhangzott, hogy a kapzsi rokonok kirabolták Zsuzsikát, távozásán nyerni próbáltak.¹⁵ Mások azt hangsúlyozták, hogy a rokonok tette fordított előjellel azt is elárulja, hogy bíznak a népi demokráciában.¹⁶ Az árnyalt lélekábrázolás azonban egyértelművé teszi, hogy rokonai nem rabolják ki Zsuzsikát, hanem emléktárgyat kérnek tőle. Ezek az emléktárgyak bennük az együvé tartozás tudatát őrzik. A három búcsúzás és a három kérés népmesei motívum. A kérésben ragaszkodás is van: „ne feledkezz meg rólunk, szegényemberekről”. Zsuzsika megerősödik és felnő a rokonok szeretetétől. A kép a novella gazdag érzelmi és gondolati üzenetét sűríti. Sütő András a szociografikus pontosságot mesével, humorral és lírai képekkel gondolativá érlelő képességének első megmutatkozása ez. Szinte feledteti a novella gyengéit, az idealizált párttitkár figuráját, Bartalis úr sematikus alakját, s Bogár Zsuzsika levelét, melyben visszaigazolja azt, amit a novella tömören, képszerűen érzékeltetett. A *Bogár Zsuzsika búcsúzik* lírai helyzetrajz az új közösségi lelkület térhódításáról. A kedély áradása „ellensúlyozza itt a sű-

¹⁵ Uo.

¹⁶ SÓNI Pál: *Sütő András novelláiról. Előre*, 1953. dec. 11.

rítettebb drámai komorságot; a jellemeket és helyzeteket átítató humor teremt harmóniát sírás és kacagás között.”¹⁷

Az új életformát kezdő emberek érzés- és gondolatvilágának hiteles bemutatása egy kezdő író számára meglehetősen nagy feladat. Sütő András is küzdelmet vív anyagával, s ebben a küzdelemben talál rá igazi hangjára, látásmódjára, a lírai és drámai, valamint a tragikus és komikus hangvétel, illetve esztétikai minőség arányos és együttes alkalmazására. Jó érzéke van ahhoz, hogy az emberi lélek bonyolult mozgásából a legfontosabb mozzanatot kiragadja.¹⁸ A *Hajnali győzelem* és a *Bogár Zsuzsika búcsúzik* című novellákban a társadalmi érvényű epikai anyagot drámai, illetve lírai mellékmotívum világította meg.

Legjobb novelláiban leírás, elbeszélés és a beszéltetés mestereinek bizonyul. Leírásai elevenek és szemléletesek. Nem részletezőek, hanem pár vonással körülhatároltak és társításokat, asszociációkat ébresztenek. Hőseinek szókincsét, szavajárását, beszédmodorát a jellemzés eszközéül kiválóan alkalmazza. A kritika Mikszáth stiláris hajlékonyságának ösztönző hatását említette ezzel kapcsolatban. De óvta a gyakori túlhajtásoktól, modorosságoktól is. Elbeszélő hangjának közvetlenségével vált kiváló elbeszélővé, mesemondóvá. Elbeszélését – annak szerves részeként – gyakran sűríti belső, elbeszélői megjegyzéseivel, kommentárjaival.¹⁹ Sok kifogás hangzott el Sütő András korai novelláinak anekdotázó-adomázó előadásmódja ellen. Novelláiban azonban az anekdota „jellem- és helyzet rögzítő funkciójánál fogva, atmoszférateremtő ereje által, a népi realista szemlélet egyik legjellegzetesebb megnyilatkozási formája”.²⁰ Sütő András ragaszkodott is az anekdota művészi kifejezési lehetőségeihez, némely írásában azonban valóban észlelhető az anekdota túlhajtása, a novella konfliktusának könnyed feloldása.

¹⁷ NAGY Pál: *Az idő hullámhosszán*. Sütő András írói arcképéhez. *Igaz Szó*, 1967. 10.

¹⁸ Vö.: SZÉKELYHIDI Ágoston: *Egy pakli dohány. Alföld*, 1955. 91–92.

¹⁹ FÖLDES László: *Emberk indulnak*. Sütő András novellái és karcolatái. *Igaz Szó*, 1953. október.

²⁰ NAGY Pál: *Az idő hullámhosszán*. Sütő András írói arcképéhez. *Igaz Szó*, 1967. 10.

Azokban a novellákban viszont, amelyek a társadalom nagy átalakulását közvetlen módon mutatják be, nemcsak a bonyolult, összetett téma vázlatos ábrázolása, hanem a közvetlen megjelenítés egyes mozzanatait is sematikus vonásokat mutatnak. Az *Anikónén' felébred* című elbeszélés szinte minden mozzanatában a *Hajnali győzelem* kevésbé sikeres variációja. Az *Új barázdák fordulnak* című novella hőse egy szegény ember, akinek az a dilemmája, hogy traktorral szántassa-e fel a földjét. A derűtséget okozó szemléleti átvetések humorosan ellentételezik a novella hősében zajló belső bizonytalanságot. Helyzetének, szemléletének anakronisztikus vonásaira mutatnak rá.

Az irodalompolitika erősen szorgalmazta a szocialista társadalom kibontakozásának színpadi megjelenítését. Igazi dráma létrejöttét azonban alapvetően gátolta a konfliktusmentesség elmélete, mely szerint a szocialista társadalomban már nincs igazi konfliktus, következésképpen a drámában is fel kell annak oldódnia.²¹ A szocialista realizmus zsdanovi felfogásának következménye a valóság idealizálása és torzítása.

Sütő András a negyvenes évek végén az új magyar színjátszás bővíletében élt. 1948-ban még a kolozsvári Színművészeti Főiskola rendezői szakára is beiratkozott, de ki akarták küldeni Moszkvába tanulni, ettől viszont féltette irodalmi ambícióit. A színjátszás szívügye maradt, korszerűsítéséért cikksorozatban harcolt. Érthető tehát, hogy könnyen engedett a külső biztatásoknak, s így írta meg – Hajdú Zoltánnal közösen – a *Mezítlábas menyasszony* című drámát, mely magán viselte a sematikus novellák összes hibáját. „Hogyan lehet két embernek drámát írni?” – kérdezte Sütő Andrástól Ablonczy László egy interjúban. „Sehogy. Amint az eredmény is bizonyítja”²² – hangzott a válasz. A *Mezítlábas menyasszony* valóban értéktelen alkotás. Témája természetesen a kollektivizálás, melynek során a munkások és parasztok szövetségre lépnek egymással, s megalkotják boldog közösségüket, leleplezik a kollektivizálást akadályozó kulákokat. A no-

²¹ Vö.: KÖTŐ József: *Fejezetek a romániai magyar dráma történetéből*. Kolozsvár-Cluj Napoca, 1976. 30.

²² SÜTŐ András: *Varázsköreim*. Válasz Ablonczy László kérdéseire. In: *Az Idő markában*. Bp., 1984. 311.

vellák ismert történeteivel találkozunk itt. Amíg azonban egy-egy novellában a hiteles lélekrajz kibontakozhatott, s nagyobb összefüggések hitelét is elnyerte, a színműben egyetlen cselekményszál sem tud igazán hitelessé válni a könnyű konfliktusfeloldások következtében. Néhány epizódfigura a mű értéke. Hogy ennek a darabnak akkora sikere volt, az a korabeli drámaírás szomorú állapotát minősíti. Sütő András utóbb nem drámának tekinti ezt a művet, hanem két fiatalember közönséges tévedésének.

3. Múltbeli témák

A dráma és a novella műfaja közel van egymáshoz, a novellák jelentős részének jellemzője a katartikus csattanó, a megtisztító drámaiság. A kor követelménye azonban éppen e tragikumot irritotta ki az irodalomból, ezért kapott túlságosan gyors feloldást a novella és a dráma konfliktusa Sütő András korai művészetében is, amikor a jelen világot ábrázolta. Művészileg két irányban nyílt számára lehetőség: a múltbeli témák felé, mert ezekből nem kellett kipárolnia a tragikumot, másrészt a humoros, szatirikus esztétikai minőség irányába, mert ez alapvetően más összefüggésekbe állította a paragrafusokat.

Sütő András alapvetően a jelenkor írója, mindig a jelen legfontosabb egyéni és közösségi gondjai foglalkoztatják. Mindössze négy olyan novellája van köteteiben, amelyeknek az élményanyagát a múlt, a két világháború közötti időszak adja. Ezek drámai karakterű novellák, bennük a lírai elemek is drámai funkciót nyernek. Közülük a kritika az *Új bocskor* című novellát emelte ki.²³ Méltatta finom meleg tónusát, kiváló kompozícióját, eszmei

²³ Vö.: SZÉKELYHIDI Ágoston: *Sütő András: Egy pakli dohány. Alföld, 1955/5. 92.*: A kötet „kidolgozott és valóban költői darabja az új bocskor, ... A novella tónusa finom, meleg, felépítése kiváló. A levélből, melyet Jánoska a bátyjának ír, kibontakozik az expozíció, és utána, négy-öt képben maga a történet. Maradéktalanul sikerült három ember sorsában megeleveníteni a gondolati-

progresszivitását, az írónak a tömegjelenetek ábrázolásához való jó érzékét, az összetettebb ember- és helyzetábrázolás igényét. Ma már sematikus vonásai is szembetűnnek. A szegény Makkos Jánoska azért nem mehet iskolába, mert nincs bocskora. Városban élő bátyjától vár új bocskort és tüszőt. Marika szerelmes Jánoska bátyjába, s ha csak módját ejtheti, Jánoskával beszélget róla. Megérkezik András, Jánoskának új bocskort és gyönyörű tüszőt hoz, Marikának pedig menyasszonyi gyűrűt. A kezdődő idillt kegyetlen események törik szét. Hiába fizették ki az adót, az adószedő hamis papírokat adott nekik, s most újra itt vannak az adóért. Lefoglalják és elviszik Jánoska új bocskorát és tüszőjét is. Miközben Jánoska vissza akarja lopni elrabolt tárgyait, bátyja a falu szegénységét szervezi meg, hogy mindenkinek szerezzék vissza igazságtalanul elkobzott dolgait. A Makkos Andrásnak szánt golyó Jánoska hátába fúródik. Így végződik tragédiával az idillnek induló történet. A gyermek ártatlan pusztulása pedig egy törvénytelen, amorális társadalom lírai hevületű megbélyegzése. Kevésbé hiteles a szervezkedés bemutatása, Makkos András öntudatos, lázadó alakja és súlytalan némely anekdotikus mozzanat is.

A *Virágot megette a kanyar* című novellájában is idillt tör szét az úri világ csalása. A szegény Cseber Laji egy karóval próbál igazságot szerezni magának, de belátja, hogy küzdelme reménytelen, nem lehet egy karóval az úri világot szétverni. Hasonló indulat és felépítés jellemzi az *Egy pakli dohány* című novellát.

költői magvat, amely József Attila soraira emlékeztet: „Ha az Isten írdeák volna...” KELEMEN János: *Sütő András: Tártharú világ. Kortárs, 1960/6. 969.*: „a kötet egyik legjobb írásában – egy egész falu fordul szembe az elnyomó hatalommal. Ez a novella szemléltetően mutatja, milyen erős érzéke van az írónak a közösségi ábrázoláshoz, a tömegjelenetekhez. Epikus szélességgel árad a novella, látni a megelevenedő falusi utcácskákat, érezni a hangulat forrósodását. Az író egyik erőssége, hogy a legdrámaibb helyzetekben is a realista művész pontosságával és tudatosságával ábrázol s a valóban lényegyet megvilágító mozzanatokot ragadja ki.” BELÁDI Miklós: *Tártharú világ. Élet és Irodalom, 1960/38. 8.*: „A *Tártharú világban* mindössze négy novella eleveníti meg a múltat és közülük egyedül az *Új bocskorban* lelhető fel az összetettebb ember- és helyzetábrázolás igénye... a formátlan indulatokat egységes erővé tömöríti az elnyomás ellen tudatosan küzdő András”.

Csonka Ágoston története a szegény kisember múltbeli kiszolgáltatottságát és az emiatt benne feltámadó bosszúállás igényét mutatja be.

Ezekben a novellákban a mélyebb emberábrázolást az általános vonások hangsúlyozása szorította háttérbe.

A múltat tárgyaló novellák hiányoztak Sütő András első kötetéből. Ezeket 1953-ban és 1954-ben írta. A sematizmusból való kitörés egyik lehetőségét is jelentették. Csekély számuk azonban azt mutatja, hogy Sütő András maga is érezte: a múltbeli életanyagból teremthet a jelenkort tárgyaló írásoknál művészileg tökéletesebb novellákat, de ezek nem jelenthetik az ő írói perspektíváját, mert kitérnek legfontosabb írói feladata, a jelen világgal való szembenézés elől. Művészileg pedig erősen kapcsolódnak a kritikai realizmus ismert mintáihoz.²⁴

A múltról szóló ekkori novellák legkésőbbi darabja, az *Egy csupor zsír* is mutat rokon vonásokat Móricz *Hét krajcárjával* a nevetés és sírás elegyítésében, a lírai elemek drámai funkciójú alkalmazásában. A vallomásos, közvetlen, személyes hang azonban már Sütő András későbbi, az *Anyám könnyű álmot ígérben* és az esszéiben, esszéregényében kibontakoztatott lehetőségét is jelzi. A történet első változatát 1954 augusztusában jelentette meg Sütő András az *Igaz Szóban Ünnepe előtti gondolatok* című írásának részleteként. Egykori szegénységüket mutatja be azzal, hogy amikor szülei elmentek a szomszédba, a nagyapára bízta az egy csupor zsírt, nehogy az örökké éhes gyerekek megegyék. Az író öccse mégis megdézsmálta a kevéske zsírt, a nagyapa – a mesemondó Sütő Mihály – megverte a fiút és eltette a zsírt. „Nem nyúlhattunk hát a zsírhoz, de éjféltajt fölébredtek, mit látok: nagyapám ül az ágyon, s a gondjaira bízott zsírt mártogatja kenyérhéjjal. Az ablakon bevilágít a hó, látom minden mozdulatát, hófehér bajuszát, a cselédkedésben megbogosodott, reszkető ujjait, és arcán az örömet, hogy ha megeszi a zsírt, úgyis ránc foghatja, hiszen mi kezdtük a törvényteleniséget. Nem moccantam, nem szóltam. Elborított a reménytelenység érzése, meg is sirattam magunkat azon a téli éjszakán.”

²⁴ GÁTFALVI Zsolt: *Egy pakli dohány. Utunk*, 1954/40. 3

Sütő Andrásnak erre az írására figyelt fel először Veres Péter, ő pedig ebből a történetből írta meg nem sokkal később az *Egy csupor zsír* című novelláját. A novella visszapillantással kezdődik, jelzi, hogy az író múltbeli eseményt idéz föl: „Hadd mondok el, hogyan is volt az, amikor ősztendő éjszakáján anyámék templomba mentek, és nagyapámra bízta a zsírt, hogy megőrizze, nehogy megegyük, mert alig egy ujjnyi volt, és mi örökké éhesek voltunk.” Ez a személyes emlékezés a novella záró képében közvetlen lírai vallomássá válik. A közvetlen személyesség fontos szemléleti változásra utal: Sütő András számára – sok-sok zsúfolt cselekményű novella után – már nem a cselekmény fontos, hanem a látásmód. Sütő András a szegénység közvetlen dramatizálása helyett a kevéske zsír megőrzésének, védelmének, megszerzési kísérletének nagyapa és unokái között zajló játékos-humoros küzdelmében mutatja be a szegénységet. A nagyapa addig fenyegeti az unokáit, hogy azok már nem is tudnak nem gondolni a zsírra. A gyerekeket talán már nem is az éhség hajtja, hanem a virtus és a játék. A játék és küzdelem tetőfokán jön a váratlan fordulat, a túlhajtott játék tragikum: Nagyapó a fűtőnek esik, betörik a feje, vérezni kezd. Az ijedelemtől a szembenálló felek megváltoznak, a nagyapó nem szól tovább egy szót sem, az unokák pedig minden jót, szépet ígérnek neki jóvátételként, sőt a zsírt is felajánlják neki. Nagyapó eldugja a párnája alá a zsírt, majd elalszanak. Ezután történik az *Ünnep előtti gondolatokból* idézett jelenet azzal a kiegészítéssel, hogy nagyapó, miközben mártogatja a kenyérhéjjal a zsírt, úgy mozgatja a száját, mintha láthatatlan bíróhoz beszélne, a védőbeszédét mondaná. Ez a jelenet sokszálúan motivált, így minden váratlansága ellenére hiteles és mély jelentésű. Ez a jelenet a novella sűrűsödési pontja. Árnyalatnyi komikum is van benne, hiszen az őrző vált itt rablóvá. Új dimenziót ad az értelmezésnek a személyes hangú lírai zárókép: „Drága nagyapónk, ha fehér bajuszodat a fekete föld meg nem ette volna, most nagy-nagy piros csuprot csináltatnék neked, akkorát, hogy az ég is beleférne, és megtölteném finom ételekkel; tajtékpipát vennék neked és megtölteném illatos dohánnyal; báránybőrös bundát csináltatnék neked, és ősztendő éjszakáján csengős szánal járnám be veled a falut, hogy megengeszteljem a szívedet...”

Nem az egyetlen éjszaka miatt kellene megengesztelni a nagyapa szívét, hanem egy egész életért, melyből az elemi dolgok is hiányoztak.

A *Hét krajcárban* játék fordul tragikumba. Móricz és Sütő novellájában közös az átvetítés, a fő téma partikuláris mozzanatban való képszerű megjelenítése. Móricznál a zárókép tragikus, Sütőnél a nyomorúság humora is benne van. Az *Egy csupor zsírral* egy évben jelent meg Sánta Ferenc *Sokan voltunk* című novellája.²⁵ Közös motívum a két novellában az éhség, szegénység megjelenítése gyermeki és nagyapai dimenzióban. Mindkettőt az unoka meséli el, s mindkettőben a nyomor tükröződik a nagyapa sorsán keresztül, de Sánta Ferenc a székelly ballada vonalán drámaian vezeti végig a témát, Sütő András pedig humoros mozzanatokkal teszi összetetté a tragikumot, feleselő párbeszéddel, s a kedélynek sorsot legyőző erejével is szól. Ez természetesen nem értékbeli, hanem jelleg szerinti különbség. A két novella mögött fölsejlik Tamási Áron két különböző karakterű novellatípusa is: Sántáéval a *Szép Domonkos Anna*, Sütő Andráséval a *Rendes feltámadás* kínálkozik párhuzamba.

4. Szatirikus és humoros novellák

A változó világgal íróilag küzdő Sütő András nagyon hamar felfedezte azt, hogy ha a sematikus irodalompolitikai irányelvek nem teszik lehetővé a hiteles korábrázolást, akkor az író a humoros-szatirikus hangnemben új dimenziót találhat az új világ visszás jelenségeinek bemutatására. A komikus ábrázolásmód a fölényérzés, a bírálat kifejezője. Benne az író távolságtartással mutathatja be tárgyát. Ha fölényérzése túlságosan erős, kívülállása határozott, többnyire szatirikus hangnemet teremt. Ha fölényérzése mellett erős benne a szeretet, megértés, akkor humorral telik meg az írás. A szatíra és a humor közötti különbségeket

²⁵ SÁNTA Ferenc: *Sokan voltunk*. Irodalmi újság, 1954. márc. 13.

éppen a fölény érzésének a különböző mértéke határozza meg.²⁶ A különbözőést pedig az okozza, hogy a vizsgált jelenséget az író mennyire tartja veszélyesnek, károsnak. Ha nagyon, akkor megsemmisítésére tör a szatíra eszközeivel. Ha kevésbé minősíti rombolónak a jelenséget s úgy ítéli meg, hogy az valamely helyes jelenség kisebb fogyatékoságának minősíthető, akkor ítéletből és szeretetből egyszerre táplálkozó humorral mutatja be azt. Sütő András számára a humoros-szatirikus ábrázolásmód a sematizmust elkerülő művészi kifejezési lehetőség.

Írásaiban kezdettől keveredik a szatíra és a humor, de rá igazán a humoros hangvétel jellemző. Szatírái elsősorban a túltengő bürokratizmus ellen irányulnak. A megváltozott világban az új vezetők gyakori hibája a bürokratizmus. Rengeteg keserűséget okoztak ezzel a kisembereknek. Az új vezetők azt hitték, csak egyetlen elgondolás létezik, az övék.

A *Marisán úr levelei* című szatírárt 1950-ben írta Sütő András. Egy állami gazdasági igazgatónak, Marisán úrnak az a mániája, hogy minden apró munkafolyamatot rendeletben rögzít, ezért rengeteg levelet ír a beosztottjainak. Rendelkezései mindenkiné megrontják az életét. Állandóan megtilt valamit. A novellában persze az akkori idők követelménye szerint oldódnak meg a problémák: jön egy elvtárs a rajontól és rendet teremt.

Az *Októberi cseresznye* című novella hőse a fia esküvőjére szeretne menni, de nincs cipője. A rendeletek értelmében azonban hiába adja el a cseresznyét, pénz helyett búzáért kaphat csak cipőt. Mire megszerzi a búzát, már zsír kellene, majd pulyka, így telik el a nyár, októberben pedig éppen cseresznyéért adnának cipőt. Így lemarad az esküvőről. Végül kiderül, hogy a rajonnál az ő fia hozta ezeket a képtelen rendeleteket. A boltvezető jelentette már a problémát a rajonnak, de azt válaszolták, hogy opportunistá, „ami pedig politikailag súlyos értékelés”. Az ilyen félmondatok világítanak rá Sütő András műveiben a korszak jellegére.

A *Marisán úr levelei* és az *Októberi cseresznye* hatalommal visszaélő figurái a hatvanas évek vidám játékaiban, Golovics és Pompás Gedeon személyében találunk majd folytatást. De hogy

²⁶ Vö.: SZALAY Károly: *Szatíra és humor*. Bp., 1963. 255.

a hatalommal való visszaélés milyen súlyos tragédiákat is okozott, abból ízelítőt is csak az *Anyám könnyű álmot ígér* ad majd 1970-ben. Az ötvenes évek elején a Sütő-hősök karaktere old valamit a bürokraták bűnén, mert ezek a kisemberek nem tragikusan fogják fel a velük történeteket, hanem csodálkoznak azok képtelenségén, s van bennük derű is eme képtelenségek elviseléséhez. Ezek a szatirikus-humoros novellák így is több kritikai észrevételt adnak az ötvenes évek elejéről, mint amennyit akkor az irodalom a nem komikus ábrázolásmóddal adhatott.

Az 1954-es *Túróspuliszka* jellemeszatíra: a spekuláció, a kapzsiság megsemmisítése. Kelemen Antal felhívított, rossz túrót, vizs a városba, hogy ott drágán adja el. Amikor eladta a túrót meglátogatja öccsét, legalább megismeri annak feleségét is. Kelemen azonban éppen az a fiatalasszony fogadja, akinek a túrót eladta. A novella Kelemen erkölcsi megsemmisítésének folyamatát mutatja be. Felejtethetlen leckét kapott sógorasszonyától és a saját testvéreitől. Sematizáló mozzanat itt is van: Kelemen Antal magángazdálkodó, öccsei pedig kollektivisták. Ez azt a látszatot kelti, mintha az önzés és csalás a magántulajdonosok sajátossága volna. A *Túróspuliszka* bő humorának az a forrása, hogy kicsi a célba vett jelenség s kicsi a tét.

Sütő András kedves hősei azok az új körülmények között botladozó emberek, akikben ütközik a bennük rekedt múlt és a gyors változásokat hozó jelen. Tétovaságuk, ellenállásuk, majd megbékélésük bő humor forrása. A humoros hangvétellel Sütő András sajátos perspektívát talál a korábrázolásra. Megmutatja a vállalt új irány helyességét, de arra is rávilágít, hogy ennek követése nem megy mindig könnyen.

A kitűnő kaszás abban bízott, hogy ezzel a képességével sokat fog keresni a kollektív gazdaságban, de megérkeznek a kombájnok s így az ő tudása semmit nem ér. Ezért visszalép, a faliújságban is kifigurázzák, a karikatúrája alá azt írják, hogy „Segítség! Jönnek a gépek!” (*A vezérkaszás bánata*).

A *dokumentum* című novella szegény kisembere olyan foltos kabátban megy az utcára, hogy a múzeumi emberek utána erednek, meg akarják venni a kabátját a múzeum számára. Ötszáz

lejért akarja eladni a folt hátán folt kabátot. Addig alkuszik, míg a múzeumiak dühösen elmennek, nem kell nekik a kabát.

A humoros novellák közül a *Háromnegyed ész* című érdemel legtöbb figyelmet. Koronka Mihálynak évtizedes álma valósul meg, amikor lovat vesz a földosztáskor kapott kis földjéhez. Bol-dogsága azonban későn teljesül. Akkor lesz magángazdálkodó, amikor már mindenki menekül a magántulajdontól a közös gaz-daságba. Koronka tulajdonosi örömét és bánatát Sütő András bő humorral mutatja be, anekdotikus jelenetek sora színezi a törté-netet. Sütő András novellája az ötvenes évek elején nagy vitát kavart. Volt, aki azzal vádolta az író, hogy a pártosság helyett belefullasztotta a novellát az öncélú humorba.²⁷ Sőni Pál okkal vont párhuzamot Don Quijote és Koronka Mihály között. Cervan-tes hőse is csak akkor ismerte el csárdának a csárdát, amikor legyőzték, illúzióit veresége szétfoszlatta. Koronka Mihály is keserves tapasztalatok után kezdett el komolyabban gondolkodni élete folyásán.²⁸

1952-ben még mindenre megoldást kínált a közös gazdálkodás. Három évvel később a Koronka Mihályéhoz hasonló életút már bonyolultabb, összetettebb módon jelenik meg Sütő András mű-vészetében.

5. *Félrejáró Salamon*

Az 1955-ben megjelent *Félrejáró Salamon* története sok vonatko-zásban párhuzamos a *Háromnegyed ész* című novelláéval. A *Fél-rejáró Salamon* 1952-ben játszódik. Árnyaltan és összetetten mutatja be Sütő András jellegzetes szegényember hőseit. Salamon András is akkor lesz tulajdonossá, amikor mások már menekülnek a magántulajdontól. Kádi úr előbb ingyen akarja neki adni a

²⁷ FÖLDES László: *Emberk indulnak*. Sütő András novellái és karcolatai. *Igaz Szó*, 1953. október.

²⁸ Uo. 91.

gépet, de amikor látja, hogy ő ezen csodálkozik, kér érte két rucát. Így lesz géptulajdonos Salamon András, Kádi úr pedig örül, hogy megszabadult a géptől. Sütő András belső monológokban mutatja be Salamon meglódult képzeletét: a környék összes fáját fel akarja vágni s számíttatja, hogy milyen gazdag lesz, vagononként kétszáz lej a munkadíj, tíz vagonért kétezer, húsz vagonért négyezer... Bár a Salamon család mindenét rákölti a gépre, mégis jól indul a vállalkozás. Salamonék boldogok, nem is gondolnak másra, csak a munkára. Ekkor azonban felrobban a gép. Maradványait Salamon eladja a gépészeknek egy bugylibicskáért. De a gép csak a valóságban ment tönkre, az adóhivatal papírjaiban termelőeszközként tovább élt, sőt a roncsai valóságosan is visszakerültek Salamonhoz. Ezzel elkezdődött az ő kálváriája. Az a fő gondolja, hogy hogyan szabadulhatna meg a géptől. Akkor kezdi érezni a helyzete képtelenségét, amikor hívatják mint géptulajdonost a valóságos géptulajdonosokkal együtt. A sárosi piacon pedig egy vigéc kuláknak nevezte. Salamon ezen úgy feldühödött, hogy pofon vágta az ismeretlen fiatalembert. A kétségbeesett Salamonon egy rajoni pártbizottsági titkár segít: rábeszéli, hogy lépjen be a kollektív gazdaságba, ott közösen megjavíttatják a motort, s nem lesz kulák miatta.

A kisregény két első fejezete párhuzamos Koronka Mihály történetével: Salamon is, Koronka is rosszkor jutott vagyonhoz, eltévesztett volt az örömük, aztán mindketten csődbe jutottak, Koronka lova elpusztult, Salamon motorja felrobbant. Mindkettőjük számára megváltásként kínálkozott a kollektív gazdaság, Koronkát az öccse, Salamont a rajoni párttitkár juttatta a felismeréshez. Koronka története itt bevégeződik, Salamoné azonban igazában ekkor kezdődik. Boldog, énekelve jár fiaival a közös gazdaságba, hasznos tagja lett a közösségnek. Olyan népszerű, hogy az asszonyok még rigmust is faragtak róla. Mindenki dicsérte ezermesterkedő képességét. De ekkor megjelenik a gazdaságban Patkós elvtárs, az a fiatalember, aki őt a sárosi piacon lekulákoztatta, s akit ő ott pofon vágott. Patkós elvtárs most egyenesen a rajontól jött, s kihasználva az osztályharc élesítésének elméletét, Salamont idegen elemnek minősíti és kizárhatja a közös gazdaságból. Salamon elkeseredésében elhatározza, hogy leszámol Patkós-

sal, de aztán csak a Patkós biciklijét töri apró darabokra. Eddig az elbeszélés egyenes ívben haladt, természetes motivációval jutott el a konfliktushoz: Patkós magánbosszúja és Salamon sértett igazságérzete motiválták az eseményeket.

Most viszont megtöri Sütő András az elbeszélés ívét, s a kor konfliktusokat elsimító tendenciájának megfelelően új irányt ad az elbeszélésnek: előtérbe hozza Vancu Mihai kommunista brigádost, aki Salamon mellé állítja a gyáva és tétova elnököt, Kerekest is. Kerekes korábban Patkós utasítására kizáratta Salamont a gazdaságból, most pedig közli Patkóssal, hogy visszavonja a kizárást. Salamon drámai története így oldódik fel hirtelenül és váratlanul. Az erőviszonyok korábban mást mutattak, azok alapján ez a feloldás elképzelhetetlen. „Ebben a befejezésben összezsongorodik Salamon jelentős alakja, eljelentéktelenedik az egész történet.”²⁹

A kisregény hőse a jó szándékú, de a történelemben bukducsoló, szükségképpen sokszor félrejáró ember. Igazságérzete állítja szembe azokkal a bürokratákkal, akik személyes érdekeiket összekeverik azzal az eszmével, amelyre örökké hivatkoznak. Salamon – sokféle próbálkozása folytán – gyakran válik nevetségessé is. Álmai, tervei is nevetségesek, mert ellentétesek a helyzetével. A mindig kisemmizett ember kapzsisága is jellemző rá egy kicsit, de tisztasága, jó szándéka, munkakészsége, vállalkozó kedve a társadalom hasznos tagjává teszik, vagy tennék, ha a társadalom tudna bánni vele. Így azonban félrejárónak, kilógónak mutatkozik, s keserűség, megalázás az osztályrésze. Az igazságérzete erős, de nem tud érvényt szerezni nyilvánvaló igazságainak sem. „Mert ez úgy keresi az igazát, hogy közben, amije volt, azt is elveszti” – mondja róla Vancu. Ez a jellemzés már a későbbi Kolhaas Mihály legfontosabb jellemvonását is előlegezi. Salamon Patkóst a hatalommal azonosítja, mert Patkós őt a hatalom nevében marasztalja el. Nem problémátlan személyiség ő, de értékesebb, mint a meghunyászkodó, idomuló emberek.

²⁹ Az elbeszélés ívének megtörését a korabeli kritika is pontosan jelezte: MAROSI Péter: *Félrejáró Salamon nyomában*. *Igaz Szó*, 1956/12. 1849.

Sütő András legmélyebben éppen azokat a hősöket mutatja be, akik a társadalmi változással nem tudnak mindenben lépést tartani.³⁰

Salamon András belső monológjai, tünődései egy olyan életről adnak számot, amelyekben mindig volt valami hiba. Örökös iparkodása mindig kevéske eredményt hozott a nagy reménykedések után. Ezzel szemben Kerekes elnök belső monológjai védekező jellegűek. Jó ideig azt indokolja meg önmagának, hogy miért nem veszi védelmébe Salamont Patkóssal szemben. Ez az indoklás Salamon jellemrajzának éppúgy része, mint Kerekesének. Kerekes azt szeretné, ha Salamon semmibe nem keveredne, ha semmi baj soha nem lenne vele. Akkor nem kellene őt sem védeni, sem támadni. De Salamon nem ilyen, Salamon teljes odaadással van benne a maga kis dolgaiban, s ez egy félrejáró világban gyakran bajba keveri őt.

Kerekes elnök a közösségért él, állandóan a közösség boldogulásán töri a fejét. Jellemének azonban fogyatéka, hogy túlságosan beleszeretett az elnöki pozícióval járó előnyökbe, mindezzel fontosabb lett számára a pozíciója. Igazságérzet és pozícióélvezet ütközik a személyében. A Kerekes-féle magatartás egyrészt lehetővé teszi a Patkós-szerű figurák garázdálkodását, másrészt eltávolítja a közösségtől és magányos gyötörődésre kényszeríti a Salamon Andrásokat.

A kisregényben a Patkós és Vancu közötti küzdelem kerül előtérbe, de mindkét alak csak néhány általános vonással áll előttünk. Patkós a bosszúálló bürokrata karikatúrája. Frazeológiája – éberség, leleplezés, kulák, idegen elem – a kor politikai szótárából való, mindent ezekkel a varázsszavakkal akar elintézeni. Salamon és Kerekes gazdag lélekrajzával, belső monológokkal és párbeszédekkel árnyalt alakjával szemben Patkóst csak bosszúálló gesztusai jellemzik. Vele ellentétben eszményi alak Mihai Vancu, akinek árnyalt bemutatására egyébként éppoly kevés gondot fordított Sütő András, mint Patkóséra. Még abban is a kor kíváncsi volt, hogy Vancu román kommunista, aki a kommunista demokráciára hivatkozva bátran szembeszáll

³⁰ BÉLAÁDI Miklós: *Tártkarú világ. Élet és Irodalom*, 1960/38. 8.

Patkóssal, s végül Kerekest is ellenállásra ösztönzi. Vancu túlságosan magabiztos ember.³¹ Ezért amikor a kisregény konfliktusa Patkós és Salamon szembenállásáról, Salamon kiszolgáltottságáról a Patkós–Vancu-küzdelemre tevődik át, súlytalanodik is, hiszen ezek az alakok művészileg kidolgozatlanok.³²

A *Félrejáró Salamon*nal kapcsolatban említhetünk szemléleti hibákat, engedményeket a kor kívánalmainak. Ez a kisregény mégis gazdagodást jelent Sütő András pályáján. A könnyített megoldás ellenére Salamon András története a kisember kálváriáját mutatja be a hatalom útvesztőiben, s ezzel az ötvenes évek elejének hiteles korábrázolását adja. A kisember és a hatalom ütközése későbbi művek gondolati magját is rejtli. „A *Félrejáró Salamon* nem az én érdemem: a szüleim szenvedése. Drámájuknak így is csak jelzése. De jelzés legalább. A kényszerűleg visszafogott indulat halántékér-lüktetése.”³³ Ez a jelzés 1955-ben még túlságosan soknak bizonyult, Sütő András művére a politika a negativizmus, revizionizmus jelzőjét akasztotta.³⁴ Salamon András története majd az *Anyám könnyű álmot ígér*ben bontakozik ki mélyebben.

A *Félrejáró Salamon* gazdag nyelvi, szemléleti humora, anekdotikus betétei sem oldják azonban fel teljesen a drámát. A gyakran mulatságos jelenetek, párbeszéddek a körülményeivel újra s újra reménytelen küzdelembe bocsátkozó kisember tragikumát is megmutatják. Sütő András kisregénye – eltérően csattanóra kihegyezett karcolataitól – a folyamatos ábrázolást alkalmazza, a megoldások mindig újabb „kalandok” kiindulópontjai is.

A dogmatikus kritika megróttá a kisregényt, s betiltották a belőle készült filmet is, de értő bírálatok sora jelezte már akkor, hogy Sütő András figyelemre méltó művet alkotott. A *Félrejáró Salamon* románul is megjelent. A román kritika Szabó Gyula

³¹ Vö.: GÁLFALVI Zsolt: *Félrejáró Salamon. Utunk*, 1956/39. 3.

³² Volt olyan aligha helytálló vélekedés is, mely szerint Vancu személyes jegyeket nélkülöző alakja éppen azt hangsúlyozza, hogy a pártvezetés módszerei okosak, józanok, helytállóak. Vö.: ROBOTOS Imre: *A humor és szatíra elemei Sütő András Félrejáró Salamon című művében. Utunk*, 1957/22. 8.

³³ SÜTŐ András: *Kötél – homokból*. In: *Az Idő markában*. 292.

³⁴ Vö.: *uo.*

Gondos atyafiság című nagyregényével együtt értékelte új utak jelölőjeként.

Az eszme és valóság közötti rés egyre jobban nyomasztotta az ötvenes évek közepén Sütő Andrást, ez váltotta ki évekig tartó önemésztő-önmegújító eszmélkedését, újabb törekvését a megtalált, felismert igazságok maradéktalanabb kimondására.

III. ESZMÉLKEDÉS ÉS ÚTKERESÉS

1. Az esszéíró készülődése

Sütő András pályakezdésének ideje fölöttébb ellentmondásos korszak: a „szocializmus hajnali óráinak” lendülete, évezredes vágyak teljesülésének szivárványos reménysége jellemzi a kort egyfelől, különösképpen azoknak a fiataloknak a számára, akik osztályukból elsőként emelkedhettek ki, s a közösségért felelős írás képviselőivé akartak válni. Optimizmust adott nekik az a tudat, hogy egy új, diadalmas korszak alkotói lehetnek. Sütő András korai novellái s lelkes újságcikkei egyaránt mutatják ezt a lendületet, bizodalmat.

A negyvenes évek végének és az ötvenes évek elejének azonban ez csak az egyik arca. A másik viszont képtelenségek sorozatából áll. Mikor az újságok és hangszórók szédítő eredményekről adtak hírt, szellemi terror, önkényuralom vette kezdetét és szedte áldozatait – a kizárólagosság jegyében.

Politika és irodalom összekeveredett, a napi politika határozta meg az irodalom célját és jellegét.

A személyi kultusz politikai dogmatizmusából egyenesen következett ily módon a művészet sematizmusa. A valóság hű képe helyett a valóságról alkotott ítéletet ábrázolta az író, az osztályharc éleződésének sztálini elvei szerint választva szét a világot fehérre és feketére. A valóság számbavétele helyett politikai és művészeti idillizmust teremtett. Ünneplőbe öltözött az irodalom, vagy az ellenség leleplezésének diadalától volt hangos, közben ártatlan emberek ezrei kerültek börtönökbe anélkül, hogy róluk is híradás készült volna. Hangos szóval folyt a szellemi kilakoltatás is. Fontosabb lett egy fiatalember novellává minősített faliújságcikke, mint mások megszenvedett, értékes, gazdag életműve. Így lett egy időre – hogy csak Sütő András példáit említsem – Mó-

ricz naturalista tévelygő, Tamási misztikus, Kós Károly transzszilvanista, Nyíró fasiszta, Dsida katolikus, Makkai református, Reményik irredenta, Kemény János földbirtokos, Balázs Ferenc unitárius, Bözödi György antiszemita, s került ki az irodalomból hosszú időre Kurkó Gyárfás és Méliusz József, bizonyítékeként annak, hogy némelykor saját forradalma is fölfalhatja az embert.¹ A pontos tájékozódás a fiatalok számára szinte lehetetlen volt, hiszen a bilincseit korábban a hőseivel és olvasóival együtt viselő Nagy István ekkor a sematizmus mintadarabjait írta, s négy elemivel a háta mögött magas funkciók bársonyszékeiből osztogatta szinte fanatikus megszállottsággal ítéleteit. A valóságirodalom jeles propagátora és elméleti szakértője, a realitásokra oly sokszor figyelmeztető Gaál Gábor rőtta meg Horváth Istvánt, mert verseiben a kulák helyett kakukk szerepel, s invitálta ingerülten színvállásra Szabédi Lászlót, aki pedig lelkiismeretének nyugalma végett választotta a kényszerű hallgatást ekkor, miként Kós Károly is. Idősebb, tapasztaltabb írók vesztették el a talajt lábuk alól: a rövid novellákban remeklő Asztalos István például az alkatától oly idegen nagyregény írásába kezdett. Horváth István pedig jó novellájának kéziratát sekélyesítette gyenge kisregénnyé szerkesztői javaslatra, sőt nyilvános politikai célzatú önbírálatot tartott.²

Az ötvenes évek közepére erős feszültség alakult ki a romániai magyar kritikai, irodalmi életben: szívósan tartotta magát a dogmatikus-sematikus szemlélet, másfelől viszont egyre nagyobb teret kért magának az elhallgattatott írói lelkiismeret, s fölvette a küzdelmet a sematizmussal.

A kommunista diktatúra börtön és elhallgattatás formájában Sütő András körül is szedte áldozatait, kuláklistára tett szüleitől is segélykiáltások érkeztek. Ő előbb konokul hitt abban, hogy ezekben az esetekben egyedi tévedések történtek. Egy ideig természetes művészi érzéke, intuícója jobban működött, mint gondolati ítélete. A *Bulgáriai napló, 1953.* tanúsága szerint bolgár

¹ Vö.: SÜTŐ András: *Az Idő markában.* 41–42.

² Vö.: Cseke Péter utószava Horváth István *Kipergett magvak* című kötetéhez. Bukarest, 1981. 498–502.

vendéglátói biztatták bátor góllövésre nemcsak a futballjátékban, hanem a világról való vélekedésben is. Sztálin személyének „ifjú rajongója”-ként szégyenült meg, amikor egy anekdota kapcsán Sztálin irodalmi vélekedését a tekintélyelv alapján fölényesen a kritikusok megsemmisítésére idézte, s ezzel bolgár kollégái ellenvéleményét váltotta ki.³ Sütő Andrást ekkor még meglepte a gondolkodásnak ez a természetes mozdulata, amelyik szétválasztotta a politikai tekintélyt és az irodalmi értéket. Az önvizsgálat kezdetét jelzi a naplórészlet.

Az önmagát kereső, eszméit tisztázni vágyó fiatal írónak a legjobbkor érkezett Veres Péter már említett, előlegezett bizalma 1954-ben, mert a valóság feltétlen tiszteletére intette. Veres Péter felrázó hatással volt rá. Újraolvasta a *Gyepsor* novelláit, s a Veres Péter-i írói magatartást – a valóságismeret szempontjából – a romániai magyar irodalom mércéjévé emelte. 1955-ben az anyagismeret által nyert művészi hitelesség, a kicsi dolgokban a nagy ügyek mozdulásának a megjelenítése ragadta meg Veres Péter írásaiban.⁴ A romániai magyar irodalom legnagyobb gyengeségét az anyagismeret és az egyénítés hiányában jelölte meg, s megfogalmazta azt az igényt, hogy az író a „valóságos viszonyok hű rajzával mutassa fel azt, ami általános érvényű.” Az írásnak felfedezésnek kell lennie, de ennek alapfeltétele, hogy az író mindenkinél többet tudjon tárgyáról. A valóság alapos megélését, megismerését állította mércéül Maupassant, Gorkij, Tolsztoj, Móricz Zsigmond és mások példája alapján: „Proust, mielőtt bezárkózott volna parafaszobájába, kora társadalmának minden kis zegét-zugát átkutatta. Veres Péter, mielőtt parasztokról kezdett volna írni, végigszenvedte a szegényparashti sors minden változatát.”⁵ Ez az irodalomszemlélet a sematizmus ellenében szólt már. Sütő András először önmagát vette célba: „Íme példának okáért itt van Sütő András. A közel három esztendeig tartó irodai munka s néhány autón tett falusi kirándulás után ilyen érdekes érdektelenségnek bizonyult »Az ismeretlen kérvényező« című no-

³ SÜTŐ András: *Évek – hazajáró lelkek*. 50–57.

⁴ Vö.: SÜTŐ András: *Az írói illetékességről*. *Igaz Szó*, 1955/4. 102.

⁵ Uo. 106.

vellája. De ilyen tételbe fulladt exotikum Huszár Sándor »*Szu-ronyrohám*«-a is a hazai magyar elbeszélők antológiájában.”⁶

Világosan fogalmazta meg a továbblépés igényét és lehetőségét: olyan illetékességet kell szerezni az új világ ismeretében, mint Veres Péteré a régi paraszti világban; ha a mai író a múlthoz fordul, akkor pedig Kolombusz legyen, mert a múltról vagy újat kell írni, vagy semmit. Olyan mély valóságismeretet kíván Sütő András az írótól, amely a maga árnyaltsága révén már egyénít, s fölslegessé teszi az érdekességek hajszolását az egyénítés végett.

Veres Péter a mély anyagismeret igényét és az irodalom társadalmi szerepének tudatosítását jelentette Sütő András számára. Ehhez társult a tudatos önnevelés „görög korszaka”, amikor az ötvenes évek közepén szenvedéllyel vetette rá magát a görög irodalomra, „művészettörténeti lexikonok adatait jegyzi ki noteszébe, bonyolult mitológiai istenviszonyok tisztázásával gyötri magát”.⁷ A görögség tanulmányozása az ötvenes évek közepén a sémák ellenében ható horizonttágító szemléleti erőnek bizonyult. Németh László azért szerette a görögöket, mert a görög mitológiában mindennek megvan a maga létjoga, megbecsülése, tökéletes megvalósulása. A szuverenitás kizárja a kizárólagosságot, a minőség nem akarja az átlagot normává emelni. Sütő András is hasonló felismerések birtokába jutott görög korszakában. A beidegződésektől, sémáktól való különbözőség lehetőségét és szükségességét ismerte fel.

Arisztophanész zseniális vígjátéka, *A madarak* a szentségtörés merészségével, az istenek böjtre kényszerítésével, más szóval: az ember és a hatalom viszonyának újszerű bemutatásával, az emberi gondolkodás és eszmélkedés erejével nyugtázta le. A *Böjtre fogott istenek* című esszéjében az istenné tett hatalmasságok ellen szólt. A mind magasabbra költözött isteneknek egyre kevésbé „esett fülük ügyébe” a földi halandók elemi emberi igényeket fogalmazó óhaja. Arisztophanészt éppen azért emelte föl Sütő András az első szentségtörő rangjára, mert „ez isteni süketséget

⁶ Uo.

⁷ NAGY Pál: *Nyugtalan ember. Igaz Szó*, 1963/5. 794.

és felfuvalkodottságot a halandókkal való jogszerűtlen bánásmódnak ítélte”,⁸ s elvonta tőlük az oltári füstöt. Így jelenik meg itt először a több mint húsz esztendővel későbbi *Káin és Ábel* alapmotívuma, az istenséggel emberi méltósága védelmében szembe szegülő ember. A szikofantasia – hivatásos besúgás – is itt tűnik először szemébe Sütő Andrásnak, hogy aztán közvetlenebb tapasztalataival és más történelmi élményekkel kiegészítve a *Perzsákban* és *A szuzai menyegzőben* tegye majd jelentős művek fontos motívumává. Daphnisz és Khloé történetét méltatva pedig az álszemérmes szempontkisasszonyt küldi nyugalomba a tágasabb, természetesebb emberszemlélet jegyében. Longosz műtilénei szerelmeseiben Hitves Zsuzsika és Darabos Jóska ősmódeljeit is felismerni véli „az idő hajnali horizontján”,⁹ s a szerelmi történet körül megjelenő részletgazdagság, a valóságkép hitelessége tűnik szemébe, hogy a felfogás merészségének és a részletek hitelének egységében keresse a jelentős műalkotás fontos vonásait. A görögség ismerete, tudása ettől kezdve mindig jelen van Sütő András szemléletében, alakjainak, az egyes emberi történeteknek azzal ad gyakran erőteljesebb megfogalmazást, hogy fölillantja mögöttük párhuzamként a görög hősokeket, vagy a kultúra és történelem jelentős személyiségeit, műveit, eseményeit. Az egyedinek távlatot teremt az egyre jelentősebb tudásanyaggal fegyverkező írói szemlélet. Közvetlen, konkrét valóság és szinte mítikus és történelmi távlatok kapcsolódnak így össze szemléletében: tárgy-szerűség, pontosság és nyitottság. A szándék már 1955 táján körvonalazódik írásaiban, a megvalósításért azonban küzdenie kell, s nemcsak a művészet belső törvényei szerint, hanem a szándék és a külső történelmi helyzet, a szándék és az objektív körülmények ütközése miatt is.

Ez a szemléleti horizonttágulás, szenvedélyes tanulás, tájékozódás is arra ösztönözte Sütő Andrást, hogy tisztító vitákban segítse a romániai magyar irodalom új minőségének kibontakozását. Sürgeti az elmélyült elméleti munkákat, másrészt a szemantizmus továbbélésének jeleit pécézi ki egy-egy versben vagy re-

⁸ SÜTŐ András: *Évek – hazajáró telkek*. 10.

⁹ Uo. 15.

gényben. *Egy versolvasó megjegyzései*¹⁰ címmel például a fiatal költők epigrammáinak közhelyszerűségét, gondolattalanságát elemzi sok-sok példával. Olyan mozzanatokat bírál, amelyeket korábban az ő írásaiban is felfedezhettünk.¹¹ Máskor egy műsorfüzet magyartalanságai háborítják fel.¹²

Kifakad a valóságot meghamisító naturalista jellegű túlhajtások ellen, Arany János szellemére hivatkozik, aki Halmágyi nevű pályatársának novellájában az öregúr zsíros álla helyett fényes állat törülne meg. Ezt az érzékeny, finom szellemet szeretné érvényre juttatni a romániai magyar irodalomban.¹³

Az 1956-os írókongresszus előtt készített interjúban Sütő András mintegy a saját írásainak tanulságait általánosíthatta. A romániai magyar irodalom valóságtükrözésének két fő hibáját az idillizmusban és a negativizmusban jelölte meg. Az idillizmus okát a konfliktusmentesség elméletében, a tipikus fogalmának elködösítésében, a személyi kultuszból fakadó dogmatizmusban mutatta meg, s egyként elítélte az idillizmust és a negativizmust: „sokszor nem vettük észre, hogy a valóság javára vagy rovására hazudni, végeredményben egyre megy”.¹⁴

Álmodozás az új Korunkról című írásában olyan társadalomtudományi folyóiratot sürget, amelyik a tudományos, dogmatizmustól mentes elméleti viták otthona lehetne, s azt kívánja tőle, „legyen bátor a dogmatizmus agyvelmeszesítő következményeinek felszámolásában”.¹⁵

Az ötvenes években írott jegyzetei nem nagy igényű írások, jelentőségüket ez a szemlélettágításért vívott folytonos küzdelem adja. Ma már alig érthető, hogy az új *Korunkat* sürgető cikke miatt miért sütötték rá a revizionizmus bélyegét. Az ötvenes éveket jellemzi, hogy Sütő András ekkori cikkeiben evidenciákért kényszerül harcolni. Elemi jogokért kell szót emelnie, hogy elhárítsa a gyanút, mely szerint bármely hivatalos személy bírálata

¹⁰ SÜTŐ András: *Egy versolvasó megjegyzései*. *Igaz Szó*, 1956/2. 231–236.

¹¹ Uo.

¹² SÜTŐ András: *A tanítónő és a tanító*. *Igaz Szó*, 1956/3. 415–417.

¹³ SÜTŐ András: *Megszépült emlékek*. *Igaz Szó*, 1957/3. 477.

¹⁴ –i–s: *Az írókongresszus előtt*. *Utunk*, 1956/22. 6.

¹⁵ SÜTŐ András: *Álmodozás az új Korunkról*. *Utunk*, 1956/35. 1.

már negativizmus. Védenie kell a szatíra jogát, az eszmecserék lehetőségét, hogy irodalmi nézetek ne emelkedjenek rendeletekké. Illyés Gyula *Kézfogások* című kötetének bírálata ürügyén kell visszaautásítania azt a vádat, mely szerint a nemzet és a magyarság fogalma „ködös misztérium”.

Önbírálat, bírálat és perspektívák kijelölése egyaránt jellemzi az *Igaz Szóban* 1959-ben folytatásokban megjelentetett jegyzeteit, melyek közös főcíme jellemző az eszmélkedő alapgagatartásra: *Tűnődés magunk fölött*. Ezeknek az alapgondolatai sorban visszatérnek majd a későbbi nagy esszékben és interjúkban, cikkekben. Szigorú szemléjének összegzéseként állapítja meg, hogy a romániai magyar irodalom évtizedek óta nagyon sok nehéz, nagy kérdést felold az anekdota aranyvizében, mert az olvasóra kacsingat, nyelvi csillogással akar hatni, nem a lélekábrázolás és valóságábrázolás mélységével, hitelességével. A romániai magyar prózát „érdekes, ízes, színes, népies, közmondásokkal díszített” irodalomnak minősíti, melyből teljességgel hiányzik a balzaci nyugalom.¹⁶ Ezt a bíráló megjegyzést aztán többször ellene fordították, s az ő műveinek anekdotizmusára értették. Pedig ő a problémák könnyű feloldása ellen szólt általánosságban és modellszerű példák megmutatásával is. Olykor – mint Szabó Gyula *Gondos atyafiság* című regénye esetében – túlságosan is szigorúan. Műveiben az anekdota viszont legtöbbször a művészi elmélyítés eszköze, az összetettebb látás jele. Olykor persze a problémák feloldása is.

A *Közelebb a provinciához* című másik tűnődés alapgondolatai a hetvenes évek *Csipkerózsika*-vitájában, az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* című esszéregényben és több interjúban térnek majd vissza. Sütő András azért tartja provinciálisnak a romániai magyar irodalom jelentős részét, mert nem mond semmi lényegeset a saját provinciájáról, szülőföldjéről. A provincializmus az ő értelmezésében világnézeti elmaradottságot jelent, az anyagismeret és az arányérzék hiányát, a „menekülést a mi valóságunktól, hagyományainktól, történelmi emlékeinktől, nemzetiségi

¹⁶ SÜTŐ András: *Eső előtt tóba?* – Tűnődés magunk fölött. *Igaz Szó*, 1959/1. 98.

problémáinktól – a világtávlat felé”.¹⁷ Éppen azt kívánja a romániai magyar irodalomtól, hogy a nagy irodalom szította igényekkel forduljon a saját valóságos élményeihez, a világtávlatot tehát a minőség és ne a sznobizmus biztosítsa. A provincia gondjait, élményeit, üzeneteit kell világszínvonalon kifejezni, a romániai magyar irodalmat csak a romániai magyarság legbensőbb gondjainak hiteles és magas művészi színvonalú kivallása emelheti jelentős művészetté.

A harmadik tűnődésben – *Idegen életek küszöbén* – Székely János verseskötetének bírálata ürügyén az író közösségi elkötelezettségének szükségességét fogalmazza újra.¹⁸

Sütő András mindig a közösség írója volt. Most, a tűnődésekkel egy időben születik meg benne a gondolat, hogy még közelebb kellene mennie Pusztakamaráshoz, szülőfaluja világához. Izsák József pedig arra figyelmeztette, hogy nem feltétlenül balzaci méretű nyugalomra és epikai szélességre van szükség; ha Sütő András naplót vezetne Pusztakamaráson, az is irodalom lenne, „a legidősebb, a leghitelesebb híradás a mezőszéki falu szocializmus felé vezető útjáról”.¹⁹ Az írói belső igényben mintha már megszólalna az anyai kívánság teljesítésének szándéka, s a kritikus biztatása is az *Anyám könnyű álmot ígér* felé mutatja az utat. Az otthoni „naplójegyzetek” első része az *Igaz Szó* 1964. évi utolsó számában jelenik majd meg.

2. Folytatás és megújulás a prózában

Az esszéikben, jegyzetekben, tűnődésekben formálódó új szemlélet kereste a maga kibontakozásának lehetőségeit Sütő András szépirodalmi műveiben is. A négyéves hallgatás után szépirodalmi munkássága az ötvenes évek végén új lendületet vett, s két irány-

¹⁷ SÜTŐ András: *Közelebb a provinciához*. – Tűnődés magunk fölött. *Igaz Szó*, 1959/2. 219.

¹⁸ SÜTŐ András: *Idegen életek küszöbén* – Tűnődés magunk fölött. *Igaz Szó*, 1959/3. 398.

¹⁹ IZSÁK József: *Tűnődés a tűnődésen*. *Igaz Szó*, 1959/5. 770.

ban bontakozott ki: egyrészt prózai művekben, másrészt a vidám játék műfajában.

A szemléletváltás és az esztétikai eredmények minőségi változása nem hirtelen történt, hanem nehéz alkotói küzdelemben és váltakozó eredménnyel. Olyan prózai írásai is születnek ekkor, melyeket később egyetlen gyűjteményébe sem vett fel (*Csendes beszélgetések, Királylány a Rókatanyán*). Az 1948 és 1955 közötti évek termését összefoglaló kötetének, az 1959-ben megjelent *Tártkarú világnak* a bevezetőjében azt írja, hogy könyvét az idő meghaladta, mert a korai írások hősei a szocializmus fejlődésének következtében az életben megnőttek, „az indulás félszagságát a határozottság, a pislákoló eszmélést a kitárult eszmények váltották föl.”²⁰

1959-ben kiadott másik könyve, *A nyugalom bajnoka* című elbeszélése a *Félrejáró Salamon* ikerdarabja. A *Félrejáró Salamonban* az osztályharc éleződésének hamis elméletét kihasználó visszaélések okozta kisemberi tragikumot tárta fel, *A nyugalom bajnokában* a személyiség és a történelmi fejlődés ütközése került vizsgálódása középpontjába.

A nyugalom bajnoka ironikus cím, egy személyiség torzulását jelöli. Lukács Dani a nyugalom bajnoka, aki a falu párttitkára volt. Nagy szenvedéllyel fáradozott a közösségért. Mégis az a vélemény alakult ki róla, hogy a kis ügyekben jól dolgozik, de nagyobb koncepcióval nem rendelkezik. Így történhetett meg, hogy amikor a kollektív gazdaság szervezése aktuálissá vált, s a leendő elnök személyét keresték a faluban, rá nem gondoltak. Emiatt megsértődött s kijelentette, hogy nem lép be a kollektív gazdaságba, legalábbis egyelőre nem. Magatartásához a történelem készen kínálta az ideológiát: ő osztotta fel 1945-ben a földeket, az emberek jól élnek rajtuk, minek akkor most megint megzavarni őket. Meg kell várni, amíg maguktól akarnak közös gazdaságot alakítani. Csakhogy Lukács Dani leváltása után a fia, István lett a párttitkár, akinek hivatali kötelessége a kollektív gazdaság megszervezése, de egyébként is ezt látja a jövő útjának.

A nyugalom bajnoka annak a folyamatnak a rajza, melynek során lelepleződik és megszégyenül Lukács Dani hiúsága. A cse-

²⁰ SÜTŐ András: *Előszó*. In: *Tártkarú világ*. Bukarest, 1959. 5–6.

lekvő közösségi ember a hiúságból magára erőltetett passzív magatartás miatt a pótselekvések sorában válik nevetségessé és tragikomikussá.

A humoros, oldott hangvétellűnek indult kisregény egyre drámaibbá válik. Egyre elégedetlenebbek azok a parasztok, akik aláírták a belépési nyilatkozatot, mert szeretnék, ha beindulna a közös gazdaság, hiszen a késleltetésből sok hátrányuk származik. Lukács Dani fiát a felettesei egyre sürgetik, hogy „üssön a fejére” az apjának.

A kisregény jól motivált konfliktusok egybefűzött sorozatán át mutatta be Lukács Dani hiúságának küzdelmét a történelemmel, majd e hiúság összeomlását. Mégis idillikus feloldásnak érezzük azt, hogy ami ellen oly megátalkodottan érvelt, azt egyszerre elfogadja, s aláírja a belépési nyilatkozatot.

Bizonyára érezte ennek a megoldásnak a problematikusságát Sütő András, s a gyorsan keletkezett idillt széttöri. Székely Mózsiek éppen a családi idill kellős közepén támadják meg Lukács Dani házát, kövekkel beverik az ablakait, rájuk támadó fiát pedig leütik. Ekkor döbben rá Lukács Dani a maga felelősségére. Ez a tragikus epizód már csillag után következik a kisregényben, nem szerves része az elbeszélésnek, hiszen az idilli feloldás utáni ráadás csupán.²¹

Lukács Dani jellegzetes Sütő-hős: azok közül való, akik sorsuk nehezebb óráiban eltűnődnek azon, hogy valamiképp nincs rendben az életük. Egy kicsit háromnegyedes eszű, egy kicsit félrejáró, a fejlődéssel nem mindig lépést tartó ember, aki azonban nem rossz szándékú. Ezért is szövi át az író a történetet oldó, anekdotikus, sokszor csupán mulattató epizódokkal, mint a templomban az úrasztala alatt megbúvó kutya története, vagy a süketséget imitáló Zsófi néni és az agitálók párbeszéde.

Pályakezdekésekor Sütő Andrást vérbeli novellistának tartották. Leginkább tökéleteset valóban ebben a műfajban alkotott akkor, sőt még az útkeresés idején, az ötvenes és hatvanas évek fordulóján is.

Az 1959-ben megjelent két karcolata, a *Misi, a csillagos homlokú* és a *Karikás költekezik* a korábbi Sütő-novellák két fő típusa.

²¹ Vö.: KÁNTOR Lajos: *Emberék – útközben. Utunk*, 1959/43. 8.

sához kapcsolódik: az előbbi a lírai elemekkel dúsított drámai novellák folytatása, az utóbbi pedig a lírai-humoros jellegűek társa. Témájuk szerint is egyik a múlt, másik pedig az új élet rajza. A két karcolat méltán váltotta ki a korabeli kritika elismerését.²²

„Megnőtt a gyerek, és ez volt a baj” – kezdődik drámai előrejelzéssel és *in medias res* a *Misi, a csillagos homlokú* című karcolat. A történet alapszintje szokványosnak is mondható, hiszen egyáltalán nem ritka az a régi világban, hogy az ispán úrtól gyereke születik valamely cselédlánynak. Az ispán nem törődött a gyerekekkel, sőt azt várja, hogy majd csak elpusztul a nélkülözésekben. A gyerek azonban őt vallja apjának, az ispánt gyűlölő parasztok pedig biztatják is a fiút, hogy akkor ő a kisispán. Misi története így tágul az ispán és a parasztok, más szóval két társadalmi osztály szembenállásának megnyilatkozási terepévé. Misinek fáj kisemmizettsége, megtagadottsága, ezért a lelkében érlelődő keserűség a parasztok biztatására összetett érzéssé, kívánsággá és bosszúvágygá érlelődik. A parasztok arra biztatják, szaladjon az ispán után és kiáltsa oda neki: „Édesapám, adjon egy csikót!” Misi álmában megkapja a csikót. Úgy száguldozik rajta, hogy még a szél füttyülésére is emlékszik reggel. Az álom felfokozza a vágyakozását. Első félszeg, visszavont kísérlete pedig csak erősíti, hiszen egy lejt kapott az ispántól. Boldog, hogy végre az apjától kapott valamit. Mindenkinek eldicsekszik vele, sőt kiszínezi álmaival a tényeket: „Együtt jöttünk a reggel, és azt mondta, kapok tőle egy csikót is. Azt adja nekem, amelyiken vasárnap kilovagoltam a mezőre. Szép csillagos homloka van, úgy nyargaltam, füttyült a szél a fülem mellett.” Az ispán nősülni akar, nagyon kellemetlen neki, hogy Misi folyton rá hivatkozik. Ezért Misi anyját elbocsátják az uradalomból. Édesanyja szomorúsága bosszúvá nő benne. Az egész falu ott van az ispán esküvőjén. Misi ezt az alkalmat választja ki bosszúállásra. Fölugrik hátulról a menyasszony és vőlegény hintójára, és torkaszakadtából kiáltja: „Édesapám, édesapám! Adjon egy lovat.” Misinek ez a tette az életébe került, mert az ispán kegyetlenül ledobta őt, s agyongá-

²² Vö.: SÓNI Pál: *Két karcolat. Utunk*, 1959/15. 4.

zolták a lovak. A tragédia előtt azonban kacagták a parasztok az ispánt „véges-végig az utcán”.

A novella vonalvezetése egyenes ívű, „kitérők nélkül, feltartóztathatatlanul halad a tragikus vég felé... hangvétele balladás, balladaszerűen ismétlődik a refrén is”.²³ Hangvétele humoros-szatirikus, majd leleplezően drámai, végül egyértelműen tragikus, de ez a sok szín egyetlen célra irányul és példás egyensúlyban van.

„Mint a kacagás, rebben végig a falun a hír, hogy elérkezett a nagy költekezés ideje” – a *Karikás költekezik* című novellának ez a nyitómondata humoros-lírai történetet indít. Karikás most kap életében először sok pénzt a kollektív gazdaságban, hatezer-kétszáznegyven lejt. Ennyi pénzt ő még nem is látott. Sütő András bő humorral mutatja be, hogy miként ütközik a személyiségben a sokszázados szegénység és az új gazdagság. Karikás elijed attól, hogy a könyvelő milyen gyorsan számolja az ő pénzét, s hitetlenül többször utána számolja bütykös ujjaiival. Aztán elmegy a színbe és ott számolja a pénzét. Közben tervez, álmait, tervei oly elemiek, hogy néhány kívánságában egy élet nyomorúsága lepleződik le. Soha el nem ért apró, de a lélek benső világába mutató kívánságok: be akarja padlóztatni a földes szobát, a cöveklábú dikó helyére ágyat akar venni. Éppígy tervezgetett Koronka Mihály, a *Háromnegyed ész* című novella hőse, s így Salamon András is. Már-már enyhén satirikus ez az idilli tervezgetés, mert megszólal benne a mindig elnyomott ember felébredt büszkesége: „Hazamegyek és kivágom a töméntelen pénzt az asztalra.”

Ahogy Koronkának megdőglött a lóva, Salamonnak felrobbant a gépe, úgy semmisül meg egy pillanat alatt Karikás öröme is, ijedség üti szét az idillt: nem találja a pénzt a zsebében. Néhány perccel korábban még az örömtől volt egy kicsit mulatságos figura, most a riadalom veszi eszét. Ez a változás is a szegénység miatt érthető, a túldimenzionáltság jellemző a riadalomra is. Karikás számára egyszerre mindenki gyanússá válik. Azt hiszi, hogy az őr találta meg a pénzét. Megtámadja az őrt, lekapja kalapját, kihull alóla a sok pénz. Karikás azt hiszi, ez az ő pénze, az

²³ SÖNI Pál: *Két harcolat. Utunk*, 1959:15. 4.

őr pedig azt, hogy ki akarja rabolni őt. Karikás már fojtogatja az őrt, mikor az észreveszi, Karikás zsebében ott az elveszettnek hitt pénz. Karikás megsemmisül a szégyentől, hogy ennyire elborult az esze. A drámainak indult konfliktus mégis feloldódik, mert az őr megdorgálja ugyan Karikást, de belátja, hogy baját a szegénysége okozta, harminc éve várt erre a napra. Ő is azért tette a kalapja alá a fizetését, hogy megréfálja vele majd az aszszonyt, aki a zsebében fogja azt keresni. Amikor Karikás elindul hazafelé „megtalált” pénzével, újra virágos kedve támad. Lélekállapotát kettősség jellemzi, ütközik benne a régi és új világ. Azért oldható fel a konfliktus az őr és Karikás között, mert feloldódhat magában Karikás gondolkodásában is. Éppen a gondolkodási kettősség teszi lehetővé, hogy a lírai-humoros elemek kerüljenek túlsúlyba.²⁴

Karikás jellegzetes Sütő-hős: a nincstelenségből botladozva indul egy új élet felé. A *Misi, a csillagos homlokú* drámaian balladás hangvétele helyett itt „felsüt Sütő sajátos humora, amelynek társadalmi gyökere éppen ez a megváltozott erőviszony.”²⁵ A *Misi, a csillagos homlokú* című karcolatban a lírai és drámai, a *Karikás költekezik*ben pedig a lírai és humoros elemek egyensúlya teremti meg a tágabb értelmezés lehetőségét, két világszemlélet szembeállítását egy-egy adott történelmi pillanatban. Amilyen törvényszerűen vezet a konfliktus tragédiához az egyenlőtlen erőviszonyok folytán az első novellában, olyan természetesen oldódik fel a másodikban.

Ez a három mű lényegében folytatása az első pályaszakasznak, *A nyugalom bajnoka* kevesebb, a *Misi, a csillagos homlokú* és a *Karikás költekezik* lényegesen több művészi eredménnyel. Önkiteljesítés eredményei ez utóbbiak, a már korábban kipróbált színek koncentráltabb alkalmazásával. Az ábrázolásmód érzelmi és empirikus jellegű.

A szemléleti tágitást a gondolatiság felé először a *Zászlós Demeter ajándék élete* című novella mutatja 1960-ban. Sütő Andrásnak ebben „sikerült kitörnie arról a területről, amelyet indulása

²⁴ Vö.: KÁNTOR Lajos: *Emberek – ütközben. Utunk*, 1959/43. 6.

²⁵ SÖNI Pál: *Két karcolat. Utunk*, 1959/15. 4.

idején az irodalmi konvenciók, eszményképek és mesterek példája tett járhatóvá”.²⁶ Ez is jellegzetes mezőiségi novella, mégis lényegesen eltér Sütő András korábbi írásaitól, mert az empirikus életanyag eleveenségén túl erkölcsfilozófiai példázattá is emelkedik. A novella egy 1944-es történet révén egyetemes emberi dilemmát vet föl és válaszol meg. Benne lét és erkölcs, élet és becsület kerül egymással szembe feloldhatatlan választási kényszerben. Egy kisember sorsának a történelem által okozott kényszerűségeibe természetesen fonódik bele a történelmi, erkölcsfilozófiai és nemzetiségi kérdések sora. A novella mély számvetésben ad ezekre a kérdésekre humánus és gazdagon motivált, hiteles választ. Külső és belső történés drámai egybefonódásában, két nézőpont állandó megvilágításában látjuk Zászlós Demetert. A külső ábrázolás az epikus cselekmény, a látvány. Ezt mélyíti el a belső monológ a személyes múlt képeivel, másrészt külső eseménysor kényszeríti Zászlós Demetert morális, létbölcseleti számvetésre.

Zászlós Demeter bakter volt és harangozó. Önakaratán kívül került 1944-ben az észak-erdélyi hadműveletekbe. A román őrmester parancsára kitűzte a toronyba a román zászlót; bevonultak a magyarok, s amikor a zászlót ki akarták cserélni, tűzharc kezdődött. Csak később derült ki, hogy magyarok lőttek magyarokat. Zászlós Demetert teszik felelőssé, s kísérik a nádas felé a csend-őrök. Demeter nem tudja, mit akarnak vele, hiszen ő teljesen ártatlan. Csak akkor fogja föl, mekkora veszélyben volt, amikor közlik vele, hogy megkegyelmeznek neki, pedig agyon kellett volna őt lőni. Demeter elképzei, hogy hazamegy a feleségéhez. De ekkor közlik vele, hogy az ő ajándék életének ára van: mutasson egy igazi románt, akit agyonlőnek helyette. „Másként nincs kegyelem”. Ezen a ponton emelkedik a novella morális drámává: „A feléje nyújtott szabadság – a felhúzott csapda – vonzó-taszító közelségében moccanástalan riadalommal nézte a csendőrt, aki három percet adott a gondolkodásra...” Demeter nem választ, nem mond nevet, hanem elindul a falu felé. A „legjobb haragosát” kéri tőle. Ebben a feszült lelkiállapotban jutnak eszébe az egyre keserűbb emlékek. Az életösztön reflexei választást sugallnak.

²⁶ IZSÁK József: *Példázat az emberségről. Igaz Szó*, 1961/6. 857.

Reggel látott egy lányt, aki parazsat vitt a szomszédból, hogy palacsintát süssön, mert négy év után hazajött a vőlegénye. Demeterben régi fájdalom elevenedik föl: őrá egy hónapot sem várt a menyasszonya. Így talál rá Costan Pavel nevére, ő csábította el tőle a menyasszonyát. Demeter nagy küzdelmet vív önmagával. Megáll Costan Pavel háza előtt, de csak azért, mert tudja, hogy nincs itthon. Időt akar nyerni, körbe-körbe vezeti a két csendőrt, ki akar bújni a választás kényszere alól. A csendőrök pedig élvezni kezdik kínlódását. A feszültség egyre fokozódik, hiszen mozgás, akció van, az idő rég eltelt, eredmény viszont nincs. Demeterben az életösztön egyre erőteljesebben hozza elő Costan Pavel nevét, mert benne a menekülés és a mentség együtt lehetne, hiszen az életét tette tönkre. Demeter feszült belső monológja sok-sok megaláztatást, keserűséget idéz föl. Mennyit csúfolták, hogy a Costan Pavel fiát neveeli. Érvek, ellenérvek szólalnak meg benne. Minden élet belülről érthető igazán; lehetséges, hogy Costan Pavel még nyomorultabb, mint ő: „Lehetséges, hogy ha olyan vásár lenne, ahol bánatot árulnak, és megnézném a zsákovat, meg-sajnálállak. De én csak azt ismerem, amit én hordoztam.” Átgondolja szerelmük történetét is megértő szándékkal, nagyobb törvények után kutatva, de minden csak a keserűségét fokozza. A csendőrök pedig egyre türelmetlenebbek, hiszen már hajnalodik. Most már ők álltak meg Costan Pavel háza előtt, pontosan akkor, amikor Demeter gondolkodása is eljutott addig a pontig, hogy most visszafizethet neki Costan Pavel valamit egy élet keserűségéért. A novella külső története már leszűkült, változatlan, a belső pedig kitárult és egyre dinamikusabb, egyre fájdalmasabb képeket hoz elő a múltból. De a keserűségen felülemelkedik Demeter humanizmusa. Olyan lelki nyitottságot tanúsít, annyira a Costan Pavel szemével is nézi a múlt eseményeit egy-egy ponton, hogy belső monológja szinte rejtett dialógus. Az életösztön mégis föléje kerekedik a részvétnek, bemennek a házba. Ott azonban Demeter ugyanazt a nyomorúságot látja, mint otthon, s Costan Pavel és egész családja egyedül csak őt nézi, az „egyetlen közülük valót”. Ekkor mégis megmenti Costan Pavelt – a saját élete árán. Látja őt, mégis megkérdezi, otthon van-e, s a kérdéséből is érthetik, hogy azt kell válaszolni: nincs otthon. „Akkor jó – mondta

Demeter és szó nélkül kifordult az ajtón.” Demeterben erősebbnek bizonyult az erkölcs, a szegényember-részvét, az összetartozás tudata a nemzetiségi különbözőség ellenére, mint a személyes bosszú, s mint saját élete. A külső és belső cselekmény azáltal kap a novellában nagyobb horizontot, hogy az eseményeket elbeszélő író értelmezi, magyarázza az eseményeket. Ez az esszéelemekkel gondolativá emelkedő nyelv majd az *Anyám könnyű álmot ígérben*, az esszéekben, s a nagy történelmi drámákban bontakozik ki igazán. Egy-egy eleme azonban már itt jelzi Sütő András művészetének gondolativá emelkedését. A „szabadság-csapda” metafora érzékeltette a választás amorális jellegét. Ennek a felismeréséhez jut el Zászlós Demeter, ezért nem válaszol már a csendőrök utolsó kérdésére: „Az alkunak vége szakadt, s ezzel minden kötöttség megszűnt közöttük. Most, miután a váratlan kijózanodásban újra legbensőbb érzéseinek parancsa alá került, az a különös érzése támadt, hogy mégis megmenekült valamitől...” Demeter utolsó pillantásával a ködben már eltűnt falu felé néz. Ez a lírai zárókép mély tragikumot fejez ki, hiszen Demeter morális győzelmének az élete az ára. Választása történelmi ítélet is: a történelem amorális erőivel szemben még akkor is a morális utat választja, ha annak az élete az ára. A sorsazonosság vált erkölcsileg megtartó erővé számára, így győzte le becsülete még az életösztonét is. Demeter nem tudna élni azzal a tudattal, hogy helyette valakit megöltek, s azt ő áldozta föl. Nem menti fel magát személyes sérelmeivel sem. Arra is példa az ő sorsa, hogy a nemzeti kötöttség-nél erősebb a morális, ha a kettő élet-halál kérdéseként kerül szembe egymással.

Zászlós Demeter új vonásokkal egészíti ki a süitői világképet: a kisember a történelemnek kiszolgáltatva, a történelemben érvényesülő tendenciákkal – nacionalizmus, amorálisitás – szemben nő meg, s bár fizikailag megsemmisül, erkölcsileg följe nő helyzetének. Kérdésfeltevésének élességében, drámaiságában ez a novella a történelmi drámák felé mutat, Szervét sorsának irányába. Líraiságát pedig a kisember tragikus kiszolgáltatottságának és jóságának, emberségének ellentéte teremti meg. Az, hogy Demeter még az árnyékoktól is menedéket, minden világos ab-

laktól segítséget remélt, igazsághitének tragikusan megcsúfolt jele.

A *Jön a tenger* (1961) című „pompázatosan szép”²⁷ novella az intellektuális líraiság példajaként nyitott új utat Sütő András művészetében. Példázatszerű írás ez is, de a példázat sokszálú, sugallatos.

A völgyben már megvetették a tenger ágyát, vízierőművet építenek, mindenki költözik új településre túl a hegyen. Egyedül Márton apó nem akar menni, nem akarja itt hagyni tíz éve halott feleségét. Inkább elszánta magát a halálra, hiába hívja a lánya, aki születendő gyermekét is Mártonkának akarja keresztelni. Márton apó az érzelmi kötöttségű, biblikus, archaikus világkép elemeit egyesíti magában, a feltámadás aranytrombitáit egy helyen akarja hallani feleségével. Pap fiát várja, hogy még a tenger megérkezése előtt imádkozzon az édesanyjáért. Állandóság, mozdulatlanlanság van egyfelől, másfelől viszont a népvándorlásszerű költözés mozgalmassága. Hiába magyarázza neki Kiskata, hogy a halottak emlékké válva mindig követik az élőket, Márton apó hajthatatlan. Megérkezik a fia, aki természetellenes eszmevilágával az élet folytonosságát a halálban látja. Márton apó hiába reménykedett, fia imádsága nem nyugtatja meg, mert közönyös a pap, mint egy „imádkozó fekete oszlop”, a tengert is csak ellenségnek tekinti. Márton apó most már a fia közönye miatt is maradni akar, pótolni „mindennek és mindenkinek a közönyét, amivel anyádat bántalmazták”.

Márton apó hűsége előtt megtorpant a tenger. Amikor közelről látta, amiről eddig csak álmodott, nem hínáros és csúf volt, hanem hatalmas és áttetszően kék. Márton apóban visszhangot támasztanak a hívások, s megbékül a tengerrel, az új világgal. Fölmegy abba a világba, amelyikben a bibliai aranytrombiták helyett az unokája, Mártonka az aranyípcska.

A *Jön a tenger* című novella az érzelmileg a múlthoz kötődő, erkölcsében példaszzerű élet szembesítése a modern civilizációval. Érthető Márton apó félelme az újtól, ragaszkodása a régihez, de

²⁷ FARKAS Árpád: *Pusztakamarási körtevirág*. In: F. Á.: *Asszonyidő*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1983. 95.

Sütő András a novella líraiságával azt is kifejezi, hogy szeretettel, ragaszkodással, megértéssel a Márton apó által képviselt humánus értékek átmenthetők a civilizáció világába, s át is kell azokat menteni, hogy emberi arca legyen az új életnek. Márton apó – szemben a fiával – jól tudja, hogy az élet folytonossága mellé kell állnia, érzelmileg fogja fel a sorsát, világképében az archaikus-biblikus szint ütközik a lánya és veje által képviselt új világgal, de meghatja őt azok ragaszkodása, s vonzza unokájának közelsége. A finoman árnyalt lírai novellából világosan kitetszik, hogy Márton apó mindhalálig ellenállna, ha nem hívással, szeretettel, meggyőzéssel segítenék. A novella egymással szemben álló kép-tömbökből, lírai szövegekből áll. A tenger hatalmas ereje, szépsége, a természet csodája felszabadítja Márton apót is, míg a közönyösen imádkozó „fekete oszlop” fia elriasztja attól a világtól, melyhez eddig oly kizárólagosan ragaszkodott. Ezzel a közönyös feketeséggel feleselnek Kiskata fehér zászlói, az új életet jelentő babakelengyék. Élet és halál, archaikus világ és modern kor, szülő és gyermek, természet és ember szembesül ebben a lírai példázatban.

A *Zászlós Demeter ajándék életében* Sütő András erkölcsfilozófiai távlatok felé nyitott utat művészetében. A *Jön a tenger* a lírai létértelmezés lehetőségeivel kísérletezett. Márton apó világában ott van a paraszti ismeretanyag, népi bölcsesség, a népmesék szimbólum-nyelve, tehát a belső kötődés a korábbi novellákhoz, de Sütő András a világ humanizálását igényli, s arra is rámutat, hogy a humánus világ csak emberek műve lehet, hiszen a tenger nem magától állt meg Márton apó előtt.

A *Szamár és pálmafa* (1965) című karcolat a humoros-szatirikus novellák sorát egy új mentalitás, az elvtelenség és közönyös ség leleplezésével folytatja.

A betlehemi játék szervezője eltökélten küzd a néptanács elnökével azért, hogy Heródes szerepét ne tiltsák ki a játékból. A fiú a papban szövetségest gondolt ebben a küzdelemben, de a tiszteletes azért érkezik a néptanács elnökéhez, hogy lemondjon a papságról, mert materialista lett. Heródes szerepe egyáltalán nem érdekli őt. A fiú sem hitből akarja a betlehemezést, számára a játék a fontos benne. Éppen ez ad igazi satirikus élt a történetnek,

hiszen a néptanács és a rajon rendkívül primitíven értelmezi az ellenőrzés végett beadott szöveget. Nem engedélyezik Heródes szerepét, mert Heródes király volt. A néptanács elnöke azért tiltja le Heródes szerepét, mert a rajonnál kifogást emeltek ellene. Nem tiltották le, csak azt mondták, ezt meg kell gondolni. „Ami azt jelenti, hogy vagy meggondolja, vagy leállítja. Ha nem állítja le, akkor a dolog nincs megoldva. De ha csak meggondolja és nem állítja le, nem ér semmit az egész meggondolás.” Az elnöknek ez az okoskodása az önmagát nem vállaló hivatali bürokrácia útvesztőit mutatja meg. A hivatásából kiábrándult tiszteletest viszont az elnök ugyanezzel a mentalitással marasztalja a papságban: jó, hogy materialista lett, de maradjon a híveivel. Az osztályharc éleződésének hamis elméletétől tehát egy másik végletbe jutott a társadalom, a mindent összebékítő manipuláció világába.

A nyugalom bajnoka, a *Misi*, a *csillagos homlokú* és a *Karikás költekezik* Sütő András korai novelláinak világát folytatta, a *Zászlós Demeter ajándék élete* és a *Jön a tenger* merészen új távlatokat jelzett Sütő András művészetében. A *Szamár és pálmafa* a két változat között helyezhető el.

3. Vidám játékok

Sütő András korai drámapróbálkozásának, a *Mezítlábas menyasszonynak* nagy közönségsikere volt. Ő mégis nagyon hamar úgy érezte, hogy a siker és a teljesítmény nem igazolja egymást. Évekig nem írt új színdarabot, pedig várták és követelték tőle. Láttja első darabja hibáit, melyek jórészt a konfliktus elmélyítésének hiányával függtek össze. Arról viszont 1950 táján szó sem lehetett, hogy a kollektivizálás okozta tragédiákat foltárja.²⁸ Így távolodott el a kollektivizálás témájától, s egyre inkább az foglalkoztatta, hogy mi történik a falun az új körülmények között. Ez a téma

²⁸ SÜTŐ András: *Varázsköreim*. In: *Az Idő markában*. Bp., 1984. 327–328.

szabadította fel szatirikus hajlamát, s adott bő teret humorérzékének.

Az ötvenes évek szemlélettágító eszmélkedései, nagy olvasmányélményei esszéibe már komoly, a későbbi pályáívet jelző szemléleti elemeket hoztak. Különösen az 1955-ös Arisztophanész-értelmezés, a *Bőjtre fogott istenek* jelez ilyen szempontból távlatokat. Az ötvenes-hatvanas évek fordulóján azonban az istenek böjtöltetése még tilos volt. Irányelvekhez kényszerült igazítani valóságos élményeit. A dogmatizmus legsötétebb időszakából való viszonylagos kiemelkedés reménységet is táplált benne. Eredendő életszeretete, a szemléletében lépten-nyomon szót kérő életigenlő kedélyvilága az egyensúlyt kereste, a túlélés, felülemelkedés lehetőségeit kutatta, engedmények árán is.

Életművét szemlélve eltűnődhetünk azon, hogy aki 1955-ben oly világosan fogalmazza meg az arisztophanészi ambíciót az istenek böjtöltetése ügyében, miért késlekedik szépirodalmi műveiben ezzel a fölöttébb sürgős művelettel oly sokáig. Rádöbbenhetünk, micsoda küzdelmet kell vívnia a felismert és a kimondható igazságok közötti pályán. Ahhoz, hogy a kor szemléletének kényszerűségeit lesöpörje magáról, érett, nagy művésznek kellett volna lennie. A fiatal írótn erősen sújtja az idő meghatározó viszonylatrendszere. Erősebben, mint az érett, sokat próbált művészt. Eszmélkedés és igazi eredmény közé ezért nyomul a kísérletezés időszaka. Sütő András esszéiben az idillizmus, anekdotizmus ellen érvel az ötvenes évek végén, saját akkori írásaiban egyelőre visszafogottabban érvényesíti meghirdetett eszméit.

Rátalálása a vidám játék műfajára talán az igény és a lehetetlenség ütközésének műfaji feloldása is akart lenni az ötvenes-hatvanas évek fordulóján. Vidám játékaik kezdetben nagyon visszafogottan mutatják Arisztophanész és Tamási Áron ösztönzését. A kor irodalmi és politikai szemlélete egyaránt gátolta ebben: az előbbi túlságosan a tézisekben megfogalmazott realitásokhoz akarta kapcsolni az írótn, tehát nem engedte az arisztophanészi tréfa és burleszk s a Tamási Áronra emlékeztető költői szárnyalás kibontakozását, az utóbbi pedig a célba vehető isteneket válogatva meg túlságosan szigorú kézzel.

Sütő Andrást kitűnő replikázó készség jellemezte, de sem a téma mélyebb átgondolására, sem szabadabb kibontakoztatására nem nyílt módja az ötvenes évek végén. Vidám játékainak ekkor a könnyedség, játékoság a leginkább szembetűnő jegye. Egyaránt tartózkodik a drámai konfliktusoktól és a felszabadult komédiázástól.²⁹

A vidám játék műfajával sokféle hagyomány folytatását, megújítását kísérrelhette meg. Az Erdélyben népszerű műkedvelő színjátszásnak szüksége volt a vásári komédiák rusztikus eleveenségét, hiteles realizmusát felelevenítő színjátékokra. Csokonai *Karnyónéja*, Móricz népéletet ábrázoló, népszínműveket megújító kísérletei, majd az ezeket az előzményeket folytató és a francia farce magyar változatait megteremtő Illyés Gyula népi realizmusa lehetett a példa. S mindenekelőtt természetesen Tamási Áron játéka.

Sütő András vidám játékaiban kezdetben visszafogottak, fokozatosan teremtik meg a feszültséget a játékos külsőségek és a mély eszmeiség között. A *Tékozló szerelem* még inkább a népszínművekre emlékeztet. A *Pompás Gedeon* már nagy kérdéssel küzd a Tamási-szárnyalású játék égi-földi jeleneteiben, a *Vidám sirató* pedig a narrátori keretbeszéddel nyomatékosítja a játék komoly értelmét.

Az *Igaz Szó* 1958-i színműpályázatára 147 egyfelvonásos és 76 háromfelvonásos színmű érkezett be. A folyóirat 1958. decemberi számában közölte a három első díjas darabot, Asztalos István *Törvényen*, Méliusz József *Nem olyan egyszerű* és Sütő András *Fecskeszárnyú szemöldök* című egyfelvonásosát. A hatalmas mennyiség nem jelentette a pályázat sikerét, a háromfelvonásos művek díját ki sem osztották a gyenge színvonal miatt. A pályázat nyertesait a drámatörténet a problémafelvetés újszerűsége miatt értékelte.

Korábban a hatalomért folyó harc volt a romániai magyar művek központi témája, most az emberek tudati átalakulásának dilemmáit állították a középpontba. A bíráló bizottság véleménye

²⁹ A vidám játék műfajáról vö.: MAROSI Ildikó: *Rendezői tanácsok*. In: SÜTŐ András: *Szerelem, ne siess!* Bukarest, 1961. 49. „Tehát valahol a színmű és a vígjáték mezsgyéjén jelölhetjük meg az előadás játéktípusát.”

megvilágítja azt a szemléleti közeget is, amelyben Sütő Andrásnak alkotnia kellett: „dolgozó parasztságunk új életéből meríti tárgyát, már a közös gazdálkodásban mutatja meg az előrelendítő és visszahúzó erők harcát. A szerző két kollektív gazdaság összeütközését ábrázolja – olyanképpen, hogy rávilágítson az emberek tudatvilágában meglevő ellentmondásokra, múltbeli csőkevényekre. Ugyanakkor azt is félreérthetetlenül hangsúlyozza, hogy a szocializmus rendszerében ezek a sűrlődások, ellentmondások sohasem vezetnek kibékíthetetlen ellentétekre... fő erénye az eszmei tisztaság, mellyel a szerző ebben az időszerű kérdésben tájékozik. A darabot életszerűség, fejlett jellemábrázoló készség, jóízű humor jellemzi.”³⁰

A *Fecskeszárnyú szemöldök* hősei a korlátoltságokon túlnéző szerelmes fiatalok, Kincses Zsuzsika és Demeter Jóska. Móricz Zsigmond *Pillangójának* Hitves Zsuzsikája és Darabos Jóskája mezőiségi változatban, s az új társadalmi körülmények között. A darab szatirikus éle a Haladás kollektív gazdaság elnöke és könyvelője, valamint a hozzájuk idomuló egyéb korlátolt emberek ellen irányul. Madaras elnök és Golovics könyvelő minden eszközzel meg akarja akadályozni Kincses Zsuzsika házasságát. Ők csak kádereket, irányvonalakat, befektetést látnak mindenben és mindenkinben. Zsuzsikát a Haladás kollektív gazdaság taníttatta ki brigádosnak. Ezért a gazdaság befektetésének, tulajdonának tekintik. Ez a tulajdonosi szemlélet ütközik a darabban a személyiségek természetes szuverenitás-igényével. Golovics és Madaras a kollektív gazdaság elleni merényletnek tartják Kincses Zsuzsika és Demeter Jóska házasságát, mintha az Aranykalász lovásza azért akarná feleségül venni az ő brigádosukat, hogy akadályozza a Haladás boldogulását. A fiatalok mulatnak az ellenük való hadakozás változatos formáin. A konfliktus könnyedén megszűnik: lányok jelentkeznek, akik el tudják végezni Zsuzsika munkáját. Jóska is beleegyezik, hogy várjanak egy kicsit az esküvővel, amíg a legfontosabb mezőgazdasági munkákat befejezik.

³⁰ Vö.: KÖTŐ József: *Fejezetek a romániai magyar dráma történetéből*. Bukarest, 1976. 54–55., ill. *Színműpályázatunk eredménye és tanulságai*. *Igaz Szó*, 1958/12. 736.

Madaras és Golovics is megbékül a szomszédokkal, s Madaras tréfás pohárköszöntőjével feloldódik minden ellentét, győzedelmeskedett a tiszta szerelem a korlátolt és önző szemlélet fölött.

A *Fecskeszárnyú szemöldök* – hibái ellenére – remek jellemképet fest a mindenféle ügyet hatalmi szóval megoldani kívánó kiskirályokról, Madarasról és Golovicsról. Figurájukban – főként Golovicséban – a mély emberi dolgokkal szemben cinikus hatalmi kívülrállás veszedelme is megjelenik.

A *Szerelem, ne siess ott* folytatódik, ahol a *Fecskeszárnyú szemöldök* lezárult. Golovics tovább tevékenykedik, még mindig nem tekinti elveszettnek az ügyet, s szembeállítja Kincsesnét a fiatalokkal. Megpróbálja a megakadályozás módszerét, ha már a megtiltás nem sikerült. Az egyházi esküvő mellett kardoskodó Kincsesné pártjára áll. Az egyházi esküvőt viszont arra akarja használni, hogy ezzel a rajonnál gördítsen akadályt a fiatalok útjába. Mire a fiatalok valamelyest legyőzik a külső ellenállást, konfliktus keletkezik közöttük, mert a rajon továbbtanulási ösztöndíjat ad Zsuzsikának nászajándék gyanánt, Jóska viszont hallani sem akar arról, hogy a menyasszonya elmenjen tanulni. Vitájuk előbb látszólag szakításhoz vezet, de minden jóra fordul, Jóska megérti, hogy Zsuzsika nem lenne soha boldog, ha lemondana a tanulásról.

1962-ben Sütő András a két egyfelvonásos felhasználásával egész estét betöltő, új vidám játékot írt *Tékozló szerelem* címmel.

Az új darab fő eseményszála megegyezik a két egyfelvonásoséval, szembetűnő azonban a társadalomkritikai szemlélet megerősödése. Ez mindenekelőtt Golovics jellemének rajzában mutatkozik meg. Az első felvonásban a fiatalok szembekerülnek a Haladás bürokratikus vezetőivel, de igazuk tudatában biztosak a győzelmükben. Játékos párbeszédüket félreérti egy hallgatózó riporter, s azt hiszi, hogy Demeter Jóska az elnök, ezért riportot készít vele. Ő pedig az elnök szerepében szigorú önkritikát gyakorol. Az idomuló Golovics ebben is utánozza őt. Így válik nevetségessé.

A darab szerkezeti gyöngesége különösen a harmadik felvonásban mutatkozik meg. A fő konfliktus áthelyeződik a két gazdaság egyesítésére, ehhez szinte fölösleges mellékszálként társul

a fiatalok összebékülése. Bár a vidám játék a maga műfaji természetét szerint mindent jóra fordít, a *Tékozló szerelem* humoros-szatirikus formában mély társadalmi gondokat is megmutat. Golovics és részben Madaras figurájában a hatalmi cinizmus lepleződik le. Madaras mondja ki az elvet, melyet Golovics testesít meg: „Nem tiltunk meg semmit, de mindent meg fogunk akadályozni.” A demokratizmus elvére hivatkozva semmisítik meg a humánumot és demokráciát. A golovicsi mentalitás csupa tiltást, akadályozást, szankcionálást, lelketlen tervezést jelent. A *Tékozló szerelem* satirikus-humoros hangvételben az ember és a hatalom viszonyát vizsgálja egy olyan figurán keresztül, akinek a hatalom, bármily csekély is az, fontosabb, mint bármi egyéb.

A vidám játék persze ellensúlyoz: a Haladás kollektív gazdaság bürokratikus vezetőivel szemben ott van Madaras öccse, az Aranykalász elnöke, aki rugalmas, egyéni és közösségi érdeket egyaránt komolyan mérlegelő vezető. S ott van Demeter Jóska és Kincses Zsuzsika eszményire formált alakja. A testvérkonfliktusnak itt más a funkciója, mint Sütő András későbbi történelmi drámaiban. Itt a vesztes is győztes, mert csak konzervatív nézeteit veszíti el.

A *Tékozló szerelem* művészi fogyatéka az, hogy az írói eszközök fölötté állnak a tárgynak, a komikum és humor, sőt a satíra ötletes sorjázása a tárgy kicsisége miatt nem tud mély értelművé válni. Ennek az oka pedig a korszak politikájának az a kíváncsi, hogy bírálni csak jelentéktelen társadalmi funkcióban levő embert lehet.

Sütő András szerint a dráma írásához nagy optimizmus kell, a vidám játékéhoz viszont nagy keserűség. Ő meg is találta a golovicsi kormányzási elvben a társadalmi indulat, keserűség forrását, de éppen az volt a baj, hogy ezt csak egy Golovics-szerű figurában bírálhatta. „A machiavellista cinizmust, mely tömegek hátán csattant, az akkori »bírálati szint« korlátai között egy falusi könyvelőbe kellett bújtatni.”³¹

A *Tékozló szerelem* sok vonatkozásban kapcsolódott a szinte naturalisztikus anekdotikus drámaírási irányvonalához, helyenként a tiszta játék azonban Tamási Áron szemléletmódjával

³¹ SÜTŐ András: *Évek – hazajáró lelkek*. 116.

mutatott rokonságot. Ez a játék kap bő teret Sütő András *Pompás Gedeon* című darabjában.

A *Pompás Gedeon* (1967) sokkal erőteljesebben kamatoztatja a mese és a líra drámai lehetőségeit, s a hatalom természetének vizsgálatában is jóval tovább lép, mint a korábbi darabok. Németh László Tamási játékaíró írta, hogy „a mai költő az arisztophanészi tréfa és burleszk lebegésében hozhatja vissza legkönnyebben színpadunkra a nagy költészetet”.³² A *Pompás Gedeon* felszabadult játékában Sütő András is költői művet alkotott. Az *Anyám könnyű álmot ígér* című regényéből 1964-ben és 1965-ben közölt részletek mellett a *Pompás Gedeon* jelzi egyértelműen, hogy nagy fordulat készülődik Sütő András pályáján.

A darabot *Prolóógus* vezeti be. Ez a terjedelmében is felvonásnyi méretű előjáték dinamikus, változatos, s a darab egész eszmeiségét jelzi. Megjelenik benne mindaz, amit ismétlő-részletező-árnyaló variációkban a további három felvonás gazdagon bemutat.

Sütő András a *Féltrejáró Salamon*nal felejthetetlen figurát teremtet az ötvenes évek közepén. Az új viszonyok között botladozó és szenvedő jó szándékú kisember típusát. *Pompás Gedeon* hasonlóképpen remek karakter: Golovics fejlett változata, egy falusi kiskirály, aki a szocializmusban a saját hatalmi lehetőségét ismeri fel, s hallatlan szűklátókörűséggel büntet és idomít mindenkit, aki valamiképpen útjába kerül. A darabban persze megbukik, lelepleződik földön és égben egyaránt. Lelepleződése, leváltása azonban – Sütő András későbbi véleménye szerint – a szerző egyéni terrorakciója volt anyagán.³³

Az ember és a hatalom, a jellem és a hatalom vizsgálata áll a *Pompás Gedeon* középpontjában. A *Prolóógus* kerek történet: Gedeon falusi néptanácsi elnököt pofon vágta Vizeslepedős, mert Gedeon harminchárom alázatos kérésre sem ismerte el, hogy a ló Vizeslepedősé. Azt sem ismerte el, hogy létezik az a bizonyos ló. Gedeon szerint ugyanis, ami nincs nyilvántartásban, az nem létezik. Gedeon a brosúrához idomítja a valóságot, a pofont viszont

³² NÉMETH László: Tamási „játékai”. In: *Két nemzedék*. Bp., 1970. 651.

³³ Vö.: SÜTŐ András: *Évek – hazajáró lelkek*. 116.

a hivatal elleni támadásnak ítéli, mert az ő orcája „hivatalos orca”. Szerinte a hivatalban lévő ember személytelenné válik, nem emberi, hanem hivatali arca van. Hivatali mivoltában viszont Gedeon korlátolt és hatalmaskodó. Amikor pedig leváltják, teljesen összeomlik. Jellemének igazi lelepleződése akkor következik be, amikor üzennek érte, hogy „tévedés volt”. Azt hiszi, visszateszik az elnöki posztra. Egy pillanat alatt újra működésbe lép az ösztöneiben élő hatalmi mechanizmus: rögtön azt számolgatja, kire húzhatja rá büntetésképpen a vizes lepedőt. Kiderül azonban, hogy az volt tévedés, hogy eddig ott tartották az elnöki pozícióban.

A *Prologus*ban élesen exponálja Sütő András a látszat és lényeg, a külső formák és a belső valóság ellentétét, a hatalommal való visszaélést, s ennek a visszaélésnek a megideologizálását. Gedeon a hatalom bódulatában valóban azt hiszi, hogy amit ő tesz, az mind szent, mert hivatalos. Vele szemben Vizeslepedős azt az igazságot képviselte, amelyiket a hatalomnak kellett volna megvédelmeznie és érvényesítenie. „Az igazság csak egyetlen módon létezhet: érvényesítik” – mondja Vizeslepedős. Szé a gondolat már előremutat az *Egy lócsiszár virágvasárnapja* felé. A *Pompás Gedeonban* a jogtalanság „a jogszerűség álarcát ölti magára, a jogos ügy pedig a jog nevében megtiportatik”.³⁴

A *Prologus* ember és politikai hatalom vizsgálátának irányában indul. A tragikomédia egésze nem viszi végig ezt a témát, hanem a hatalmaskodást magához a jellemhez kapcsolja, mintha azt hangsúlyozná, hogy nem a hatalom szédítette meg Gedeont, hanem Gedeon alkatilag hatalmaskodó természetű. Az alaptéma elejtése, helyesebben kitégítése más vonatkozásokban gazdagozást is jelent. Azt a gondolatot erősíti, hogy az eszméletlen hatalmaskodás, túlszervezés az élet más területein is katasztrófához vezet, nemcsak a politikában.

Az első felvonásban Gedeon univerzális falusi bolt vezetője, de mint a presbiter mondja, „a nyelvezete megmaradt. A nyelvezetét nem váltották le”. Ebben a pozíciójában is a régi maradt, most is

³⁴ ROBOTOS Imre: *Jellemrajz és hatalom. Igaz Szó*, 1968/7. 90.

³⁵ Uo.

mindenkire rá akarja húzni a vizes lepedőt. Korábban „a hatalom fölényével ítél, most pedig sértetlen fölényérzete leplezi le fölényének teljes hiányát, a valóság és a tudat groteszk szembenállását”.³⁵ Gedeon a boltban is a teljes szervezettséget akarja megvalósítani, mert csak sémákban tud gondolkodni. A szervezés abszurd túlhajtása azonban anarchiát okoz. Minden ideje, energiája a vásárlók elrendezésére irányul, magára az árusításra már ideje sem marad.

A második felvonásban a börtönből hazatérő Gedeon pillanatok alatt megszervezi a kriptakulcs keresését. A báró ugyanis Gedeon feleségére bízta a kriptakulcsának őrzését, s most meghalt a báróné, elkezdődött a temetési szertartás, kellene a kulcs. A kriptakulcsának keresése közben jut Gedeonnak eszébe, hogy a kriptra révén fennmaradhatna az ő emlékezete. Ezért megveszi a báró helyét a kriptában, hiába figyelmezteti a felesége: „Gedeon! Ne vegyülj az urak közé. Eljön a feltámadás napja: mi lesz akkor veled? A számbavételnél odasorolnak a grófok közé, s nélküled maradok.” Gedeon már a feltámadás utáni helyzetébe is beleéli magát. Azonban jön érte a bakter. Börtönbe zárják, mert a nyilvántartásban szerepel az, hogy tettlegességet követett el Vizeslepedős ellen. Gedeon utódja a néptanácsi elnökségben éppen Vizeslepedős lett.

A harmadik felvonásnak jó része az égben játszódik. Szent Péter és Durumó ördög kártyáztatnak, amikor megérkezik Gedeon és a jelentés a kecefalvi feltámadásról. A jelentésben szerepel Tamási Áron *Rendes feltámadás* című novellájának két felejthetetlen hőse is. Rendben zajlott a feltámadás, csak „ez a két makacs székely okozott egy kis kellemetlenséget. Kategorizálási ügyben összekeveredtek a rendezősséggel”. Gedeon feltámadásával is van egy kis baj. Gedeont Szent Péterék rögtön azzal fogadják az égben, hogy nem volt-e neki valami lőügye. Zoroábel jelentése szerint Gedeon „pontosan az ellenkezőjét állítja magáról, mint amit a feltámadásnál jegyzőkönyveltek”. Ő ugyanis parasztnak mondja magát, pedig a jegyzőkönyv szerint báró Vigh Matild mellől emelték ki. Most Szent Péter mondja Gedeonnak Gedeon egykori szavait: „Maga beszél, vagy a papír beszél?”

Durumó pedig elmeséli Szent Péternek, hogy régi ismerőse neki Gedeon. Hiába kísértette munkátlansággal, pénzzel, itallal, nővel, Gedeon csak a hatalom láttára remegett meg. Most újra végigjátsszák a kísértéseket, de Gedeon most is csak a hatalomra mutatkozik érzékenynek. Durumó közli vele, hogy felmentették, övé a hatalom. Gedeon újra a régi: büntet, megaláz, intézkedik. Parancsokat osztogat, semmiféle emberi kapcsolatot, érzést nem ismer el, pedig korábban ő érvelt így Szent Péternek: „Meg se hallgatják itt az embert?” Most viszont osztja a tudomásulvétel parancsát, sőt megtoldja azt a büntetések miatti örvendezés köteleességével. Gedeon ragyog a boldogságtól: „mától kezdve az első szó is, az utolsó is az enyém, ami közbül van, az is az enyém”.

Az égi játék azonban csak próba volt. Durumó mutatta be benne képességét és Gedeont Szent Péternek. Gedeon újra gyöngének bizonyult, visszadobják a földre. Az égben is leváltották.

A *Pompás Gedeon*ban Sütő András Tamási Áron szürrealisztikus dramaturgiai gyakorlatát ötvözte az anekdotikus stílus eszközeivel, így a realitás, mese és játék színeiben egyaránt az emberarcú hatalomért szólhatott.³⁶ Az anekdotikus mozzanatok bősége is okozhatta, hogy felmerült a szakirodalomban a kérdés: Pompás Gedeon csak hatalmaskodó bürokrata vagy pedig bolond is? Valóban túlzottnak ítéelhetjük nem egy megnyilvánulását. Sütő András túlzásaiban azonban mindig felismerhetjük a képtelenségek reális alapját, a valóság lényegi elemeit. Pompás Gedeon alakjában azt a tapasztalatát írta meg, hogy a bürokratizmus, a hatalmaskodás abnormális jelenség.³⁷ Ez a felismerés nagy erejű történelmi motivációval és nagy formátumú hőssel majd *A szuzai menyegezőben* teljesedik drámává. Gedeon esetében a bőjtire fogott isten még csak egy néptanácsi elnök. Sorsának pedig az a tragikum, hogy – legalábbis kezdetben – jó szándékú, azt hiszi, a hatalom, a hivatali tekintély védelme a szocializmus belső ügye s neki kötelessége. Csakhogy szubjektivitása objektív hibák sorát

³⁶ Vö.: KÖTŐ József: *Fejezetek a romániai magyar dráma történetéből*. Bukarest, 1976. 116.

³⁷ Vö.: ROBOTOS Imre: *Jellemrajz és hatalom. Igaz Szó*, 1968/7. 91.

³⁸ SÜTŐ András: *Évek – hazajáró lelkek*. 117.

követteti el vele. Csak önmaga érvényesítésére irányul minden törekvése.

Sütő András maga is felhívta a figyelmet egyik kommentárjában Gedeon személyiségének belső ellentmondására: „Érzékeny, ha képessége mérlegre vettetik, s érzéketlen, ha öneki kell másokat mérlegelnie.”³⁸ Személyében a hatalmi tudat valóságérzékelést lehetetlenné tevő sajátossága lepleződik le. Sütő András Pompás Gedeon jellemén keresztül egy korszak természetrajzát ragadta meg. Gedeon történetének példázat értéke van: az embertől elidegenedett hatalom önmegsemmisítő mechanizmusát éppúgy megmutatja, mint ennek a hatalomnak a kártékonyságát. Személy és funkció összetévesztésének filozófiai érvényű példázata is ez. A *Pompás Gedeon*ban még váratlanul, helyesebben motiválatlanul, kívülről jön az igazságtevő utasítás, amelyik Gedeont a helyére teszi. Ha eltekintünk a *Pompás Gedeon* feloldó cselekményelzárásaitól, valóban a kelet-európai abszurd légkörében vagyunk, a realitásban fogant képtelenségek övezetében.³⁹

Az akkor még fennálló Maros–Magyar Autonóm Tartomány Néptanácsa 1965-ben jelentette meg Marosvásárhelyt a Népi Alkotások Tartományi Háza kiadásában Sütő András *Fügedes a paradicsomban* című egyfelvonásos vidám játékát. A műkedvelők számára készült vidám játék hőse Fügedes Károly, aki egyéni sérelme meg aztán özvegy Somosiné iránti vonzalma következtében egy adventista szekta tagjává keresztelkedik, s életrevaló őt lányát is ki akarja szakítani a társadalomból, a civilizációból. Sütő András remek lélektani érzékkel mutatja be azt a primitív mentalitást, amelyik bárhonnan eredő sérelmét a hozzája legközelebb állókon bosszulja meg. A pszichológia projekciós ösztönről szokott ilyenkor beszélni. „Ha nem voltam jó brigádosnak, jó leszek itthon rendfenntartónak” – összegzi Fügedes a házi statárium legfőbb okát. Arra már nem terjed ki figyelme, hogy a lányaitól eltiltott szerelmet miért gyakorolhatja ő maga. A két jelenetre tagolt vidám játék alapkonfliktusa a közösségből és az élet vidámabb területeiről önként kivonuló apa s lányai között van, akik a közösség,

³⁹ Ablonczy László kérdése, utalása: in: SÜTŐ András: *Varázshörcim*. In: *Az Idő markában*. 334.

szerelem, tánc, ének és játék nélkül az életet elképzelni sem tudják. Távolról García Lorca *Bernarda Alba háza* című drámájára emlékeztet ez a szembenállás, azzal a lényeges különbséggel persze, hogy Sütő András a vidám játék törvényeinek megfelelően bő humorral feloldja a konfliktust. A lányok túljárnak Fügedes eszén. Kárászné jóvoltából – igaz, vesszőzés az ára – alaposan belakmároznak a finom ételekből is. A második jelenetben a keresztelésbe belesántult Fügedesen már teljes diadalt aratnak kérőik segítségével, s ki-ki elmegy az annyira tiltott kérőjével. Sőt, ördögi maskarába öltözve majdnem halálra ijesztik, s ily módon bírják jobb belátásra Fügedest. A vidám játék főként helyzetkomikumban és nyelvi humorban bővelkedik. Míg a helyzetkomikum inkább csak neveltet – a szigorú böjttel sújtott lányok azért nem köszönnek a váratlanul betoppanó apjuknak, mert tele van a szájuk kolbásszal; Fügedes lesántul a keresztelésben –, a nyelvi humor gazdagabb jelentésű: a másokon való uralkodás, lelki terror képtelenségeit is leleplezi. A *Fügedes a paradicsomban* fordulatos vidám játék; belső egysége abban is megmutatkozik, hogy hangsúlyozza is önnön játék voltát, példázat jellegét. Ez a vállalt játékszerűség is bő komikum forrása. Fügedes ijedtében elájul vagy ájulást színlel, de amikor kék szesszel akarják észhez téríteni, megszólal: „Csak rendes pálinkát iszom.” Végül Fügedes a lányai határozatára bízta magát. Belátta, hogy ha kivonul a társadalomból, akkor őt is elhagyja a közösség, így pedig értelmetlen és elviselhetetlen az élete.

Egy évtizeddel később, 1975-ben jelent meg előbb a *Művelődés*-ben, majd az *Utunk Évkönyvében* Sütő András farsangi játéka, a *Fügedes a pokolban avagy Sáronnak Nárcisza*. Ebben Fügedes még elvakultabban uralkodik, s még erősebben pórul jár. Mindent megtilt lányainak. Ezért azok nem tehetnek mást, mint hogy áthágják a tilalmakat. Játékkal, képes beszéddel, csalafintasággal félrevezetik Fügedest, változatos módokon törik meg szigorú parancsait. Fügedes már nemcsak tilt, hanem kényszeríti is – vesszővel, nadrágszíjjal – lányait az egyedül üdvöztetőnek hitt szekta szabályainak elfogadására.

Vele szemben most Lenke és Miklós szerelmét növesztette az *Énekek énekéből* líraivá és megakadályozhatatlanná Sütő András.

Az erőszakkal az idillt szembeállítja, s a farsangi játék természetének megfelelően a fiatalok diadalát eredményezi a küzdelem. Miklós a prédikátor képéhez hasonlatos farsangi maszkot vesz magára a farsangi kötelező képmutatáskor. Ezt a tervet kihallgatja Fügedes, s alig várja, hogy megjelenjen a számárképű maszkban Miklós. Elvakultságában azonban nem nézi meg jól az érkezőt, s a prédikátort ejti orrára egy dézsába, leforrázza, s le akarja tépni róla a maszkot. A híveit látogató prédikátort tépi meg legjobb tanítványa. Bosszúálló indulatában Fügedes nem figyel a prédikátor kétségbeesett védekező szavaira. Sőt azt hiszi, Miklós hamis szövege ez, s annál jobban elégtételt vesz rajta, minél inkább jajgat. Amikor végre mégis felismeri a prédikátort, kétségbeesik, bocsánatért könyörög a tévedés miatt. „A bosszúálló indulatnak ez a mértéke nem lehet tévedés” – mondja a prédikátor, s engesztelődés nélkül távozik, hogy minél előbb kizárassa Fügedest a gyülekezetből. A fiatalok jól átgondolt tervének megfelelően éppen ekkor vezeti be Lenke a prédikátorhoz hasonló kinézetűvé maszkírozott Miklóst, aki megbocsát Fügedesnek, ha a lányaihoz engedi az udvarlókat. Diadalmaskodnak a fiatalok, a megrémült Fügedes egyenesen kéri a prédikátornak nézett Miklóstól, hogy foglalkozzon a lányokkal. Az *Énekek énekének* újra felcsendülő hangjára azonban felismeri Fügedes az álnokságot. A gondolkodás kizárólagos jogát magának fenntartó Fügedes mit sem változott, újra meg újra teljes erőbedobással küzd a „csempészáru, csempészgondolat” ellen. Házi inkvizítorságát, teljes elembertelenedését – miként erre Márkus Béla rámutatott⁴⁰ – Sütő András nagy drámáihoz hasonlatosan ideologizálja meg: az Ügyre, az Istenre hivatkozik, miközben megszállottan képviseli rögeszméit, s egyre embertelenebbé válik.

A két Fügedesből írta Sütő András 1976 őszén a *Vidám sirató egy bolyongó porszemért* című kétrészes komédiáját. Bár a két egyfelvonásos szövege jószívrrel szó szerint beleépült a komédiába, mégis új darab keletkezett. Kiegészült, s így jelentősen módó-

⁴⁰ MÁRKUS Béla: *Fájdalmas farsangi játék. Alföld, 1977/6. 61.*; ABLONCZY László: *A vesszőzés módozatai. Alföld, 1978/7. 98.*; SZAKOLCZAY Lajos: *A vélekedés szabadsága. In: Dunának, Oltnak. Bp., 1984. 311.*

sult a szöveg, változott, átrendeződött a szereplők egy részének funkciója is. A második Fügedes-játékban a prédikátor csak a végén jelenik meg balek áldozataként Fügedes kérők elleni indulatának. A *Vidám sirató*ban viszont Fügedes egyenrangú partnere, nevelője Prédikás, s főként az az új vonása neki, hogy a vallás, a szekta csak ürügy az ő számára is egyéb szándékainak teljesítéséhez. Fügedessel együtt ő is az özvegy Somosiné kegyeiért töri magát. Így válik Tartuffe-szerű figurává. Ezáltal a darab eszmeisége jelentősen módosul, mert Fügedes a maga zsarnoki korlátoztságával egy képmutatónak esik áldozatul. Somosinéről viszont kiderül, hogy a farsangi játék Kárásznéjának szerepét is átvette: Lenke szövetségese a Fügedes és Prédikás elleni küzdelemben, s csak a leleplezés végett ugratja mindkettőt, eszébe sincs feleségül menni egyikhez sem. Fügedes ebben a komédiában az *Anyám könnyű álmat ígér*ből ismert D. D. monogramú figurából is vesz föl vonásokat: ő volt az ügyeletes tanfolyamra járó, majd mindenből kiábrándulva szombatosnak csapott fel.⁴¹ Van benne egy jó adag a Salamon András-i feltaláló hajlamaiból is. Egyebek között seggberúgó gépet szerkeszt lányainak nevelése végett, ha már a szekta tiltja a kézzel való fenyítést. Mindez a népi játék életképszerű része. Ennél jelentősebb változás, hogy a külső és végső okokra hivatkozó Fügedes és Prédikás az egyfelvonásosokénál erősebb mértékben törekszik minden különbözés, önálló gondolat és szándék dogmatikus megsemmisítésére. Ez ellen a törekvésük ellen szólal meg a komédiában szatirikus élű felhívásként a „Végtagemberek, eszközemberek, / Tagadjátok meg magatokat, nyúl-ványemberek” kezdetű song, Lenke leleplező dala. Ily módon a *Vidám sirató* gondolati-morális tartalmakkal telítődik. Az eszmei vonulat azonban – az illyési népi bohózatokhoz, vidám játékokhoz hasonlatosan – egyáltalán nem ütközik a burleszkszerű elemekkel, a seggberúgó gép gyakori működtetésével, bővizű keresztelkedésekkel, maszkokkal, s egyéb komikai változatokkal.

A komédiában feltárulkozó eszmék a Narrátor bevezető és záró szavaiban a nagy Sütő-drámákat idéző dimenziót kapnak. A Narrátor szövege ugyanis Sütő András esszéi legfontosabb gondola-

⁴¹ Erre is utalt Márkus Béla uo. 63.

tainak képszerű kifejezése, és közvetlen feltárása egy mélyebb problémának: a közösség pusztulásának. A *Vidám sirató*t igazában a Narrátor szövege kapcsolja közvetlenül Sütő András életművének alapkérdéseire, a nemzetiségi közösség sorsának gondjához. Ez magyarázza a játék siratójellegét: a „Közös Szóba” ültetettek kis közössége gyakran kénytelen elsiratni egy-egy olyan tagját, aki „hozzánk való ragaszkodásában kicsire sikerült”. Fügedes Károly jelentéktelenségénél fogva nem lett tragédia hőse, siratójának vidám játéka mégis az eróziót, a közösség lassú bomlását mutatja. Közösségből állt ki Fügedes, a közös bizakodás égtáját hagyta el a másokra is veszélyes, magányos üdvösségkeresés végett. „Így volt, barátaim. Kies tájainkon a lelki köntösváltás, az újabb keletű lélekvandorlás – a látottaknál-hallottaknál változatosabb formákban – a rövidlátók számára is észlelhető” – mondja a Narrátor a záró részben, s egy kis esszét rögtönöz arról, hogy a lelkiismereti szabadság, amit Tordán hirdettek meg – Európában először – négyszáz esztendővel ezelőtt, nem értelmezhető individualista módra. Az árnyalatok és vélekedések szabadsága nem a felelősség alól való kimenekülést jelenti. A közösségi teherviselést nem lehet a magánüdvösség közönyére változtatni. Sütő András komédiája így módon a közösségi eszmét feladó tehetetlenség ellen szól, s a magánüdvösség képtelenségét mutatja meg Fügedes sorsában.

Kántor Lajos – Sütő Andrással beszélgetve – úgy véli, hogy a *Vidám sirató* nem fogható Sütő András nagy drámáihoz a „problémákat helyi érdekűvé degradáló anekdotizmus”⁴² előbukkanása miatt. Erre válaszolta Sütő András, hogy ha lenne érkezése újraírni a darabot, éppen azt erősítené benne, amit Kántor Lajos anekdotizmusnak vél, a „vidám játék kacajt teremtő replika-rendszerét”.⁴³ Megvédi a darab eszmeiségét is: „Helyi érdekű? Ha egy nemzetiségi közösségből való elidegenedés helyi érdekű: válalalom.”⁴⁴ A *Vidám sirató*t nem lehet a nagy drámákkal összemérni, mert más jellegű, más természetű alkotás. Miként Illyés

⁴² Kántor Lajos megállapítása in: SÜTŐ András: *Kötél – homokból*. In: *Az Idő markában*. 298.

⁴³ SÜTŐ András uo.

⁴⁴ Uo. 298–299.

Gyula művészetében sem szokás értékben szembeállítani a *Tűvétevéőket* vagy a *Bolhabált* a *Kegyenc*cel vagy a *Tisztákkal*. A maguk nemében Sütő András nagy drámái tökéletesebb alkotások, mint a vidám játéka a vidám játék műfajában, de ennek elsősorban történelmi okai lehetnek. A vidám játékok a hatvanas évek elején-közepén keletkeztek, s magukon viselik a művészi útkeresés nyomait és a kor szabta korlátok némely vonását is.

IV. A KITELJESEDÉS NAGY ÉVTIZEDE

1. *Anyám könnyű álmot ígér*

Szemléletváltás, kibontakozás

Sütő András pályája a látványos indulás után az ötvenes évek közepén látszólag megtörik, elbizonytalanodik. Szépirói elhallgatása, majd szórványos jelentkezése olyan igényességről tanúskodik, amelynek ekkor nem tudott maradéktalanul megfelelni. Egyre erőteljesebben rá kellett döbbernies arra is, hogy némely művét azért haladta meg viszonylag gyorsan az idő, mert életanyagát az ideológiához idomította, a tényeket a hirdetett eszmékkel, célokkal stilizálta szivárványosabbra a valóságosnál. Az ötvenes évek elején a magyar irodalomban meglehetősen általános jelenség volt ez. Az 1956 utáni eszmélkedés éppen ezért a hatvanas években kibontakozó, megújuló magyar prózában két irányt erősített föl, a tényirodalmat és a parabolisztikus műveket. Mindkettő az elrajzolt, hitelüket veszített mesék ellenében bontakozott ki a cáfolhatatlan, tévedhetetlen igazmondás igényével. Az előbbi a közvetlen élmény, tapasztalat, dokumentum hitelességébe kapaszkodott, az utóbbi pedig a filozófiai szintű általánosítás kikezdhetetlen érvényességébe.¹ A tényirodalom lehetőségeit természetesen külső körülmények is erősen szabályozzák, közvetlenebbül, mint a parabolisztikus irodalomét. A tényirodalom újabb és újabb eredményeit a témák folyamatos felszabadítása tette lehetővé, s ez nemcsak a dokumentumokra, hanem a belőlük kibontható szemléletre is érvényes.²

¹ E két irány részletes jellemzése: *Literatúra*, 1974/3. 71–87. Tizenöt év magyar irodalma (1957–1972). A prózáról szóló részt B. Nagy László, Kenyeres Zoltán és Pomogáts Béla részlettanulmányainak felhasználásával Bodnár György írta.

² „Mindenekelőtt arra kell gondolnom, hogy a mi epikánk újabb történetét a tilalmas, a zárt témák felszabadításának történeteként is meg lehetne írni. Előbb a Rákosi-féle önkény által okozott sérelmek, bajok elvont kibeszélésé-

A romániai magyar próza hetvenes évekbeli nagy megújulása³ szembetűnő. Ennek okai sokrétűek. Mindenekelőtt utalni kell a Sütő-nemzedék szellemi-szemléleti megújulására, mély belső küzdelemben kimerített szemléletváltozására. Ennek folyamatát láthattuk Sütő András „tűnődései”-ben, némely novellájában és a *Pompás Gedeonban*. Eredményeit első ízben az *Anyám könnyű álmot ígér* mutatta meg vitathatatlanul 1970-ben, majd két esszé-kötete (*Rigó és apostol*, 1970; *Istenek és falovacskák*, 1973), nagy drámáinak sora (*Egy lócsiszár virágvasárnapja*, 1974; *Csillag a máglyán*, 1975; *Káin és Ábel*, 1977; *A szuzai menyegző*, 1981), esszéregénye (*Engedjétek hozzám jönni a szavakat*, 1977) és korai publicisztikáját, esszéit tartalmazó és magyarázó kötete (*Évek – hazajáró lelkek*, 1980). Hasonló kibontakozást mutat több nemzedéktársának pályája ebben az időszakban. Sütő András nemzedéke legjobbjainak szemléleti megújulásával párhuzamos az első *Forrás*-nemzedék jelentkezése. A hatvanas évek elején induló fiatalok elsősorban a személyiség belső gondjai felé tájékozódtak, s ez is ösztönzést adhatott a közösségi elkötelezettségében, politikusságában, sematizmusba is keveredett idősebb nemzedék szemléletének összetettebbé válásához. A fiatalok „már nem a harc hevében, hanem az elemzés higgadtságával vették számba világukat”.⁴ A szemléletváltozás és a nyitott pályakezdés mögött érezhető a magyarországi megújult prózairodalom ösztönzése is. Előbb a romániai magyar irodalom első kiemelkedő prózai teljesítményeit a magyarországiak felől próbálta besorolni a kritika, s párhuzamot vont a *Hűsz óra* és az *Anyám könnyű álmot ígér*,⁵

re került sor. Konkrét formát csak a rendszer híveinek s a volt szegényeknek okozott gyötrelmek ölthettek. Aztán lépésről lépésre következtek a társadalom többi rétegei a volt uradalmi cselédekig s a volt katonatisztekig. Ez a folyamat, mint a szó is jelzi, felszabadító jellegű volt, tehát gátbontó, a kényes pontra irányító, heveny akciók sorozata.” KISS Ferenc: *Prózánkról. Kortárs*, 1983/10. 1671.

³ Erről részletesen: BERTHA Zoltán–GÖRÖMBEI András: *A hetvenes évek romániai magyar irodalma*. Bp., 1983. 5–16.

⁴ Vö.: KÁNTOR Lajos: *A Forrás prózája – a próza kiforrása*. A romániai magyar elbeszélőirodalom új nemzedékéről. *Napjaink*, 1970/8. 2.

⁵ Bozóky Éva Könyvtájékoztató-beli véleményét egyetértéssel idézi Pomogáts Béla. *Jelenkor*, 1970. 1147.

valamint a *Rozsdatemető* és Bálint Tibor *Zokogó majom* című regénye közt. A közvetlen és egyedi párhuzamállításoknál természetesebbnek látszik az a szemléleti felszabadító ösztönzés, amelyet a hatvanas években Sánta Ferenc, Déry Tibor, illetve Illyés Gyula, Nagy László és Juhász Ferenc művei adtak a romániai magyar irodalomnak kritizáló bátorságukkal, összetett szemléletmódjukkal, kiemelkedő művészi teljesítményükkel. Mindezt persze a nyitottabb politikai légkör tette lehetővé Magyarországon is, Romániában is. Korábban mindenre revizionizmust kiáltottak.⁶ Az *Anyám könnyű álmot ígér*rel kapcsolatban maga Sütő András nyilatkozta, hogy könyvének megjelenését csakis a Román Kommunista Párt X. kongresszusa után kialakult irodalompolitikai légkör tette lehetővé. „Annak előtte egy szellemi vámtiszt azt is kifogás alá vetette, hogy valamely hősöm foltos nadrágban lépett ki a kapun.”⁷ A külső és belső körülményeknek tehát egyaránt meg kellett érniük ahhoz, hogy remekmű szülessen. Szülőföldkönyv írására a belső igény s a külső biztatás már az ötvenes évek végén együtt volt. Az *Anyám könnyű álmot ígér* mégis nehezen született meg. Pedig Sütő András nagyon gyorsan ír, ha készen vannak benne a dolgok. De a hatvanas évek eleje még nagy belső, szemléleti küzdelmet mutat. Az *Igaz Szó* 1964. évi decemberi és 1965-ös januári számában megjelent részletek is tanúsítják ezt. Ezekben még tetten érhető a bajokat kollektív idillbe oldani kívánó egyszerűsítés. Erős még az anekdotikus jelleg. Hiányoznak az esszéelemek, a történelmi, nemzetiségi elemzések, az anyanyelv gondja, a horizonttágító párhuzamok. Felszínesebb valóságsszemlélet jegyeit hordozzák a megjelent részletek. Gyümölcsoltó György bemutatásából például éppen az *Egy halhatatlan színpadi alakítás* hiányzik. Nem idillikusak ezek a részek sem, mégis jóval oldottabbak, mint a *Kritérion Könyvkiadó* első könyveként 1970-

⁶ 1957 decemberében például az író Nagy István utasította így Bajor Andort: „Vegye tudomásul, Bajor elvtárs, hogy vagy megtanul szocialista-realista szatírárt írni, vagy nem fog írni többet!” In: HUSZÁR Sándor: *Sorsom emlékezete*. Bukarest, 1982. 61.

⁷ SÜTŐ András: *Mi dolgunk a világon?* Beszélgetés Hajdú Győzővel. In: *Istenek és falovacskák*. 118.

ben megjelent végleges változat.⁸ Sütő András maga is érezte az első részek szemléleti bizonytalanságát, helyesebben azt, hogy elégedetlen a készülő művel. S hiába volt a sok-sok baráti biztatás, évekig nem adott ki belőle újabb részt. Hajdu Győző nyílt levélben kérte rajta számon a folytatást.⁹ Az *Igaz Szó* következő száma, 1966 márciusában *Lírai napló* összefoglaló cím alatt hozta Sütő András addig titokban tartott verseit,¹⁰ az *Anyám könnyű álmot ígér*ből majd csak 1968-ban közölhetett újabb részleteket. Szó sincs persze hallgatásról. Közben elkészült a *Pompás Gedeon*, s néhány kiváló tanulmány és esszé is. Másrészt Sütő András 1956-tól a marosvásárhelyi *Művészet* (később *Új Élet*) című képes hetilap főszerkesztője, fontos írószövetségi és politikai feladatokkal bajlódik, az *Igaz Szó* szerkesztőbizottságának is tagja. Az *Anyám könnyű álmot ígért* nagy írói küzdelem s nagy olvasói várakozás előzte meg. Hajdu Győző, az *Igaz Szó* szerkesztője, 1968-ban egy újabb részlet közlésekor *Szülföld és lehetőség* című írásában az akkor formálódó könyvet a magyar irodalmi szociográfia élvonalához tartozónak minősítette. „Elődök rekordja fölé nőhet Sütő hazai tudósítása. A romániai magyar próza nagy lehetősége felé mutat a legutóbbi részlet.”¹¹ Az *Anyám könnyű álmot ígér* írása

⁸ A végleges változat történetéhez érdemes idézni Sütő András nyilatkozatát: „Az én igazságszerető családomnak is része van abban, hogy én viszonylag nagyon hamar – az ötvenes évek elején belefáradtam az idillikus hangulatú prózába, és hangot váltottam. Ma már elmondhatom, hogy az *Anyám könnyű álmot ígér*nek a munka kezdetén megjelent néhány olyan részlete, amely egy, a valóságosnál konfliktusmentesebb faluképet rajzol. Anyám nem sokat ért az irodalomkritikához, de amikor ő azt mondta, hogy »az igazat írd, fiam, ha már rólunk írsz« – elszégyelltem magam, és ezeket a részeket később kihagytam a könyvből.” SÜTŐ András: *A megtartó család dicsérte*. In: FÖLDES Anna: *Családi kör* '78. 227.

⁹ „Nincsen annyi csillag az égen, ahányszor köztünk elhangzott az elmúlt évek során: többet kell írnod, az írást nem tekintheted pótcselekvésnek ... A *Zászlós Demeter ajándék élete* című novellád után mit írtál olyat, ami ehhez a kitűnő írásodhoz mérhető lenne? És azóta hány esztendő telt el magad mellett elszünni? Pontosan egy éve annak, hogy az *Igaz Szó*-ban félbemaradt *Anyám könnyű álmot ígér* című hazai tudósításod közlése. Indokolt ez a szagatottság? Van-e mentesség erre a kihagyásra?” HAJDÚ Győző: *A szerkesztő asztala*. Sütő Andrásnak Marosvásárhelyre. *Igaz Szó*, 1966/2. 310.

¹⁰ A versek címe: *Itthon, Ezer esztendőig... Láz, Csiga, Útitárs, Sóhaj, Utolsó szava is...*, *Igaz Szó*, 1966/3. 323–327.

¹¹ HAJDÚ Győző: *Szülföld és lehetőség*. *Igaz Szó*, 1968. 143.

közben Sütő Andrást nem a kitalált, hanem a megtalált gondok foglalkoztatták. Az elkészült regény minden várakozást felülmúlt. A kritika és az olvasóközönség egyaránt kitüntető figyelemben részesítette, a remekműnek kijáró elismeréssel fogadta. Olykor az elismerés árnyékot is vetett Sütő András pályájának korábbi szakaszaira.¹² Ez jórészt érthető, mert az *Anyám könnyű álmot ígér* Sütő András műveinek korábbi motívumait összegző és szembevetően új szemléleti rendbe állító mű. Tökéletességével szinte törvényszerűen kibővíti korábbi eredményeit, „minden kötete a nagy ígéretet jelezte, valójában egyik műve sem volt befejezett munka. Minden előző írásán érezhető, hogy a fölkészülés, az élmény, az írói szándék nagyobbra készült... szinte minden műve részekben adja a szerző szülőföldjének világát, de egyikben sem tűnik föl az az írói rendező elv, amely az új mű szintjén ezeket a részeket értelmezte, elhelyezte volna”.¹³ A korábbi novellák a mezősegi paraszti világ egy-egy érdekesebb eseményét vizsgálták, egy-egy jellemnek a különleges vonásait világították meg. Az *Anyám könnyű álmot ígér*ben szembevető az írói nézőpontváltás: most az egyedi események sorában inkább az általános emberi vonásokat keresi, azokra figyel elsősorban.¹⁴ A külső, bemutató írói nézőpont helyett pedig az *Egy csupor zsír* című novellában tanúsított személyes líraiság, személyes átélés hitelével szólal meg.

¹² RÉZ Pál: *Beváltott ígért. Élet és Irodalom*, 1970/17. 10.: „Sütő András korábbi elbeszéléseinek olykor móraferenci érzelmessége, máskor góbészkodó nyelve, megint máskor egyszerűsítő, sőt torz társadalomszemlélete után meglepetés ez a könyv.” Gálfalvi György véleményét az *Ifjúmunkás* című lapból idézi Hajdú Győző a Sütő Andrással való beszélgetésében: „Sütő András, akit – ne tűnjön ünneprontásnak – sokan »eltemettünk«, kiégett tehetségnek tartottunk (az utóbbi tíz évben elég okot adott erre) – ő tudja, hogyan –, megszabadult a tehetségére rakódott hamutól, s megírta a könyvet, amit édesanyja kért számon tőle.” SÜTŐ András: *Mi dolgozunk a világon*. Beszélgetés Hajdú Győzővel. In: *Istenek és falovacskák*. 120.

¹³ ILJA Mihály: *Anyám könnyű álmot ígér*. *Kortárs*, 1970/9. 1492.

¹⁴ Uo.

Egyéni műforma

Az *Anyám könnyű álmot ígérben* Sütő András írói célja és törekvése az, hogy számot adjon a pusztakamarásiak sorsáról, a saját családjának történelembe ágyazott életéről, melyben „felgyűlt az idő”, melynek nem különleges, de megindítóan emberi dolgai a létezés legmélyebb titkaiba világítanak, miközben hiteles képet adnak a parasztság küzdelmes életéről, múltjáról és jelenkoráról egyaránt. Közönséges dolgokról akar beszélni, tudja, hogy ehhez kell nagy lélegzet. Szándékosan kerüli a különlegességeket. Az egyszerű, jellegzetes eseményeket mondja el, s emeli egyetemes jelentőségűvé az ügyekben való személyes részességének lírájával és intellektusának folyton működő párhuzamállító, értelmező, megítélő erejével. Az édesanya kívánsága és Sütő András szándéka egyaránt az, hogy ez a tanúskodásképpen fogalmazódó írás igaz legyen. Az igazság itt a jellegbeli teljességet is jelenti: az élet valóságos arányainak feltétlen tisztelőt, a tragikum és humor, derű életarányos elrendezését, elosztását. Igaz és teljes ábrázolását a pusztakamarási szegény emberek életének. Csak a teljes bemutatás adhat igaz képet, csak az rajzolhatja meg a történelem mozgásának valóságos tendenciáit és az emberek történelemmel is folyton perlekedő boldogságkeresését, megmaradni akarását. Nagy történelmi perben kell ez a tanúskodás, nem vigasztalásképpen, hanem az igazság megörökítéséért. Ennek a népnek az az erkölcsi elégtétele, hogy nem alakított, nem „víg” vagy „szomorúságos” hangra állított számadást kíván, hanem a megtörtént események igaz megmutatását, amelyekben ki-ki ráismerhet az életére, ellenőrizheti a nevével is megjelölt eseményeket. Hitelessége esztétikai műveltség nélkül ellenőrizhető; nem esztéták számára készült a számadás, hanem hazai kívánságra és belső kényszerből. De a tények hitelessége mögött a művészi teremtés győzelmeként mélyebb, egyetemesebb hitelesség is felismerhető. Sütő András ebben a könyvében a provincializmussal kapcsolatos elgondolásának igazságát is bizonyítja. Itt a provincia merészen vállalt gondoljai valóban világtávlatot hordoznak, s a Mezőség e kicsiny falujában az események emberi vetülete, távlata egyetemes

léptékű, a maga dimenzióit kitölti, megéli olyan feszültségekkel és minőségekkel, olyan gazdagsággal, mint a világ bármely pontjának bármely hőse.

Sütő András nem egy kivételes eseményt vagy véletlenszerű példázatos emberi sorsot akart jelképpé, a mezősegi ember életének summájává stilizálni, hanem egy közösség bemutatását vállalta. Olyan feladatot tehát, melyre a világirodalomból analógiaként enciklopédikus regénysorozatok, trilógiák és tetralógiák, általában monstrum-művek kínálóznak – egy-egy író évtizedeket felölelő munkájának betetőzéseként, az életmű alapfeladataként Balzactól Dos Passosig. Ennek a feladatnak a terhe alatt született a kollektív regény szimultán- és montázs technikája is, a regénybeli térrel és idővel való küzdelem különféle változatai.¹⁵ Sütő András könyvének kivételes esztétikai értéke elsősorban abban nyilatkozik meg, hogy fölényes biztonsággal és hivatkozás nélkül, anyagának természetes törvényeit követve egyesíti magában a regény hagyományainak és forradalmának legfőbb vívmányait. Nem húz rá anyagára előre kitervelt művészi konstrukciót, divatos struktúrát, hanem módszerét az anyagából nyeri. „Regénye a tényekből építkező modern epikának egyik világirodalmi szintű megvalósulása. Nagy stílárís többlettel: a tényeket közlő mondatok hajlataiban is ott él a népdalokra és balladákra emlékeztető poézis. S jelzi a modern regény másik tendenciáját is: a gondolat, a jelkép jelenlétét. A már Tamási Áron által fölvetett kérdés – mi végre vagyunk a világon? – könyve legapróbb részletén, még a füvek hajlásán is átdereng.”¹⁶ Gazdag társadalomképet ad, miként a nagy enciklopédikus vállalkozások; nemzedékek szemléleti különbségét, s ebben a történelem mozgását mutatja, mint a családregények; történeteket, anekdotákat sorakoztat, jellemek bontakoznak ki előttünk, mint az esszéregényekben; jelképesse emelkednek az egyes történetek, mint a parabolában; egy-egy fejezet riportként olvasható; máskor a

¹⁵ Erről a témáról részletesen ír SÜKÖSD Mihály: *Változatok a regényre* Bp., (1971) és UNGVÁRI Tamás *Tér és idő a regényben* című könyvében. Bp., (1977).

¹⁶ CZINE Mihály: *Sütő András küldetése*. In: *Nép és irodalom*. Bp., 1981. II. 145.

kommentár nélküli dokumentáció kap teret a kérvények és levelek megszólaltatásában – a dokumentumregény újabb virágzásához hasonlóan; újságcikk „bevágásai”-hoz akár a Dos Passos-i kollektív regény társadalmi háttérrel festő „hírszalag”-jaiban is találhatnánk párhuzamot. Az erdélyi emlékirók és a világirodalom nagy vallomástevői ugyanilyen fölösleges, de dokumentálható párhuzammal idézhetők Sütő András naplójegyzeteinek ősei között. Külön filológiai örömünk telhetne abban is, hogy egy-egy epizódjához megidézzük azokat a motívumokat, amelyeket hasonlítóztatási ösztönünk buzgón jelez: a felnőttek cselekedeteit eljátszó gyerekekhez Sánta Ferenc *Kicsik és nagyok* című novelláját, az *Egy különös látogatás* című fejezethez az *Ebéd a kastélyban*-t, a regény indításához Tamási Áron *Mikes* című novelláját.¹⁷ Mindebből azonban számunkra inkább a különbség a lényeges, mert az *Anyám könnyű álmat ígér* művészi módszere természetes közvetlenséggel fejlik ki saját anyagából. Benne az életanyag annyira a saját belső művészi kifejeződési formáját találta meg, annyira a maga törvényei szerint szerveződik, hogy a sokféle módszer a tökéletes műegészben eredeti és egyedi műformában oldódik föl és kap mélyebb jelentést.

Éppen ezzel a diadalmas öntörvényűséggel lépett ki Sütő András regénye a szokványos műfaji keretek közül, mintegy igazolván azt az irodalomelméleti megállapítást, hogy minden igazán jelentős mű módosít a műfaji szabályokon. Első részei még *Tudósítás a szülőföldről* alcímmel jelentek meg az *Igaz Szóban*. Bizonyára ez is hozzájárult ahhoz, hogy még teljes megjelenése előtt a szociográfia műfajába sorolták, s elődjeiként a népi írók szociográfiai munkáit (*Kiskunhalom*, *Puszták népe*, *Az Alföld parasztsága*, *Viharsarok*, *Néma forradalom*, *A tardi helyzet*, *A legnagyobb magyar falu*, *Egy parasztcsalád története*, *Szülőföldem és Székely*

¹⁷ A Tamási-novellával való összevetést Kovács Sándor Iván végezte el, pontosan utalva a különbségre: „Tamási, bár a társadalmi konfliktusok fölött sem siklik el – többnyire »valami szépről« írt »valami szépet«, Sütő a szépség helyett az igazságot, a nemzetiségi sors igazságait kutatja és beszéli ki bátrabban mindenkinél.” KOVÁCS Sándor Iván: *Tűnődések a fennmaradás módszereiről*. Jegyzetek Sütő András két könyvéről. In: *Jelenlevő múlt*. Bp., 1978. 404.

bánja) említették.¹⁸ Ez a felsorolás persze sokféle művet ölel egybe. A népi írók szépprózájának legsajátosabb eredménye a szociográfia újjáélesztése volt. Azzal a szándékkal, hogy ebben az átmeneti műfajban a tudományos tényfeltárást a szépirói módszerek élményszerű hitelességgel szólaltassák meg. A szépirói megformálástól azonban általában idegenkedtek, a társadalmi igazság sérelmét látták a fiktív történetek öntörvényű alakításában.¹⁹ Sütő András a népi írókkal való szellemi rokonságát mindig is vállalta. Veres Péter műveinek lenyűgöző ténybeli gazdagsága már az ötvenes években vonzotta, Bözödi György nagyszerű könyvét, a *Székely bánját* esszéiben is forrásul használja a székelység történelmének is hű számontartójaként. Az *Anyám könnyű álmot ígér*rel jellegben mégis inkább azok a művek vonhatók párhuzamba, amelyek ténybeli gazdagságuk ellenére szépirodalmi alkotások, mindenekelőtt a *Puszták népe* és a *Szülőföldem*. A személység, líraiság rokonítja ezekkel, meg az életanyag is részben. Tamásival még a hazautazás mozzanata, s a családi és rokoni kör mint az elbeszélés alaphelyzete is társítja,²⁰ de mindkettőtől lényegesen különbözik mozaikszerű szerkesztésmódjával, s a régi szociográfiai művektől eltérő írói nézőpontjával.²¹ A népi írói szociográfiáktól azzal is eltér ez a könyv, hogy azok elsősorban a korabeli társadalmi viszonyokat elemezték leleplező szándékkal, az emberi viszonyokra kevésbé figyeltek. Az *Anyám könnyű álmot* ígérnek nem a statisztikai fölmérés vagy a gazdaságpolitikai folyamatok elemzése az alapanyaga,²² de ténybeli hitelessége miatt szociográfiai szempontból is elemezhető, s ilyen értelemben is kivételes helye van a romániai magyar irodalomban. „Az *Anyám könnyű álmot ígér* oldalain megmutatott valóság egy mezősei vegyes lakosságú falu realitása, szinte a maga teljességében, életes hitelességében – a nagy forradalmi átalakulásokra jellem-

¹⁸ Hajdú Győző véleménye: in: SÜTŐ András: *Mi dolgunk a világon*. In: *Istenek és falovacskák* 123.

¹⁹ Vö.: *A magyar irodalom története*. 6. 1966. 647. (Szerk. Szabolcsi Miklós.)

²⁰ A Tamási-párhuzamra nézve: ILIA Mihály: *Anyám könnyű álmot ígér*. Kortárs, 1970/9. 1492.

²¹ Vö.: HAJDÚ Győző: *Szülőföld és lehetőség*. Igaz Szó, 1968. 142.

²² SÜTŐ András: *Mi dolgunk a világon*. In: *Istenek és falovacskák*. 123.

ző haladó és visszahúzó tényezők ütközésének erővonalaiban. Megismerkedünk Pusztakamarás településtörténetével, demográfájával, múltbeli birtokviszonyaival és folklórájával. Betekintést nyerünk a község lakosainak hétköznappjaiba, régi és mai küzdelmeibe, közel kerülnek hozzánk vágyaik, törekvéseik, örömeik és csalódásaik. Megelevenedik előttünk e mezőszégi falu mikrostruktúrája, a rokonsági, szomszédsági kapcsolatok hálózata, a különböző érdekcsoportok egymáshoz fűződő viszonya. Anyanyelvi kultúra és a modern hírközlő eszközök hatása, ősi szokások és villamosítás, történelmi tudat és iparosodás – íme, a problémák és konfliktusok komplexuma, amelyet Sütő nem a leltározó szenvtelenségével, hanem a népe minden gondját-baját ismerő, szülőfalujával azonosuló írástudó felelősségével mutat be. Eszközei között fellelhetők a társadalomkutatás bevált módszerei (megfigyelés, ankét, interjú, statisztika, forrásértékű dokumentumok felhasználása), amelyeket a »politikus szándékú, írói felderítés« (Erdei Ferenc) szenvedélye és irányossága mozgósít.²³ Az *Anyám könnyű álmot ígér* társadalomismereti és erkölcsi vonatkozásban is jelentős művészi alkotás. A második világháború utáni romániai magyar irodalomban „kétségtelenül elsőként világította meg a nemzeti sérelmeket és gondokat: az anyanyelvi oktatás nehézségeit, a nyelvromlást, a történelmi és irodalmi ismeretek szomorú hiányát, a kisebbséghez tartozó emberek érvényesülésének akadályait”.²⁴

Sütő András műve regény, az epika nyelvén közli mondandóját. Bár az igazságot a tényszerű közlések mentén keresi, a megszármolt újszülöttek, a temetőbe kísért halottak számából általánosabb érvényű tanulságokat von le.²⁵ A kész műnek az alcíme – a korábbi *Tudósítás a szülőföldről* helyett – *Naplójegyzetek*. Ez a jelentéktelennek látszó módosítás is fontos tényre, az epikai megformálás fontosságára utal. A napló – szemben az önéletírással és a memoárral – nem visszatekintés, hanem napról napra

²³ GÁLL Ernő: *Holt-tengeri jelentés*. In: *Nemzetiség, erkölcs, értelmiség*. Bp., 1978. 193–194.

²⁴ POMOGÁTS Béla: *Költészetben elbeszélt szociográfia – másfél évtized után*. Forrás, 1986. 2.

²⁵ Vö.: SÜTŐ András: *Istenek és falovacskák*. 115.

készített följegyzések sora, s gyakran szépirodalmi értékre emelkedik.²⁶ A napló a tudósítással szemben a szubjektív álláspontot is hangsúlyozza. Sütő András naplójegyzetei regénnyé minősülnek: elhagyja belőlük az első közlésekben még szereplő indoklásokat, a hazalátogatások konkrét megnevezését („Az alkalom úgy hozta, hogy egy novemberi vasárnapon újra hazamehettem”). Naplójegyzetei egységes képpé állnak össze, vallomását tartalmazzák múltból és jelenről. Közvetlen tényyszerűségből az általánosításnak olyan fokára emelkedik, hogy az egésznek az igazsága „elhalványítja a megtörtént-nem történt meg esetlegességének fontosságát, és a jellemek, helyzetek a részeken túlmenően, az egészre vonatkozóan válnak érvényessé.”²⁷

Sütő András könyve műfajilag indokolhatóan nevezhető szociográfiának, regénnyek, riportnak, esszének, naplójegyzeteknek, vallomásnak, elbeszélésfüzérnek, memoárnak, dokumentumnak és irodalmi publicisztikának, mert mindezek együtt vannak benne. Azért lehet mégis leginkább regénnyek minősítenünk, mert a regényműfaj az idők folyamán úgy kitágult, hogy magában foglalhatja a sokféle alkotóelemet, sokszínű művészi anyagot. A regény alfajai között régóta számon tartunk már naplóregényt, szociográfiai regényt, esszéregényt, riportregényt, lírai regényt és dokumentumregényt. Sütő András művének „műfajtalansága a remeklése”.²⁸ A sokféle elemet az író erős személyessége, összegző, átértékelő, egységben látó szubjektivitása fogja nagyobb egységbe, vallomásregénybe. Minden igazán jelentős műalkotás a valóságérzékelés sajátos dimenzióját teremti meg. Barta János nyomán nevezzük dimenziónak a valóságnak egy kisebb méretű, a nagy egységbe illő, de belőle mégis művésziileg kiformált, elkülönített tartományát, amely a művészi megformálás speciális törvénye alatt áll, s mintegy atmoszféraszerű közeget képez. Dimenzió az azt a nagyobb törvényt értjük, amelyben a szemlélet, jelleg mint egészben nyilatkozik meg.²⁹ A műegész világát vesszük

²⁶ Vö.: SZÁVAI János: *Az önéletírás*. Bp., 1978. 8.

²⁷ GÁLFALVI Zsolt: *Vallomás az elkötelezettségről*. In: *Az írás értelme*. Bukarest, 1977. 179.

²⁸ ILJA Mihály: *Anyám könnyű álmot ígér. Kortárs*, 1970/9. 1492.

²⁹ BARTA János: *Arany János és az epikus perspektíva*. In: *Klasszikusok nyomában*. Bp., 1976. 168.

dimenzióknak abban az értelemben, hogy az *Anyám könnyű álmot ígér*ben Sütő András már „a legnagyobb egységekkel tud építkezni”.³⁰ A dimenzió tehát az a végső nagy egész, elrendezettség, ami a mű külső és belső formájában, tárgyi anyagában és eszméiben, érzelmeiben, hangulataiban teljes élet képzeteként megnyilatkozik. Sütő András regényének dimenzióját gazdag tárgyi világ, az életet a születéstől a halálig bejáró epikus életanyag és az erre épülő, ebből fölemelkedő filozofikus költői elemzés egysége teremti meg. Az epikus dimenzió magasrendű harmóniáját,³¹ mozaikszerű összetettségét és belső egyensúlyát Sütő András az epikus perspektívák rendkívüli sokaságának dialektikus összeszerkesztésével teremti meg. Epikus perspektívának a dimenziót létrehozó törvényeket, illetve ezek érvényesülését, a valóság visszatükrözésének „éppen adott, egyszeri közegét”,³² nézőpontját nevezzük. Azokat az egymástól erősen elkülönülő anyagú epikus elemeket, amelyekből a mű egésze fölépül. Az *Anyám könnyű álmot ígér* esetében ezek az elemek, mozaikkockák műfajilag és hangulatilag sokfélék, és sokféle módon vannak egymás mellé állítva. Olykor ellenpontosítják, máskor mellérendeléses beállításukkal nyomatékosítják egymást.

Melyek a leggyakoribb epikus perspektívák a regényben? Anekdoták (a cigány és a fürdőszoba története, F. bácsi fogadalma, a kolorádóbogár-gyűjtési verseny); megfigyelés, tényfelvétel (szétekintés a ház körül); elbeszélés (méhbecsapási kísérlet); interjú, beszélgetés (Petőfiről; lámpaoltás előtt); emlékezés (mások emlékeznek az egykori eseményekre, az író emlékezik gyermekkorára); földrajzi leírás (Mezőség bemutatása); történelmi esszé (a székelység története); statisztikák (születési és halálozási, népszámlálási adatok); jellemzés (a nyelvi állapotokról); esszé-novella (Gergely bácsi színpadi alakítása); esszészerű elmélkedések (a kétnyelvű-

³⁰ BÁLINT Tibor: *Hétköznapiak a keresztfán. Utunk*, 1970/27. 1–2.

³¹ Fodor Sándor írja: „a tartalom és forma, stílus, szerkezet és mondanivaló olyan magasrendű harmóniájával találkozunk ebben a könyvben, amilyennel nagy irodalmak is csak vásár- és ünnepnapokon dicsekedhetnek”. FODOR Sándor: *Magasrendű harmónia. Utunk*, 1970/12. 1.

³² BARTA János: *Arany János és az epikus perspektíva. In: Klasszikusok nyomában*. 169.

ségről); családi krónikák (a biblia hátsó lapjáról); levelek (az édesanya levele); kérvények (az édesapa könyörgései); önéletrajz (édesapa); képzelt idill (Szemirámisz függőkertjei); népdalszövegek (András-napi éneklés); szemináriumi anyagok (a magántulajdonosi törekvések kapitalista csökevényeiről); újságcikkek idézése (egy tanfelügyelő felszólalása Arany János *Családi kör* című versének tanítása ellen); folklórelemek (házassági játék, betlehemezés); zsoltárok (András-napi éneklés); jelképesse emelkedő játékos párbeszéd (Gergely bácsi az úristen előtt); természetleírások (évszakok); összehasonlítások (a tudós és az apa egy napjának összevetése); lírai összegzés, vallomás (a záró, búcsúzó rész).

Időszerkezet és világkép

Ezt a sokféle elemet Sütő András „megejtően rafinált, mozaikszerűen megkomponált”³³ szerkesztéssel teremtette a teljes életet bemutató művészi egésszé. Ezt a rafináltságot azonban olyan természetes egyszerűséggel adja elénk, hogy a mű látszólag szinte szerkesztetlen. A pusztakamarási világnak objektív, ám az író személyiségén is átszűrő, líraivá nemesedett bemutatása elsősorban az idő összesűrítésének a problémáját jelentette. A teljesség kíváncsian ebből a szempontból ugyanis az, hogy a jelent és a múltat egyszerre, együtt láttassa és elemezze az író, hiszen a múlt élményei ott vannak az idegekben, emlékekben. Az övében és a családjában egyaránt. Az édesanya fejfájásaiban, az édesapa gránátszilánk okozta sebhelyében is. De a két idő, két élménysík között különbség is van: az időben helytálló emberek bölcsessége vetül rá a múltra, nemcsak elviselték azt, hanem máról visszatekintve mérlegelik is. A teljesség nagyfokú sűrítést kívánt. Sütő András kitűnő leleménnyel oldotta meg ezt az idő- és élménysűrítést. A bemutatott életanyagnak epikai elrendezést is azáltal adott, hogy a jelent és a múltat egyszerre, mégis történelmileg

³³ FODOR Sándor: *Magasrendű harmónia. Utunk*, 1970/12. 1.

szemlélve jelenítette meg. A regénynek két fő idősíkjá van: egy objektív vagy lineáris és egy szubjektív vagy vertikális. A lineáris idő csupán fél esztendőt ölel át. Azon a nyári napon veszi kezdetét, amikor az anya kérésének engedelmeskedve és saját gondja okán az író körülnéz a portán, elkezdi a tanúskodást, számadást, s tart szilveszterig, a búcsúvételig. Ezt a lineáris időt hónapról hónapra megjelöli, múlását az évszakok változása vagy egy-egy dátumot is magához kapcsoló esemény mutatja: a halottak napi világítás vagy az András-nap. Ez alatt a fél év alatt készíti az író a regény fikciója szerint feljegyzéseit, „naplójegyzeteit”. Természetesen nem napról napra haladva, hanem az élmények, benyomások törvénye szerint. Így ez a fél év gazdag képet ad Pusztakamarás jelenkori (hatvanas évek közepe) életéről is. Így hangsúlyozottan ma-központú, mai érdekű a mű, világa a ma aspektusából kap viszonyítást.

Ez a lineáris idősíkj lélektanilag motiválja a vertikális idő számbavételét. Az író gyermekkora óta nem töltött ilyen huzamos időt Pusztakamaráson, ez a fél év így a szembesítés ideje. Emlékezően és emlékeztetően szólalnak meg az emberek és a tárgyak. Az emlékezésnek is ad némi laza keretet a fél év, mert egy-egy jelenbeli eseményhez, mely időhöz van kötve – a kora nyári méhrajzás vagy az őszi szüret stb. idejéhez – kapcsolódnak a múlt hasonló jellegű mozzanatai. Ez a laza keret azonban csak a motívumok felfűzésének a rendje: időben az emlékek szabadon csaponganak, szökellnek. Az író felkeresi a rokonait, ismerőseit, vagy elbeszélget a szüleivel, s mindenütt előtolakodik a múlt is, egyik pillanatról a másikra negyedszázadot is ugorva. A tanúskodás, a felgyűlt idő megmérése már a könyv nyitó fejezetében együtt mutatja a múltat és a jelent, az idő- és történelem-sűrítés emlékezetes példajaként. Az első pillantásra számba vett tárgyak az apa életének egy-egy vállalkozását, „korszakát” őrzik: iparos-korszak, méhészkorszak, földművelő-korszak, nagy vállalkozások korszaka, szőlősgazda-korszak. Mindez szembesítve a jelenrel. A három méhkas 1927-től negyven év alatt négyre szaporodott, a harmincas évekből „egy emlékbe költözött tehén tejszaga” jelentkezik. Ez az összegező körülpillantás egy élet állomásait jelöli. Az itt felvillantott motívumok némelyike – a gépkorszak és a

szőlősgazda-korszak – később gazdagon élénk tárulkozik. Az ezekben megmutatkozó törvényszerűség általánossá emelkedik, mert az eredménytelenség szimbólumai mutatják a küzdelem kimenetelét már az első képben. De közben a mindig reménykedő, mindig újrakezdő embert is látjuk, aki tapasztalataiból nem lemondást értelt, hanem a folytonos újrakezdés emberi szükségletét. A múltnak és jelennek a szembesítését a viszonyítások gazdag rendszerével végzi az író. Mindig a lélektanilag leginkább természetes, szinte magától értetődő módon. Az ő képe Pusztakamarásról gyermekkorában vésődött belé éles kontúrokkal. Most, a negyedszázaddal későbbi találkozáskor természetes közvetlenséggel jelenik meg a gyermekkorból őrzött kép, s néz szembe a maival. Az író kissé idegen lett ebben a világban, újra meg kell szereznie az otthonosságot, a „félszavas megértés”-t, le kell rombolnia az idő által emelt falakat, a szembesítés szikrázó végpontjait össze kell kötnie az idő folyamatában az események láncolatával. A lineáris idő így sűrűsödik meg a vertikálissal, a történelmivel. A lineáris idő laza szövésű, látogatások, séták, találkozások, anekdotázások, névnapi ünneplés, halottak napi világítás, temetés, torozás stb. tölti ki. De mindezek az önmagukban is színes események a múlt jelentkezése, feltámadása révén drámaivá sűrűsödnek, összetetté válnak.

Az író jelentéktelen ügyben megy a tanácsirodára, mégis mély élményben van részünk, összesűrűsödik az idő: „Huszonegynéhány évvel ezelőtt itt állott, ennek a teremnek a közepén, a királyi őrmester. Vele szemben hét paraszt a padon. Az őrmester fel és alá sétálva üvöltözött, mint akkortájt az egész történelem...” A történelmi pofozásból az írónak is kijutott akkor, a pofonok emléke újra sajogni kezd most az egykori pad láttán. Máskor: „A sorsával, mint nyűgös gyermekkel a karján, seregnyi rokon jött el ma is hozzám.” Valaki egy bölcsőt cipel az ablak előtt, s már meg is jelenik az íróban a gyermekkori lakodalmi játékok emléke. Mi sem természetesebb, mint hogy felkeresi az akkori gyerekmenyasszonyt, megnézi, megvalósultak-e a játékos álmok. A „hajdani kicsi menyasszony” helyén most a „félszárnyú asszonyok” egyikét találja, eredeti szándékát pedig, „hogy a fából faragott királyfiút fölemlegesse”, „nem szólítja elé”. Újra megért mindent, félszavak-

ból is. Így rakódik össze mozaikokból mindenekelőtt az apának és anyának, az írónak és Gyümölcslő Gergelynek, de sok-sok más rokonnak, ismerősnek az élete is a regényben. Máskor apró biográfiaként összegezve kapunk sorsokat, rövid mondatba sűrítve évtizedek emberi történelmét. Az emlékidézések között nincs két egyforma. Mindegyik más módszerrel, más szögből világítja meg ugyanazt a pusztakamarási életet. Így rakódik össze s kap eleven vérkeringést a történelem folyamata. A megszámlálhatatlan kép és emlékkép eleven életté válik, a létezést a maga színes sokféleségében jeleníti meg. Az időszembesítés az igazságot vállaló ember erkölcsi fölényét is megmutatja a történelemben, az egykor ellene mozduló események és kiáltványok nevetségessé váltak mára, s ugyanez a sors vár a maiak jó részére is. Aki az író apját ötvenkettőben kilakoltatta, az nem sokkal később tudatlanságával szégyenült meg az apa szaktudása előtt... Az időszembesítésnek ez egy belső, a szereplők által gyakorolt példája. A két eseményt az igazság beteljesüléseként ismétlik számtalanszor mai névnapig vigalmak idején, mint az időn és történelmen való diadal egy kézzelfogható darabját elemezzetik. Az ilyen belső időviszonyítások többször játékos aspektust kapnak, a szemünk láttán formálódnak a könyvben a kisemberéletnek az összegző népi műformái, s fordítják a tragikumot – éppen az időszembesítés-emlékezés révén – humorba, játékba. De sorskiáltó különös játék ez, tragikumból táplálkozik. Az egyik ilyen leginkább emlékeztető összegző csomópont az a jelenet, amelyet András-napkor játszanak el Gyümölcslő Gergely múltját és „jövőjét” összegzőn:

Mit szól Gergelyhez az Isten? Azt kérdezi:

- Mi vagy te, fiam?*
- Református vagyok, Uram.*
- Miért énekeltél ortodoxul, fiam?*
- Hogy megmaradjak, Uram.*
- Miért imádkoztál vízkeresztkor, fiam?*
- Hogy szárazon maradjak, Uram.*
- Miért lóbáltál füstölőt, fiam?*
- Hogy megmaradjak, Uram.*

*– Akkor jól tetted, fiam. A fű lehajlik a szélben,
és megmarad, fiam.*

Ez a jelképes történet tömör vers a litániák modorában. Abból az „alapanyagból” teremtették, amelyet Gergely a saját életéről mesélt. A drámai feszültségű létküzdelem játékká szelídült az emlékezés folyamán. A játékbán a népi bölcsesség és művészi képesség szólal meg, az időbeli távlatból merítve ihletet. A múltnak és jelennek változatos, olykor időtlenné, jelképpé emelt rétegeihez újabbakat ad az író személye. Benne összegződnek az idők és események, ő a hatalmas élményvilág összetartója és sugározató, bemutató fókusza. Önéletrajzi hitelességgel szól, megteremti a bemutatott életanyag, dokumentumanyag érzelmi és intellektuális elemzésének a lehetőségét, alkalmát is. Ezzel újabb idősíkot kapcsol be, az egyetemes időt, a kultúra idejét. Az író médium-szerepe és elemzése, ítélkezése vonja be a szimultán időt is. Intellektusa az időszinkron alkalmazásával méri a különbségeket az emberi módon átélt és tervezett világ és a történelem által harsogott sablonok között, egy időben mutatja meg a személyes, családi melegségben őszintén megnyilatkozó emberi vágyakat, s a velük gyökeresen ellentétes értelmezésű „szemináriumi anyagokat”. Az író tapasztalatai egy szűk kis közösség, egy nagy család életére korlátozódnak dokumentumszerűen. Ennek élményeiben mint külső, vele össze nem hangolt erő, megjelenik a szinkron-történelem. De az író intellektusa tovább tágitja ezt az anyagot: a partikulárisat egyetemes összefüggésekbe emeli, a látott és tapasztalt világ időkeretét végtelenné tágitja.

Elemzéseinek jó része a dokumentum és az intellektuális üzenet egységét azáltal is hangsúlyozza, hogy az elemzés, helyesebben a külső írói beavatkozás a dokumentumba nem más, mint egy-egy rész kiemelése. A kiemelt történet, párbeszéd, epizód jelképpé válik, élményszerű marad, de intellektuális távlatot is kap, mint ahogyan a Gyümölcsoltó Gergelyről szóló „játék” egyfajta nemzetiségi életprogram is. Amit itt a képek mondanak el, az a regény más helyein intellektuális okfejtés része.

A kiemelt szövegrészeknek Sütő András műfaji megjelölést ad. Ez a megjelölés legtöbbször ősi népköltészeti vagy kultikus műfajt

nevez meg. Ezzel az egyetemes emberi létezés terepére viszi át a történetet, jellege szerint évszázadokon keresztül ismétlődőnek mutatja, a kisembersors történelmi foglalatává teszi. A jelképnek különben is sajátossága, hogy fölülemelkedik az időn, egyetemes érvénye van. A Gyümölcsoltó Gergelyről szóló „verset” litániának nevezi az író. Apjának élettörténetét, a „világháborús mesét”, illetve annak egyes epizódjait a névnapot köszöntő rokonoknak újra meg újra elmondatták: „apám balladája közkézen csiszolódik s tömörül”. Az ötvenes évek elején írott paraszti kérvények, életrajzok a könyörgések műfajába tartoznak: „Egy újfajta zsoltáros-könyv lapjai. Fölösleges most lemásolnom: ugyanaz a szöveg, ugyanaz a dallam. Nagypénteki hangulatban íródtak, keresztrefeszített hétköznapiakon.” Az 1952-es esztendő felvirágoztatta a parasztság körében a „rousseau-i műfajt”, az író apja „kötetre való confessions-t” írt. Az édesanya versnek szólítja Jobbágy Sütő Mihály családi krónikáját; vers is ez ősi értelemben, a leggyorsabb alakzatok ismétlése adja ritmusát:

János született 1873-ban.

János meghalt 1874-ben.

Gyuri született 1875-ben.

Gyuri meghalt 1876-ban.

Így szól a „vers”, melynek a summája az, hogy Sütő Mihály „tizennégy tagú csapata tíz halottal s négy élő harcossal mintegy önmaga útiránya: a megsemmisülés ellen küzdve vágta keresztül magát egyetlen ringó bölcsővel a történelem dróttakadályain”.

A kiemelt, „előadott” versek, balladák, könyörgések olykor dokumentumok, s így szociográfiai pontossággal őrzik a mának a tovatűnt időt és történelmet, máskor az egykori események mai művészi foglalataként, népművészeti alkotásként ölelik egybe a múlt eseményeit a jelenkori érzésvilággal, szemlélettel. Mindkét változat ismétél: más jelleggel, más kifejezésformában, más fénytörésben mutatja ugyanazt az életet és történelmet. A regény történelmi idejének, időfolyamatának remekül sikerült megjelenítése ez: kibontakozik belőle a történet és annak többszintű, egymástól időben is elkülönülő értelmezése. Az apa gépészkor-

szakát például látjuk a nyitóképben tárgyi összegzéseként az egykori vállalkozásnak, aztán látjuk az apa kérvényeiben a tör-ténés pillanatában, s halljuk az András-napi balladában erkölcsi tanulságával, etikai fölényével.

Közben az író megnyerte, megtalálta az eltűnt időt, ledöntötte az idő által emelt falat, félszóból érti most már, hogy mit jelentenek az apja számára a nyári konyha padlásán megőrzött cséplő-gépalkatrészek. A cséplőgép-korszak és az írás ideje közötti idő így mozdult folyamattá, kitöltötte önmagát. Mutatja a történelem mozgásirányát.

A regény cselekményének ideje lényegében a mezősgéi élet háború utáni két évtizede, de az író ennek megidézésében is a lélek törvényeihez igazodik, s ezt az objektív időt a szubjektív idővel, az élmények által mért idővel minősíti és őrzi meg. Azok a pillanatok, napok és évek állnak előttünk gazdagon, amelyek az élmények, a szenvedés vagy öröm révén súlyt kapnak. A mélyen bevésődött emlékek ideje így emeli ki a történelem tendenciáit és az egyes személyek, hősök – nyugodtan minősíthetjük így őket – magánéletének fordulót, sohasem függetlenül a történelemtől, de más élettörvényeknek is engedelmeskedve. Sütő András „emlékezve is felfedező alkat”.³⁴

A regény említett időszféráit azzal is dúsítja az író, hogy a gazdagon és intenzíven megjelenített életszeletnek, kollektív történelemnek epikai távlatot ad: gazdagon él a történelmi dokumentálás és az asszociatív elemzés lehetőségeivel. Felidézi – történelmi dokumentumokban és emlékező történetekben egyaránt – ennek az életszeletnek az előzményeit, Pusztakamarás „szociográfiáját” és történelmét századokra visszamenően. Nem öncélúan számolgat és lajstromoz: történelmi mozgástörvényeket, mozgásirányokat, tendenciákat, jelenségeket kutat és mutat meg. A „fogogatásnak zegzugosabb ösvényeit” világítja meg, okokat, következményeket tár elénk lírai személyességgel és szociográfiai objektivitással, pontossággal. Anyagának elemzésével újabb távlatot ad: egyetemes törvényeket figyel meg Pusztakamaráson.

³⁴ DEÁK Tamás: *Laudáció. Igaz Szó*, 1977. 6. 481.

Sütő András pályáján korszakhatár az *Anyám könnyű álmot ígér*: korábbi műveinek – kiváltképpen a *Féltrejáró Salamon*nak, de több másiknak is³⁵ – magasabb szintű, új fényű összegzése, s a későbbi erős intellektusú műveinek első csírái is itt jelennek meg. Néhány szóban itt találjuk már a *Csillag a máglyán-t*, a *Perzsákat*, a *Nagyeniedi fügevirágot*, az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* stb. A népsorsot vigyázó író viszonyításával, párhuzamaival a regény idejének az egyetemes idő távlatát adja, anyaga mögé a világkultúrát idézi a provinciát és nagyvilágot együtt mérő írói szemlélet. Viszonyításában, párhuzamaiban közel száz történelmi személyiségnek, tudósnak, művésznek a neve és eszmeköre jelenik meg, Jézustól, Lukrétiustól, Nagy Sándortól kezdve Kálvinon, Szervéten, Bethlen Gáboron át egészen a ma is élők népes táboráig. A viszonyítás jellege, hangvétele és célja mindannyiszor más, az asszociáció merészsége olykor a székel humoréhoz fogható, s mindig újabb szemléleti dimenziót ad a műnek. Gyümölcsoltó Gergely álorcás főhajtása és Galilei tagadása az egyetlen élet mentésének igyekezetében társul...

Nyelv, humor, tragikum

Könyvének nyelvi és szemléleti gazdagsága lenyűgöző. Sütő Andrásról többször leírták, hogy Tamási után ő beszél legszebben

³⁵ Sütő András nagyon sok korábbi és későbbi művének a motívuma előfordul az *Anyám könnyű álmot ígér*ben, zárójelben az 1970-es kiadás lapszámai: jelzem: *Féltrejáró Salamon* (7, 11, 12, 119–120), *Háromnegyedes ész* (9), *Zászlós Demeter ajándék élete* (azonos falukép: 15), *Vidám sirató egy bolyongó porszemért* (25), *Hajnali győzelem* (26), *Ábel kacagása és szomorúsága* (46), *Bájtire fogott istenek* (58), *Egy pakli dohány* (59), *Jön a tenger* (70), *Meztlábás menyasszony* (71), *Misi, a csillagos homlokú* (95), *Bogár Zsuzsika búcsúzik* (131), *Ismerkedés* (134), *Fügedes a paradicsomban* (151), *Pompás Gedeon* (194), *Szamár és pálmafa* (199–204), *A nyugalom bajnoka* (222), *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* (17, 21–24, 167), *Nagyeniedi fügevirág* (36, 42), *Varázsköreim* (71), *Sorsunk és a költő* (125), *Egy lócsiszár virágvasárnapja* (134), *Csillag a máglyán* (220, 225), *Perzsák* (158) és így tovább.

magyarul Erdélyben. „Sütő András ábécéje tiszta, egyéni és könnyen felfogható. Akad közöttük néhány betű a székel kopjafák ősi rovásírásából, de Kosztolányi Dezső nagy háttereket sejtető „latinosan áttetsző jeleiből és a Mezőség bizonytalan, tétova, ide-oda ugráló s épp ezért őszinte derűt fakasztó ábráiból is bőven...”³⁶ Tamási színes, játékos nyelvét az illyési, Németh László-i gondolati erővel, asszociációs gazdagsággal társítja.³⁷ Alapjában véve egyszerű a sütői nyelv, világos, tiszta, játékos fölény, humor, bölcsesség van benne. A párbeszédek felépítése, az írói elbeszélés intellektuális líraisága a legegyszerűbb elemekből épül. Legfontosabb eszköze a kép. Szinte észrevétlenül emel önálló képpé egy-egy apró eseményt, jelenetet, s ezzel szimbolikus sejtelművé, többértelművé teszi. Világításkor a kárpitos apja egykori szavait idézi: „Jertek majd ki a síromhoz világítani, nem azért, hogy engem lássatok, vagy én lássak valamit, mivel a föld betömi a szemem, hanem hogy a saját arcotokra hulljon a gyertya világa.” Ez a kissé stilizált mondat a sütői nyelv lírai-intellektuális rétegzettségét példázhatja. Szemléletes a kép, hiszen halottak napján megvilágítja a gyertya fénye a sírt körülálló emberek arcát. Jelentése mégis távoli, morálisan és intellektuálisan gazdag: arra szólít fel, hogy az ősök tisztelete, emlékezete segítsen az összetartozás tudatában, segítsen az erkölcsi helytállásban. Találkozunk, legyünk együtt, maradjunk összetartozó közösség, s merjünk tiszta lélekkel egymás szemébe nézni. Sütő András nyelvére jellemző a természetes, mégis távoli villanású fogalmazás, melynek legtöbbször a közösséget óvó erkölcsi töltése van: „Vedd el az emberektől a megemlékezés jogát, s már kettébe is vágta őket.” „A kicsi szobában nincs mód a szerteszóródásra.” A kifejezés iránya révén eszmei sugallatokat kapnak a közönséges, mindennapi megállapítások is. Van benne egy kis stilizáció, de ez költői s nem magamutogató. Hangja tárgyilagos. Pedig tele van indulatokkal, bírálattal, részvétellel, keserűséggel, de ezt igyekszik

³⁶ BÁLINT Tibor: *Hétköznapiak a keresztfán. Utunk*, 1970. július 3.

³⁷ Vö.: CZINE Mihály: *Sütő András küldetése*. In: *Nép és irodalom*, 1981/2. 145. Van, aki zavarónak érzi Tamási Áron és Illyés Gyula egymástól idegen stílusának együttes meghatározó szerepét Sütő András nyelvi gondolkodásában. Vö.: RÉZ Pál: *Beváltott ígéret. Élet és Irodalom*, 1970/17. 10.

derűvel ellentőzteni. Átőetizált tényekkel sző, nem közvetlen érzelmi, indulatli megnyilatkozásokkal. Nyilvánvaló, hogy neki is eszménye az a stílus, amelyiket a paraszti kérvényeken, könyörgeéseken figyel meg: „a kétségbeesésnek sehol semminő egyensúlyvesztése vagy kiáltásba fűlő kisiklása. Az a fajta próza, amelynek drámái erejét nem jelzők, hanem tények hordozzák.” Nyelve szorosán összefűgg írói szemléletének tágasságával: oly merészen és természetesen vált át egyik képzetkörből a másikba egyetlen mondaton belül is, s oly merész párhuzamokat von, hogy a hirtelen szőkellés a derű színeit hozza a stílusba. Másrészt annak is bizonyossága, hogy Sütő András nagy egységben látja a világot, intellektusa, képzettársító ereje állandóan működik, a kicsi jelenségek érvényét egyetemessé tágítja: „Mint minden mozgalomnak: ennek is – a reformációnak – csak az eleje énekel.”

Tamási Áron a *Szűlőföldemben* beszél a székely humor természetéről: a hirtelen szőkellés, gyors váltás derűvel erősíti a lelket, védekező, önerősítő jellegű. Sütő András váltásai, merész fordulatái, meglepő, mégis logikus, aforizmaszerű mondat szerkesztése „az ábrázolt valóság és gondolati tartalom távlatos egybesimulásának és kimerlelttségének szükségsszerű eredménye”.³⁸ Aforizmaszerű tömörsége közösségi szemléletéből táplálkozik, nyelvében a közösségi tapasztalat, „népi bölcsesség”, sorsformálta logika nyilatkozik meg: „A fű lehajlik a szélben, és megmarad, fiam.” „Ha szől a puská, az ember a saját dolgába se avatkozzék.” Sütő András nagyon gyakran idézi hőseit, idézetei a közösségben formálódott történelmi tapasztalatok, élmények, emlékek sűrítvényei. A regény kollektív eszmeiségének lenyomataként értelmezhetők.³⁹ Idézése máskor (újságcikkek, felszólalások, dogmák esetében) egyértelműen ironikus, megsemmisítő jellegű, elemzés nélkül is nyilvánvalóvá teszi a szembesítés az írói ítéletet, mely mindig a jó szándékú emberekkel szemben álló történelmet érti.

³⁸ GÁLFALVI Zsolt: *Vallomás az elkötelezettségről*. In: *Az írás értelme*. 182.

³⁹ Szegedy-Maszák Mihály foglalkozik egyik írásában az írói idézés poétikai minőségeivel, ide vonatkozóan érdemes idézni egyik megállapítását: „Esetleg még azt a föltevést is meg lehet kockáztatni, hogy egy nyelvi-kulturális közösség emlékezetében, idézetkincsében nyilvánul meg legfeltűnőbb módon valamely irodalom nemzeti jellege.” *Múltat átrendező jelen. Kortárs*, 1984/2. 324.

Sütő András regényének kitüntető sajátossága a meleg, bensőséges, családi otthonosság. Hőseivel szól, gyermekük, testvérük, barátjuk. Ez a mély bensőségesség eredményezi, hogy az *Anyám könnyű álmot ígér*ben az anekdota is fontos valóságértelmező és valóságábrázoló funkciót nyer, mert hozzátartozik hőseinek életéhez, alakjainak jellemzéséhez. Olyan emberi sorsok sokaságát mutatja meg, melyekben a kedély, a derű az önmegőrzés eszköze. A közösség emlékezete anekdotákban, történetekben örökítődik tovább. Az anekdotával és a derűvel az életbizodalmat is őrzi. „S mintha Sütő András olykor tartózkodna is teljes komorságukban felmutatni a sorsokat, anekdotikusan le-lekerékít, s vigasztalanul befejezett dolgokra rá-rádobja az emlékezés enyhítő lírját. A napsütötte tájakon szívesebben bolyong; a legfájdalmasabb dolgokra olykor csak félmondatokban emlékezik.”⁴⁰ Szomorú bölcsességgel rá is kényszerül erre, hiszen egyensúlyt kell tartania, mert amiről számot ad, az olyan fájdalmas, hogy csak az összetartozás tudata melegíti. A közösség, a nagy család szóródásában is életakarató, megmaradni kívánczó. Sütő András a megmaradás titkait kutatja, s olyan kegyetlen történelemről kell számot adnia, amelyben a kisember számára a megmaradás egyetlen lehetősége nemegyszer a szélben lehajló fűszálhoz volt fogható. Mégsem megalkuvásra szólító példázat ez sem, hiszen a regényben nem etikai választás következménye, hanem a kényszerűség kiváltotta magatartásmód. A játékkal ennek etikai súlyát nem feloldja, hanem éppen megvilágítja. A kényszerű reálpolitika tudomásulvétele gyanánt. A játék, a derű éppen nagyfokú tudatosságot bizonyít. Nem csapja be magát ez a közösség azzal, hogy etikusan viselkedett, hanem tudatosítja azt, hogy a pusztalétét nem menthette másként. S ez inkább a történelem szégyene, mint az egyéné. Ezért adja rá áldását az úr is az András-napi játékban. Szúrós nevetés ez, s nem az alázkodás prófétálása. A folyton teremtető, gyümölcsoltó embernek ostobaság lett volna a történelem hatalmas barbár erőivel szemben oktanul pusztulnia. Sütő András az *Anyám könnyű álmot ígér*ben éppen azt mutatja meg, hogy olyan sors jutott ezeknek az embereknek osz-

⁴⁰ CZINE Mihály: *Anyám könnyű álmot ígér*. In: *Nép és irodalom*, II. 150.

tályrészül, melyben még a legtisztább egyéniségeket is megkarcolta, megalázta, nevetségessé tette a nagyobb erők szövvénye. S az erkölcsi helytállás a „tényeket tényként tudomásul vevő”⁴¹ magatartásban nyilatkozik meg. Éppen ebben van az *Anyám könnyű álmot ígér* szemléleti újdonsága Sütő András korábbi műveihez képest. A történelemben botladozó hőseivel szemben már nem a történelem emelkedik föl, s hősei nem háromnegyedes eszűek és félrejárók, hanem a történelem nagy kanyarjaival szemben, azoktól súlyosan megsebezve is az életet folyton újrazdó, újabb és újabb szivárványkaput hajszoló emberek. Koronka Mihály és Salamon András egyenes utódja az *Anyám könnyű álmot ígér*ben az édesapa.

Sütő András az útravalót „az Egészről” kapta, a háromnegyed részt román, negyedrészt magyar falutól. Egyazon sors fiaitól. Amit hőseiben elének állít, az általános érvényű. Magyarok és románok egyként ragaszkodnak anyanyelvükhöz, emlékezetük jogához. Éppen ezért mélységesen elégikus Sütő András könyve, mert a pusztakamarási magyarság szóródásában, fizikai és szellemi porladásában elemi emberi minőségek csorbulásának tanúja. Nyelvükből való kiesésükkel emberi mivoltuk kisebbedik meg, személyiségük sérül. S ez már tragikus nemzetiségi specifikum. Olyan állapot, melyben a megmaradás, megőrzés céllá minősül, pedig ennek teljesebb emberi kibontakozás természetes alapfeltételének kellene lennie. Csak aki otthon érezheti magát a maga anyanyelvi közösségében, az képes más népekhez is gátoltság, kisebbségi érzés nélkül, nyitottan kapcsolódni. Bálint Tibor abban látta Sütő András regényének legnagyobb írói bravúrját, hogy a világszintű elidegenedés idején képes volt a széthullás látszata ellenére „ismét megteremteni a lelki, gondolkodásbeli összetartozás és a népi, nemzeti vagy nemzetiségi együttélési egység humanista közérzetét”.⁴² Ez a bensőségesség valóban személyiséget megtartó erőként, zord történelmet legyőző vagy túlélő közösségként mutatkozik meg a regényben. A történelem

⁴¹ VERESS Dániel: *Szélfűttá ágon fészek – Mozgóképek Sütő András műhelyéből. Tiszatáj*, 1972/10. 40.

⁴² BÁLINT Tibor: *Hétköznapiak a keresztfán. Utunk*, 1970/27. I.

változásának, a falu szükségyszerű átalakulásának tudomásulvétele mellett azonban éppen ezeknek a humánus értékeknek a veszélyeztetettsége mélyíti a humor és derű gyakori színei ellenére is tragikussá az összképet. Mert ennek a megtartó közösségnek a széthullása a szocializmusban felgyorsult, s ezt a folyamatot csak felerősíti a nemzetiségi léthelyzet. Ugyanis ezzel a folyamattal párhuzamosan a nemzetiségi tudat is veszélybe kerülhet, a személyiség jogait, az egyén méltóságát, természetes emberi igényeit figyelembe nem vevő szétszóródás folytán. S ez egyértelműen tragikus jelenség, hiszen elemi emberi értékek és jogok kényszerű sérülése következhet be.⁴³ Éppen a tiszta tragikum meglátásának lehetősége állította a regény középpontjába a paraszti közösség nemzetiségi jellegét.⁴⁴ Az *Anyám könnyű álmot ígér* világképének tengelyében azok az eszmék vannak, amelyeket Sütő András a pusztakamarási lét tapasztalataiból, törvényeiből és parancsaiból bontott ki, s amelyeket a világkultúra mértékével szentesített: a jól végzett munka erkölcsi megbecsülése, az igazság és írás vállalt egysége, az élet védelmező nagy tisztelete, a közösségi gondokban való osztozás. A nyelvi és emberi jogok egysége, az anyanyelv személyiséget megtartó szerepének tudatosítása, az emlékezés joga és kötelessége, a közösség megmaradásának létérdekű parancsai. Gyakran ezekkel szemben ható tendenciákról kellett számot adnia, de a regénybe beleszötte a maga érzését is, „az óhajt, amit Ady... így fogalmazott meg: a szabadságból föl, szabadnak”.⁴⁵ Sütő András regényének gazdag szöve-

⁴³ Ezért nem helytálló az a vélekedés, mely szerint „a könyv nem kelt illúziókat: érezteti, hogy elkerülhetetlen történelmi folyamat sodrában morzsolódik, fogyatkozik a Mezőség népe, s aligha visszafordíthatóan. De arról is meggyőző, hogy ez nem feltétlenül tragikus pusztulás.” SZABÓ B. István: *Az év regénye. Új Írás*, 1971/1. 121.

⁴⁴ Pomogáts Béla meglátása is ide kívánczok: „Bozóky Éva – a *Könyvtájékoztató* hasábjain – találó módon hasonlítja Sütő könyvét Sánta Ferenc *Húsz órájához*. Arra is utal, hogy a pusztakamarási történet mennyire más világ: Sánta hősei dühös lázadással fogadják sorsuk fordulatait, Sütő parasztjai szelídek, elfogadják a csapásokat, »meghajlanak a fennmaradásért, mint a szélben a fű.« Nem nehéz belátni, hogy a kisebbségi helyzet és az adott időszak nemzetiségi politikája kondicionálta magatartásukat.” POMOGÁTS Béla: *A valóság vonzásában. Jelenkor*, 1970. 1147.

⁴⁵ SÜTŐ András: *Istenek és falovacskák*. 115.

téből nemcsak a történelem folyamata bontakozik ki a tények dramaturgiája szerint előttünk, hanem ennek a történelemnek az érzékeny és nagy gondolati, etikai erejű írói megítélése is. A bemutatás képeire mindig műveltségi elemekkel telített lírai és gondolati reflexiók épülnek. Így a mű világa a természetes gesztusokkal bemutatott otthon látványa fölé emelkedik. Minden megkapja a maga lírai-bölcseleti értékelését. Látvány és értékelés összekapcsolódik a mű nyelvi világában. Sütő András könyve a teljesség benyomását kelti.⁴⁶

Sütő Andrásnak ezt a művét nagy elismeréssel méltatta a kritika. A születése óta eltelt közel négy évtized csak megerősítette azon korabeli és későbbi értékelések igazát, amelyek „mind az életműben, mind a romániai magyar irodalomban afféle korszakhatárként méltatták” – állapítja meg Elek Tibor, aki 2007-ben a személyesség, személyes érdekelttség szempontjának kiemelésével gazdagítja a mű értelmezéseit. Az *Anyám könnyű álmot ígér* lezárt „egy hosszúra nyúlt önvizsgálati, művészi folyamatot” és fordulatot is eredményezett Sütő András pályáján: „Az író szembeesülése Pusztakamarás igazságával s benne önmagával olyan alkotói energiákat szabadított fel, amelyek az azt követő évtizedben a jól ismert további remekművek, drámák, esszék, esszékötetek sorozatához vezettek.”⁴⁷

Az *Anyám könnyű álmot ígér* után Sütő András újabb regények írását tervezte, két elgondolás is foglalkoztatta egyszerre. *Advent* címmel olyan önéletrajzi ihletésű mű írásába kezdett, melyben az *Anyám könnyű álmot ígér* „szereplői a faluból elszármazott, s oda visszajáró értelmiségiekkel kerülnek kapcsolatba... s több helyszínen zajlanak majd az események”.⁴⁸ Egyszerre több terv foglalkoztatta. 1971-ben nyilatkozta a *Népszavának*, hogy mielőbb szeretné befejezni Kálvinról szóló drámáját is. Előbb mégis ragyogó esszék készültek: 1972-ben a nagyenyedi Bethlen Kollégium fennállásának háromszázötvenedik évfordulója alkalmából a *Nagyenyedi fügevirág*, majd 1973-ban a *Perzsák*. Ugyanez év ok-

⁴⁶ BÁLINT Tibor: *Hétköznapiak a keresztfán. Utunk*, 1970. július 3.

⁴⁷ ELEK Tibor: *Egy igaz könyv igazságai*. Sütő András: *Anyám könnyű álmot ígér*. Hítel, 2007. 2. 55–65.

⁴⁸ MÁTYÁS: *A folytatás címe: Advent*. *Népszava*, 1971. VI. 1. 2.

tóber–decemberében az első nagy dráma, az *Egy lócsiszár virágvasárnapja*, s közvetlenül utána, mintegy annak lendületében 1974-ben hat hét alatt elkészült a *Csillag a máglyán*, melynek tervezete, anyaga már korábban együtt volt.⁴⁹ S még 1974-ben kezdte közölni az *Igaz Szó* az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* első részleteit. Nem csoda, ha ebben a rendkívül termékeny időszakban néhány remek részlet után félbemaradt a tervezett regény, az *Advent*. A *Kortárs* 1974. évi decemberi számában közölt *Kék álhalál* – Sütő András vallomása szerint – e regény prologusának tekinthető.⁵⁰ Ez azt jelenti, hogy igazi értelmét csak a folytatásával együtt nyeri el. A *Kék álhalál* azonban önmagában is megálló mű, kiemelkedő értékű novellaként értelmezhető. A kék álhalál állapotában megszületett kisgyermek első sírásáért – az életet jelentő sírásért – folyik a küzdelem a novellában. A különféle mentalitású emberek tömör és színes jellemzése, szociológiailag gazdag képe kapcsolódik össze pompázatos lírai fénnel, s azzal a mély értelmű sugallattal, hogy a kék álhalál állapotából a szülők erős bizodalma, életakarata és élethite emeli az életbe a kisgyermeket.

2. Az esszéíró

Néhány szó az esszéről

Az esszét a negyedik műnemnek is szokás nevezni, s a köztudatban inkább periféria-léte él, semmint a kanonizált műfajokkal egyenlő értéke. Ezt a kirekesztettséget jelzi a negyedik műnem megjelölése is. Helye végképp bizonytalan: se nem tudomány, se nem művészet. A kettő határán áll, de az igazi esszé tulajdonképpen a kettő szintézise: benne az objektív valóságot művészi láto-

⁴⁹ MAROSI Ildikó: *Hajnali munka*. Beszélgetés Sütő Andrással. *Kortárs*, 1976/6. 958–9.

⁵⁰ Uo. 958.

más rendezői saját hajlamai szerint. A tényeket, adatokat, ismereteket a szubjektum fokozott jelenléte irányítja, de nem sérti meg az elemek belső törvényeit, hanem azokat egy új igazság megmutatására használja. Ezért nagyon nehéz műfaj az esszé. Meg kell találnia a tényeknek azt a fókuszát, melyben érvényük önmaguk fölötti világba emeli őket. Az igazi esszé ugyanis – bármilyen témából röppenjen is fel – „valami végtelen perspektívára nyílik”,⁵¹ az esszéíró az adott tárgyat mindig nagyobb összefüggések hálójába fogja, a kultúra, a világképe egésze felől vizsgálja. Ezért van a jó esszének hatalmas belső távlata. Optimális esetben az esszé a művészet és tudomány egyesítése, egymás által való megújítása, hiszen a tudomány tényeit a művészi látásmód emeli általános érvényre. Az esszéíró nem éri be kis részletigazságok bizonyításával, az egészre figyel, neki a részek az egész miatt kellenek. A jó esszében az általánosítás meglepő és evidens egyszerre. Arra döbbenünk rá, hogy a tényeknek ez a mondandója cáfolhatatlan, eddig mégsem vettük észre vagy nem figyeltünk rá. Az esszéírónak a tudós ismeretgazdagságával és a művész intuitív és asszociációs képességével kell rendelkeznie, de ez utóbbi fontosabb benne. Ennek folytán különül el az esszé a tanulmánytól. A tanulmány fokról fokra építkezik, célja pedig új ismeretek közlése. Ezzel szemben az esszé a tények új összefüggéseit mutatja meg. De olyan intenzív erővel, oly látomásszerűen, mint a művészi alkotások. Az igazság, melyre az esszé rávezet bennünket, az esszéíróban már előre készen állt, az vonzotta magához az igazoló tényeket. Az igazság vagy mint világkép, mint magatartás volt az esszéíró sajátja, vagy mint belső meggyőződés. Az esszé az író számára alkalom valamely fontos igazság kimondására. Ezért nevezhető ürgyműfajnak is, hiszen bármi legyen a tárgya, az alkotó személyiséget leginkább foglalkoztató gondról szól. „Oly egyszerű: mindenről csak az jut eszébe, amiről beszélni akar”⁵² – írja az esszéíró Sütő Andrásról Farkas Árpád. Az esszé az intuíciónak a vállalása: aprólékos építkezés helyett ezért választja a jellem-

⁵¹ GYERGYAI Albert: *Esszé az esszéről*. In: *Védelem az esszé ügyében*. Bp., 1984. 24.

⁵² FARKAS Árpád: *Pusztakamarási körtevirág*. In: *Asszonyidő*. Bukarest, 1983. 97.

ző kiemelését. Valamely mellékesnek látszó mozzanatot világít meg, a részben biztonsággal ragadja meg az egészet. Az esszé tárgyi elemei önmagukon túlmutató értelműek, az esszéíró a „legmúlóbb jelenségekben is az örök dolgokat keresi”.⁵³ A mozzanatokban azonos törvényszerűségeket talál, mert eleve úgy válogat az asszociációs érzéke, hogy mondandóját erősítse viszonyításával. Éppen ezért kell az esszéírónak nagy műveltségének és életjártasságának lennie, hogy vonatkozásai, asszociációi minél mélyebbről, minél evidensebben jöjjenek, minél távolabb példák erősítsék, emeljék egyetemes érvényűvé a partikulárisnak látszó mozzanatokot is.

Az esszéírónak fontos sajátossága az, hogy vállalja szubjektumát, hiszen mindig a maga nevében beszél, személyessége a dolgok elrendezője. S ennek a személyességnek, egyszeri átéltségnek a hitelessége ötvözi egészszé a sokféle ismeretet. Az esszéíró legtöbbször moralista és lírikus egyszerre. „A magyar esszé legnagyobb művelőinek kezén mindig lírai hevületű... az író személyisége nem rejtett, hanem követelőző: az egyéniség magához idomítja a mondanivalót” – írta Halász Gábor.⁵⁴ „A valódi esszében az esztétát mindig túlnövi a gondolkodó és a moralista, a lázas és vajdóó írástudó, akit az írásban is az emberi élet lényeges és alapvető mondanivalói izgatnak. Az esszé mindig ürgy, melyben írója megküzd kora problémáival, esetleg egy, a témán kívül álló gondolattal.”⁵⁵ Ez a lírai és morális irányultság a magyar esszében igen gyakran a nemzeti sorskérdésekkel küzd a történelmi meghatározottság, a nemzet gyakori veszélyeztetettsége következtében. Sütő András esszéinek személyes líraisága és morális ethosza a nemzetiségi közösség sorskérdéseiben gyökerezik, s innen nyúlik a személyiség, az ember általánosabb értelmű megmaradásának kérdéskörébe. Művészetének személyessé válását, az *Egy csupor zsír* című novellában megkezdett vallomásosságot az ötvenes évek tűnődései folytatták, majd a hatvanas évek esz-

⁵³ GYERGYAI Albert: *Esszé az esszéiről*. In: *Védelem az esszé ügyében*. 19.

⁵⁴ HALÁSZ Gábor: *Babits, az esszéíró*. In: Halász Gábor *Válogatott írásai*. Bp., 1977. 693.

⁵⁶ VERESS Dániel: *Változatok: tabló és portré*. In: *Vándorúton*. Bukarest, 1971. 23.

széiben, „úti tűnődéseiben” teljesítette tovább, s az *Anyám könnyű álmot ígér* összegző jellege is szoros kapcsolatban van a szubjektivitás vállalásával. A korábbi esszék mintegy előkészítettek a regény gondolati horizontját, a későbbiek pedig továbbblépve is igazolják a regényt.⁵⁶

Sütő András egyetemes igazságok friss szemű felkutatója, de gondolatai, érzései, hangulatai a romániai magyarság sorsához, tágabban az egész magyarságéhoz vannak kötve. Sorsszerű küldetése ez, és elszánt, tudatos vállalása. Meggyőződése, hogy az emberség egyetemes igazságainak egyformán kell érvényesülnie a kis és nagy nemzetek polgárai között.

Esszéinek központi témája a romániai magyarság sorsa, létjogának bizonyítása, egyenrangúságának, nyelvének, sajátosságának védelme. Esszéi a romániai magyarság létfilozófiájának a foglalatát adják, de ez a létfilozófia empirikus gazdagsága, egyetemes távlatai miatt a tiszta emberség létfilozófiája is. Tárgyi anyagában is kettős ölelésű: az egyik póluson a történelem, a különféle országok mai és egykori élete, vagy egy-egy kiemelkedő művész, politikus, gondolkodó személyisége áll, a másikon pedig mindig a magyarság mai létkérdései jelennek meg.

Esszéi műfaji tekintetben sokfélék: úti tűnődések, történelmi esszék, írói, helyesebben művészportrék. Ez azonban csak a tárgyi anyag különbözősége, az esszékben a tudomány anyaga, tehát a dokumentáció a kevésbé lényeges. Az esszékhez kell kapcsolnunk az interjúkat, beszélgetéseket is. Hiszen természetük lényege szerint ezek is esszék. Az esszé egyébként is befogadta már történelme során a dialógusokat is. A különféle témák „ürügyek”.

Sütő András esszéi a közösségi megmaradás etikájának és esztétikájának foglalataként értelmezhetők. A leginkább lényeges elem bennük a szubjektum fénye tárgyain. Ez avat mindenféle tudásanyagot, ismeretet művészi vallomássá. Ennek a szubjektumnak az esszékben megnyilatkozó gazdagsága és morális-gondolati ereje biztosítja, hogy a hetvenes évekbeli esszékötetei (*Rigó és apostol* [1970], *Istenek és falovacskák* [1973] – ezek együtt: *Nagyenyesi fügevirág*, [1978], *Évek – hazajáró lelkek* [1980]),

⁵⁶ SZAKOLCZAY Lajos: *Esszéttétel*. In: *Dunának, Oltnak*. Bp., 1984. 282.

valamint esszéregénye, az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* (1977) szerves és egyenértékű részei művészete új alkotói korszakának, mely az *Anyám könnyű álmot ígér*rel indult, s melyben az egyetemes magyar irodalom élvonalába emelkedett regényeivel, esszéivel és drámaival egyaránt.

Úti tűnődések

Sütő András háromnegyed részben románok, negyedrészen magyarok lakta faluban született. Gyermekkorától kezdve természetes élménye a magyar–román együttélés. A Creangă-mesét mondó Anica néni, s a magyarul és románul egyaránt mesélő Sütő Mihály indították a még gyermek Sütő Andrást szellemileg is annak a felismerésére, hogy a magyarok és a románok egyazon sors fiai. A gyermeki élményként megszerzett bensőséges ismeret olyan értéke, melyet gazdagon kamatoztat életművében. A bölcsőhely természetes parancsának tudja a testvériség vállalását. Ez sohasem a sajátosság feladását jelenti számára, hanem éppen annak mély tiszteletét, értékelését. Vallja, hogy a két nép csak egymás jobb megbecsülésével alakíthatja emberi arcúvá jövőjét. A megbecsülésnek pedig elengedhetetlen előfeltétele az ismeret, megértés. Sütő András műveiben sorra előfordulnak román szereplők, pedig maga is hangsúlyozta, hogy ha magyar író román hőst akar ábrázolni, nehéz helyzetben van, mert akkor annak teljes megismerésére, rezdülésekig való megértésére is szüksége van, azt is kell tudnia, mit szokott főzni, hogyan készíti el az ételt, milyen történelmi élmények sajognak benne. Életművének az *Anyám könnyű álmot ígér*rel lezáródó – szülőföldi élménykör ihlette – első felét természetes áramként járják át a román–magyar vonatkozások. Eleinte még szinte idealizálja is a román szereplőket. Gyakran ők az útmutató, igazságtalanságokat orvosló pozitív hősök a korai novellákban, így a *Félrejáró Salamon* című kisregényben is. A *Zászlós Demeter ajándék életében* a súlyos személyi sérelmen is túlmutató érvénnyel és mély humanizmussal

szólal meg a magyar–román közös kiszolgáltatottság. Zászlós Demeter az élete árán sem juttatja a horthysta katonák kezére a hozzá hasonlóan szegény Costan Pavelt. Az *Anyám könnyű álmot ígér* sok-sok alakját idézhetnénk példának arra, hogy Sütő András ugyanolyan szeretettel, melegséggel beszél román hőseiről, mint a magyarokról. A paraszat vivő lány a *Zászlós Demeter ajándék életében* a hűség jelképévé emelkedett, itt pedig Chiriana – a közvetlenség testet öltött alakjaként – kér kölcsön paraszat az író édesanyjától. „Az ötödik gyermekem, vagyis a lányom” – így mutatja be Sütő Andrásnak édesanyja a román albérlőjét. Sütő András műveiben ábrázolja, vallomásaiban pedig külön tudatosítja, hogy a román–magyar együttélés nemcsak testvéri idill, hanem sok esetben nehéz küzdelem is. De arra határozottan hangsúlyt tesz, hogy ez kétoldalú: például a vegyes házasságok nyelvi, szemléleti gondját is egyként szenvedti meg mindkét fél. A pusztakamarási világban mégis egy nagy családot alkotnak szinte a magyarok és románok, közös örömmel, közös szenvedésekkel. Amit a jó szándékú egyszerű emberek között tapasztalt Sütő András, azt próbálja megvalósítani a szellem régióiban is. Esszéiben testvéreinek nevezi azokat a román írókat, művészeket, akikkel a két nép történelmének tisztázásán, jelenkori életének jobbulásán együtt fáradozhat, s akikben a megértés igényét tapasztalja. Írásaiban gyakran találkozunk magyar–román sorsközösséget irodalmi művek hasonlóságában, rokon vonásaiban megmutató utalásokkal. Az *Istenek és falóvácshák* kötet *Ölelkező párhuzamok* című esszéjében a népek testvériségének felületes idézgetése helyett a mélyebb megértést sürgeti. Azt az azonosulási képességet, mély átélést állítja példának, melyet román író-társában, Nicolae Tautuban szemléletesen jellemezhet: úgy tudott nézni bennünket, hogy a mi szemünkkel is látott minket. Amikor pedig *A bölcsőhely parancsai* címen Beke Györgynek arra a kérdésére válaszol, hogy a pusztakamarási román emberek után kikkel ismerkedett meg a román írók közül, egész kis lexikont állít össze. A Ion Alexandrutól Zaharia Stancuig vezető sor vagy száz nevet foglal magában. Sütő András az említett román írókkal alkotói kapcsolatban találkozott, közös ügyek, közös gondok, közös sors jegyei jelennek meg szavaiban. A gondolati, érzelmi

nyitottság, a megértést kereső szándék és igényesség Sütő András életművét a kelet-európai szellemi hídépítési kísérlet egyik leg-szebb fejezetévé is emeli. Nagy kár, hogy pályájára visszatekintve ezt a nemes törekvését lényegében viszonzatlannak kell minősí-tenünk.

Sütő András „úti tünődései” nem szokványos útleírások, az író sohasem a látott táj igézi meg, hiszen oly erős benne a nemzeti és művészi-etikai felelősségérzés, hogy nem is akar belefed-kezni az idegen világok szépségébe, hanem mindenütt azt figyel: az új látvány miben vonatkoztatható párhuzam vagy ellentét okán a hazai világra. „E könyvecske szerzője Marosvécsen és Teherán-ban ugyanazon gondnak a szorításában járt-kelt, nézelődött – más szóval: a mezősegi asszonyok ősi példája szerint az úti remény-séggel együtt magával vitte itthoni fonnivalóját is”⁵⁷ – írja a *Rigó és apostol* bevezetőjében. A régi erdélyi utazók is többnyire azt keresték a nagyvilágban, hogy mit hordhatnának be Erdély csűr-jeibe, a külföldi élmények, látnivalók és a hazai állapotok szem-besítése többszázados hagyománya az utazási esszének, úti tünő-désnek.⁵⁸ A látvány Sütő Andrásnál is mindig háttér csupán, a gondolatok rajzásának indítéka. Meghúzódik az önmaga elé tolt gondolatok és töprengések mögött. Ha mégis bővebben szót kap, az mindig jelképes, távlatos. Például a pusztakamarási temető képe Kemény Zsigmond kegyetlen magányosságát jelzi előre, s közben egész társadalomtörténeti eszme-futtatást is hordoz: „Ura-ink hírhedett széjjeltartását perlekedéseiknél tán a temetőik mutatják beszédesebben. Ahányan voltak, szinte annyifelé han-toltatták el magukat.” Kemény Zsigmond még a temetőn is kívül került, s kezdődik a töprengés Kemény Zsigmond sorsáról, élet-művének megbecsüléséről. A temető képe csak indíték volt, a felborult sírkő is inkább csak jelképes értelmével van már előt-tünk, föl akarják állítani, de nem bírják, kevesen vannak hozzá. S ez nemcsak a sírkőre vonatkozik – noha arra is! –, hanem Ke-mény életművére, hiszen mindvégig annak a sorsáról van szó.

⁵⁷ SÜTŐ András: *Rigó és apostol*. Bukarest, 1970. 5.

⁵⁸ Vö.: KOVÁCS Sándor Iván: *Tünődések a fennmaradás módzatain*. In: *Jelen-lévő múlt*. Bp., 1978. 401. Ő idézi Illyés Gyulát: „Minden utazásnak annyi az értelme, amennyit azoközben önmagunkban beutazunk.” Uo. 402.

(Sütő András a hatvanas évek közepén elmélyült tanulmányban foglalkozott Kemény életművével, s jelentős része van abban, hogy műveit kiadták.)

Esszéiben a leírásnál mindig fontosabb az a gondolati többlet, amit – értelmezéssel – ő emel a tárgyas bemutatás fölé. Az NDK-beli Naumburgban, a dóm előterében megcsodálja a monumentális szobrászat és a kisplasztika szerencsés párosítását: a tizenkét apostol kicsi kőreliefjét a tonnás tartóoszlopokkal egy tömbből faragták, „csak a dómmal együtt lehetne őket onnan elhordani”. Ezért éltek túl ezek a reliefek a franciák zsákmányszerző vágyát éppúgy, mint Kálvin képromboló indulatát. A szemléletes leírás eszmei programmá emelkedik anélkül, hogy az író ezt közvetlenül is hangsúlyozná. Az egy-tömbből-faragottság, a mélyen gyökerezettség mint megtartó erő áll előttünk: a plasztikus kép avatja imperatívusszá. S hogy kerülnek az ismeretlen naumburgi mester műve mellé a hazai gondok? Ezúttal látszólag véletlenül: amikor Sütő András útítársa megkérdezi, vajon ki készítette ezt a szobrot, ő egy váratlan ötlettel azt mondja: Benczédi. Az ötlet azonban ismét sorskifejező motívummá tágu, mert a román kolléga szemrebbenés nélkül feljegyzi a székelly nevet, hiszen már megszokta, hogy a világban bármerre jár, mindig magyarokba ütközik. Ezzel már a magyar történelem, a magyar sors elemzésévé vált az ötlet. A merész társítás persze tudatos és szándékos volt a hazai gondokban utazó író részéről. Az ismeretlen szobrász sorsa pedig párhuzamként kapcsolódik az esszé ikerpárjának erdélyi alakjaiéhoz, a Sütő család őseiéhez. „A dolog lényegét tekintve potomság, hogy egyiket Abásfalva és Pürkerec, a másikat egy Lipcse, Drezda vagy Brandenburg várta. Kicsi víz, kicsi hal. A teremő szándék – tán a képesség is, akár Bolyai esetében – azonos lehetett.”

Sütő András történelmi látása illúziótlan. Szinte a hiányzó történelemkönyveket is pótolva, sok történelmi ismeretet idéz meg, mert azt vallja, hogy a székelységnek – és tágabban: a magyarságnak – meg kell végre ismernie igazi történelmét. A párhuzamok többnyire lemaradásunkat mutatják, azt, hogy „Európa takarója alatt mindig is lábtól aludtunk”. A negatív tények azonban nem világfájdalmas önmardosások és siránkozások itt, hanem

feladattudatosító és ösztönző jellegűek. Ezért gazdag jelentéssel él tovább bennünk az esszé zárómondata: „Az ablakot, kérem, mindig nyitva kell tartani.” Ezt ugyan a naumburgi sekrestyés mondja, s az a konkrét értelme, hogy így járhatnak be a rigók a templomba, az apostolok fejére, fészükre. De a párhuzamokkal nyilvánvaló: kultúránk színvonalának, értékének biztosítéka az, ha az ablakot nyitva tartjuk a világ felé, hiszen az ablaknyitásnak Nagy Péter cár óta ilyesféle értelme is van.

Sütő András esszéiben a jól kiválasztott, érzékletesen bemutatott tények, tárgyi elemek szinte észrevétlenül nőnek át általános érvényű eszmévé. Az egyes tényekről gyakran maga is aforizmaszerűen összefoglalható tanulságokat von le. Ha esszéinek aforizmaszerű, tehát általános igazsággá emelkedő mondatait szemügyre vesszük, feltűnő, hogy mennyire az eszme, eszmény, egyéniség, szabadság és a hatalom ütközése, az ember természetes életének és a reája erőszakolt korlátoknak a szembesítése a legfontosabb gondolati elemük.

Az esszéekben a nagy drámák gondolatai érlelődnek.

A nemzeti-nemzetiségi történelemismeret és önismeret állandó gondja Sütő Andrásnak. Esszéinek világát ezért tágitja mindig a történelem, legtöbbször a magyarság történelme felé. Az úti élmény számára ürrűgy a történelem átgondolására, ezt az átgondolást azonban mindig mai érdekek végzi. Benedek Elek kisbáconi házát emlékházzá avatják. Egyszerű földműves ember is beszélt, de a rendezőség kihagyott szövegéből egy mondatot, mert a székelyt katonanépnek mondta benne. Sütő András nem ragad meg a ténynél, kutatni kezdi, miért is mondjuk katonanépnek a székelyt, ha a múltja kerül szóba. S a válasz: az esszéire mindenkor jellemző ismeretek bősége, melyek végső summája az, hogy nem hajlama, hanem a sorsa tette katonanéppé a székelyt, hiszen a történelem folyamán „az volt a fő foglalkozása, hogy öldösték”. Nem véletlenül van a székelygyilkolásra még nemzetközi terminus technikus is, a siculicidium, s nem véletlen, hogy a tömegsírnak Bethlen Gábor leveleiben szereplő „testhalom” nevét székelyhalomnak is mondják. A dézsmaeredő papok többször jelentették a pápának, hogy Székelyföld nagy része „füst és pernye lett”... A történelem kényszerítette állandó védekezésre ezt a népet.

„Román stílusú templomait épp ez idő tájt tették először földdel egyenlővé, midőn a Notre-Dame s a reimsi székesegyház befejezéséhez közeledett.” Az ilyenféle – s oly gyakori – párhuzamok mindig a ma és a holnap gondjához kötve jelennek meg: értékeink gondosabb ápolására, nagyobb megbecsülésére intenek.

Múltnak és jelennek egybekapcsolására a *Fekete rózsák* a legemlékezetesebb példa. Ez az esszé is párhuzamos szerkesztésű, miként a *Rigó és apostol*. Abban Marosvécsot és Naumburgot, ebben Sós-kútot és Auschwitzot állítja párhuzamba Sütő András. A fasizmus hatmillió áldozatából másfél százat Sós-kúton végeztek ki. Ez a párhuzam konkrét indoka. A gondolat most is a tények mögé szalad. Mi történt Sós-kúton és Auschwitzban? Annak a nacionalizmusnak, megkülönböztetésnek az elve jutott végső megnyilatkozási formához, amelynek viszonylag finomabb változataival nap mint nap találkozott a sós-kúti tájak embere. Félelmetes intés és megbékélési parancs ez. Az auschwitzi események leírása a tények eszmei gyökerének megmutatásával válik jelenkori értelművé is: egyik oldalon a halálgúla, a másikon annak oka, a megkülönböztetés elve. A nacionalizmushoz most már a halálgúla képét is asszociálnunk kell. Maga Sütő András vallja egy másik esszéjében, hogy „a jelkép a legkonokabb erők közül való.” Ebben a jelképeségben, a mondanivalót koncentráló metaforákban van esszéinek egyik sajátos ereje és értéke. Hozzá írott versében Illyés Gyula is ezt emelte ki: „Erre gondolj: A kép / a legcáfolhatatlanabb beszéd.”⁵⁹

Sütő András esszéi a hazai gondok igézetében születtek. A nemzeti-nemzetiségi problémákkal való szembenézés vállalt jellegzetességeik közé tartozik.

Az *Istenek és falovacskák* újabb úti tünődései között található két történelmi esszé – a *Perzsák* és a *Nagyenyei fügevirág* – a műfaj remeke, Sütő esszéíró művészetének két csúcsa. A többi úti tünődésben általában szándékoltan vagy észrevehetően elkülönült az ürügy és a mondandó, a látvány és a hozzá kapcsolt asszociáció. Nem így a *Perzsákban* és a *Nagyenyei fügevirágban*. A konkrét

⁵⁹ ILLYÉS Gyula: *Lőtt lábú madár*. Sütő Andrásnak. In: *Különös testamentum*. Bp., 1977. 104.

és az egyetemes igazság szétválaszthatatlanul és egyszerre szólal meg mindkettőben.

A *Perzsák* egy úti élmény hatására a Nagy Sándor korabeli történelmet eleveníti fel, látszólag csak történelmet fest, mégis nyilvánvaló, hogy minden mondatát mai gondok fogalmazzák. Tanulságai pedig nem korlátozódnak a mára sem, egyetemes érvényűek, az esszé „úgy válik mindenfajta agresszió és hódítás abszurditásának lemeztelenítésévé, hogy az azóta eltelt évszázadok tanulsága nem tételelesen, hanem az író mondatait formáló szemléletmódban válik érzékelhetővé”.⁶⁰ Az alattvalói magatartásnak lélektanilag hiteles enciklopédiáját kapjuk: „Mindazok, akik fegyverként nem a kardot választották: hozzáláttak orcájuk alakításához. A dolgok törvénye szerint ezután a szolgamaszk alatt elsorvadtak az élő-eleven vonások; a kezdeti képmutatás agresszív ragaszkodássá változott. Ajándékot is hoztak a barbárok: selyemszakban egy-egy levágott barbárfőt.” Szövetséges helyett így akartak szolgákká lenni. „Irisz és Buddha szobrai görögös arcúakká szelídültek, s a perzsa Mithrasz Nikére kezdett hasonlítani. Egyiptomiak, szíriaiak, perzsák beszéltek már – kényszerűségből, majd azután ésszerű megfontolásból – a görög köznyelvet.” Az egyik oldalon így sorakoznak az erőszakátétel különféle módjai, a másikon pedig az erőszak jellemtorzító tünetei és az erőszak erkölcsi és fizikai áldozatai. Ez az esszé az erőszak erkölcsi cáfolata, megsemmisítése. Történelmi példán bizonyítja, hogy erőszakkal nem lehet egy népet véglegesen átformálni, önmagából kivetkőztetni, ha ő maga nem akarja azt. Nagy Sándor hiába erőszakoltatott meg katonáival tízezer perzsa nőt, hiába tette őket látszatra göröggé, nem adták fel az önvédekező küzdelmet: „az anyanyelv védősáncai mögé menekültek”, s ősi dalaikat és isteneik nevét a tízezer újszülött fülébe ültették. A sokáig elnémított anyanyelv egyre erősebben morajlott, az első szabad alkalmat kereste, hogy jogaiba visszatérjen. Nagy Sándor halálának napján a szuzai gyerekek második esztendejükbe léptek. „Anyjuk nyelvén csiripeltek már, mint a tanítómesék parányi

⁶⁰ GÁLFAI Zolt: *Vallomás az elkötelezettségről*. In: *Az írás értelme*. Bukarest, 1977. 193

madarai, melyek egykor az oroszlánt megették...” Ezzel a tanító-mesei képpel teljesedik reménnyteljessé a történelmi példázat. Ezzel a zárómondatral világosodik meg az is, hogy az anyanyelv és a nemzeti jegyek őrzése, a hagyományok tisztelete miért nem csak kegyeleti aktus a legnehezebb időkben sem, s hogy a fennmaradás módozatainak megtalálása miért lehet aktív életprogram is. A példázat reménnyteljességét elementáris, mondhatnánk: vitális és morális meggyőződés élteti. Az, hogy az erőszaknál mélyebb erők is vannak, melyek erőszakkal nem semmisíthetők meg. Ilyen megtartó erő az embernek önmagához való ragaszkodása, sajátosságának életértékként való védelme. Hallatlan életbizalom és közösségi reménység szólal meg az esszé záró soraiban. Farkas Árpád optimizmust említ ezzel kapcsolatban: „Szárnyaló, mint a líra, öblös, mint egy poéma, mély, mint a bölcselő költemények, pontos, mint a jó értelmező próza, fordulatokban, izgalmakban gazdag, akár egy bűnügyi történet, feszültséget drámaként teremtet s optimista is, akár egy hősköltemény. Míves mondatai finoman, lábujjhegyen lépegetnek sivatagi alvó oroszlánok közt s anélkül, hogy bőmbőlésre ébresztenék őket, minden léptükkel homokban hagyják határozott körmeik nyomát...”⁶¹ Farkas Árpád jól érzékelte Sütő András esszéjének műfajokat szintetizáló jellegét, s azt a gondolati erőt, okosságot, amelyik emlékezetből és közvetlen tapasztalatból építkezik, egyetemes érvényű morális elveket képviselve segít egy foszladozó életbizodalomú közösséget. Az anyagában bennrejlő drámát majd *A szuzai menyegző*ben bontja ki – évekkel később.

A *Perzsák* parabolisztikus történelmi esszé. Ily módon szinte a filozófiai háttérrel is szolgáltatja a *Nagyenyei fügevirághoz*. Történelmi anyagában ítélező és reménykedő magatartás nyilatkozik meg.

A *Nagyenyei fügevirág*nak önéletrajzi vallomás a kerete, annak az emléket eleveníti fel, hogy miként került Sütő András 1940-ben a nagyenyedi Bethlen Kollégiumba. Az esszé magja fiktív levél, mely az „akkori időknek lehetett volna jobbágyi panaszlevele”. Ez a levélvallomás kettős portrét tartalmaz: a meg-

⁶¹ FARKAS Árpád: *Pusztakamarási körtevirág*. In: Asszonyidő. 98.

szólított Bethlen Gáborét s az erdélyi magyarságét, melynek képviselőjében fordul Sütő András a nagy fejedelemhez. Azt az érzést fogalmazza meg a levél, amelyik Sütő Andrást 1940-ben Bethlen Gábor mellszobrának színe láttán elfoghatta. Ez a vallomás Sütő András emberi és írói magatartásának, elveinek summája, s egyúttal történelmi számvetés népének sorsával. A *Nagyenyesi fügevirág* a *Perzsák* erdélyi változata. Az esszé műves és archaikus nyelvét a sorsvallomás lírája formálja. Az erdélyi magyarság történelme nem adatszerűen áll előttünk, hanem a képes beszéd intenzív megjelenítő ereje révén vésődik belénk. A poétikák közösségi lírának nevezik azt a verstípust, melyben a költő sokak nevében, többes szám első személyben tesz vallomást. Szakolczy Lajos vette észre, hogy a *Nagyenyesi fügevirág* Sütő András verseit is magába oldotta, szervesen illeszkedik a szövegébe egy Sütő-vers:⁶²

*Ettünk labodalevest,
erdei salátát, gombát
és puliszkát, hűgra cresztett
szilvaízzel, mezei sóskát,
gala gonyát, kökényt, káposztatorzsát,
vackort, vadcserezsnyét,
dongó hasából cseppentett mézet,
vércsetojást, – a szilvماغot is feltörtük
akár egy kastélyt,
kalászból markunkba dörzsölt búzát,
döblecet, mézgát, csipkebogyót,
szedret, – s kecskemód rágsáltuk
az édeslevelű fákat, ettünk
pattogatott kukoricát, napraforgó-mاغot
és tökmاغot, kenderماغot, – ó az be ízes volt –,
pergelt szójababot, répát,
s mi mindent, hogy miként a fák
felneveljük magunk.*

⁶² SZAKOLCZAY Lajos: *Megtalált világ*. In: *Dunának, Oltnak*. 279.

E nép történelmi létezésének gondját mindig tetézte a kenyérgond. Megmaradni csak úgy tudott, hogy az út menti csalán példáját követte: minél jobban tépdesték, annál mérgesebben sokasodott. Ínségek, félelmek között vált hivatásává önmaga megőrzése. „Ne feledje Kegyelmed, hogy a cuius regio, illius religio törvénye az idők folyamán csak részben módosult, valahogy ilyenformán: cuius regio, illius lingua” – fordul Bethlen Gáborhoz a panasz egyik legfájóbb pontjával. Írói remeklés ez, ahogy a kényszerűségek közepette, a történelmi zsákbanfutás örökös szükségében egyensúlyozni kényszerülő fejedelem portréját is megszólaltatja a sorsvallomás a szembesítések révén, s az akkorinál is komorabb idők tanulságaival. Az iskolák elnémításának panasza is átüt a „jobbágyi panaszlevél” születésének fiktív idején. Bethlen Gábor eszméit kéri számon a történelmen, a jelenkoron, hiszen ezek a nehéz helyzetben fogant eszmék humánusak, emberségesek voltak, a népek testvériségét hirdették. A fejedelem szigorú parancsa volt az is, hogy „erővel, szorító vassal senkit meg ne próbáljanak idvezíteni. Lelke, nyelve – akár szeme színe – kinek-kinek a maga tulajdona; minden madár úgy énekel, ahogy a csőre áll.” Ezért szorgalmazta Bethlen Gábor a Bibliának román nyelvre való fordítását is. A történelem azóta megcsúfolta a Bethlen Gábor-i eszméket: az anyanyelv használatát „a kutyáknak kocsmákba vitelével együtt változatos feliratok tiltják”, s minden eszközzel megpróbálják összezavarni, szétzülleszteni a nép történelmi önismeretét. Így akarják kilakoltatni a múltjából, megfosztani önmagától. A helytelen tényekben Sütő András helytelen elveket leplez le. Éppoly igazságtalanság, embertelenség volt az, amikor a Iont Jánosra, a Teodort Tivadarra, a Iuliut Gyulára változtatták erőszakkal, mint amikor ezt fordítva cselekszik. Hiszen magyarok és románok „egyazon sors fiai”. Sütő András nem abszolutizálja a romániai magyarság történelmi sorsának nyomorúságát. Bízik abban, hogy ez a sors igaz történelemismerettel, nemzeti önismerettel és magas szintű emberi etikával megváltoztatható. Tényekből és valóságos arányokból épített nemzeti önismeretet sürget magyar és román vonatkozásban egyaránt. Ezért siet az 1940-es levélben – egyidejűleg a levél dátumának fikció jellegét is föltárva

– a partikuláris tények fölötti szellemi rend védelmére. Előre futtatja az időt, hogy Titus Popovici román–magyar sorsközösséget valló sorait üdvözlhesse. Bethlen Gábort a nehéz körülmények közepette való cselekvés modelljeként rajzolja elének az esszé, s a romániai magyarsággal mély sorsazonosságot valló író a vállalkozás természetében tekinti őt példaképének. Cselekvő magatartás mellett tesz hitet az önportré: az eleve elrendelés tanával szemben az önmagunkért való cselekvés okos módozataiban bizakodik. Így vállalja azoknak a gondját, akik nevében a panaszlevelet megfogalmazta. S ezt a magatartást éppen azoknak a sorsa motiválja, akiket övéiként számba kellett vennie. A szenvedésük, kiszolgáltatottságuk indítja értékvédelemre, a közösség szószólójának nehéz posztjára.

A megmaradás esztétikája

Az értékőrzésnek, értékmentésnek, a sajátosság védelmének jellegzetes megnyilatkozásai Sütő András arcképvázlati, tanulmányai, interjúi is. Ezekben alapvetően realista és plebejus szemléletű esztétika körvonalai is kibontakoznak. Már az 1970-es kötet, a *Rigó és apostol* úti tünődéseiben is megjelent ennek jó néhány vonása. Ott találkozunk a „népsorsot vigyázó írás” fogalmával (*Erdővidéki napló*), ott jelöli meg Sütő András az író feladatát abban, hogy a helyi jellegű jelenségeket emelje egyetemes érvényűvé: „azt kell gyümölcsbe érlelnünk, amit az otthon földjének gyökérnyomása a törzsünkbe táplál” (*Római napok*). Ott figyelmeztet arra is, hogy a nagy művész etikai fenomén is, hiszen fizikailag képtelen az önfeladásra (*Az angyalvár kulcsai*). A korábbi tünődések is új értelemmel egészülnek ki az *Istenek és falovacskák* tanulmányaiban, interjúiban. Sütő András esztétikai gondolkodásában a nemzeti és morális követelmények nem állíthatók szembe az esztétikai értékekkel. Esztétikai célzatú írásaiból éppen az világosodik meg, hogy nem ismer irodalmon kívüli gon-

dot, azaz minden emberi gond keresheti megoldását az irodalomban is. Irodalomszemléletében, művészetszemléletében a hangsúly ezen a nyitottságon belül esik azokra a művekre, azokra az értékekre, amelyeket a személyiség közösségi megköötöttsége is motivál.

A romániai magyar irodalom legfontosabb jellegzetességét, s egyben nemzeti értékét is abban látja, hogy ezt az irodalmat térben és időben meghatározott sorsproblémák foglalkoztatják. A létfilozófiai kérdéseket is az erdélyi magyarság történelmének és jelenkori életének az élményeiből emeli egyetemes szintre, s a válaszait is az adott viszonyok közepette fogalmazza meg. „De ha csupán Beckett Sámuel úrral kérdezzük: tudja-e, uram, hogy ön meg fog halni? – valójában semmit sem kérdeztünk. Legalábbis a magunk meghatározott sorsának dolgában.”⁶³ Sütő Andrást elsősorban ennek a meghatározott sorsnak a jegyei érdeklik; az egyetemeset a sajátosságok sokaságából építi. A provincia gondjai elől való elmenekülést tartja provincializmusnak. Az önmagáért való elvonatkoztatást és formajátékot, s nem a helyes elvonatkoztatást, általánosítást vagy sorslegyőző játékot marasztalja el.

Nézete szerint az irodalomnak a provincia gondját kell világ-irodalmi szinten megszólaltatnia. A maga művészi eszközeivel, lehetőségeivel azt kell vizsgálnia, hogy miféle gondok „ülnek egy közösség homlokráncaiban”, nem pedig azt, hogy „májusban merre repülnek s mi végett a cserebogarak”. „A kozmopolitizmus – ostobaság; a kozmopolita – nulla, annál is kevesebb; nemzeten kívül nincs művészet... Saját arc nélkül ideális arc nincs; a magunk arculata nélkül csak kifejezéstelen, üres arc lehetséges” – idézi Thomas Mann-nal Turgenyevet, aki pedig „nem valamely gatyás provincialista”.⁶⁴

Csipkerózsika című jegyzetében⁶⁵ a cím a megírásra váró nemzetiségi vonatkozású kérdések, témák, ügyek metaforája. A jegyzet a helyi gondok írói vállalását sürgeti. A sajátosság méltóságát védelmezi. Panek Zoltán pamfletje folytán nagy vita kerekedett

⁶³ SÜTŐ András: *Ötlekező párhuzamok*. In: *Istenek és falovacskák*. 95.

⁶⁴ SÜTŐ András: *Anyajegyes irodalom*. In: *Istenek és falovacskák*. 79.

⁶⁵ SÜTŐ András: *Csipkerózsika*. *Korunk*, 1978/6. 444–446.

a *Csipkerózsika* jegyzetből.⁶⁶ Pedig Sütő András írása nem a kizárólagosság jegyében fogant, hanem sürgetésképpen, igény megfogalmazása gyanánt. A közösségi felelősség terhével. Éppen ezért reagált ingerülten és helyenként szinte szarkasztikusan a legfontosabb ügyeit nyeglén vitató cikkekre.⁶⁷

Válaszából azonban az is nyilvánvaló, hogy a nemzetiségi sorskérdéseken nem holmi homályos dolgokat ért, hanem a nemzetiségi specifikum – „a közös nyelv és kultúra, valamint az összetartozás tudata s a kollektív azonosság megőrzésére, fejlesztésére irányuló akarat”⁶⁸ biztosításának nagyon is reális igényét fogalmazza meg kizárólagosság nélkül: „Egy meghatározott etnikai kollektivitás történelmi közérzete, létezése, az egy hazán belül élők testvériségének gondja, melyet mindenkor megosztott írástudóival. Ma kiváltképpen. Légyen ez a megosztott Gond akár „irodalmon kívüli”, akár azon belüli. De ki határozza meg: mi az egyik, mi a másik? A tehetség változatos alkatainak parancsa, úgy gondolom. De e változatosságban a kollektív létünket érintő kérdésekben vajon nem lehetséges az emberiség nagy körén belüli „helyi együttgondolkodás” is?”⁶⁹ Igénye nem az egyetemesség ellen szól, hanem éppen annak igazi érvényessége érdekében, s azért kívánja „önmagunk bátrabb, lényegretörőbb számbavételét”, mert „egyetemes méltóság elképzelhetetlen a sajátosság méltóságának tudomásulvétele nélkül”.⁷⁰

Nem kizárólagosság, hanem saját vonzalmának nyílt bevallása, hogy portréiban, jegyzeteiben előszeretettel azokkal foglalko-

⁶⁶ Vö.: PANEK Zoltán: *Írjon ön is írni!* A Hét, 1978. 35. SÜTŐ András: *Kinek gondja – kinek kacagása*. Igaz Szó, 1978/9. 247–253. LÁNG Gusztáv: *Egy régi vita kísértete*. Igaz Szó, 1978/9. 254–261. RÁCZ Győző: *A vita erkölcséről és szabadságáról*. Igaz Szó, 1978/10. 381–386. BALOGH Edgár: *Régi vita, új vita*. Igaz Szó, 1978/10. 387–388. FARKAS Árpád: *Egy fölöslegesen tűnő vitában*. Igaz Szó, 1978/10. 389. BAJOR Andor: *Válasz Láng Gusztávnak*. Igaz Szó, 1978/II. 458–460. SZÁSZ János: *Sajátosság és egyetemesség*. Igaz Szó, 1978/II. 461–464. DEÁK Tamás: *Napfoltos vita*. Igaz Szó, 1978/II. 464–466. SZÓCS István: *Madárral vagy magyarul a sajátosságok kérdéséről?* Igaz Szó, 1978/II. 466–471.

⁶⁷ SÜTŐ András: *Kinek gondja – kinek kacagása*. Igaz Szó, 1978/9. 247–253.

⁶⁸ GÁLL Ernő: *Tegnap és mai önismeret*. Bukarest, 1975. 16.

⁶⁹ SÜTŐ András: *Kinek gondja – kinek kacagása*. Igaz Szó, 1978/9. 251.

⁷⁰ Uo. 253.

zik, akik népük sorsában osztoznak. Legmélyebb azonosulással a divatok vonzását határozottan legyőző művészeket elemzi. Azokat, akiket a világ is tenyerére vett és csábított, de hazatértek, s vállalták a nemzeti művész sokszor korlátozó helyzetét.

Esztétikai gondolkodásában fontos szerepe van a művész közösségi elkötelezettségének, ezért kedvelt hősei a nagy hazatérők: Tamási Áron, Illyés Gyula és Nagy Imre, a csíkszögödi festőművész. A morális értékek megbecsülése eredményezi, hogy értékőrző és értékfelmutató arcképvázlatai nem torzítanak, mert úgy nevez meg megbecsülendő emberi értékeket és példákat, hogy közben az esztétikai, szemléleti fogyatékosságokat sem hallgatja el. Máskor viszont az elsőrendű esztétikai értékek számbavételével kárpótol az alkotó világnézeti „ólomnehézekeiért”. Szemlélete alapvető követelményein túl tág horizontú. Több ízben hangsúlyozza, hogy minden művész csak a saját hajlamainak kiteljesítésével alkothat maradandó értéket. Nem az avantgárd művészettel van baja, csupán a nemzeti értékeket – Petőfit, Adyt – az avantgárd jegyében kártékonynak minősítő felelőtlenséggel. Nem szűkkeblű realizmus az eszménye, s nem a görcsös ragaszkodás a helyi gondokhoz. Tamási Áront megidéző szép esszéinek egyikében mutat rá arra, hogy a fantasztkum elemei révén éppen a realizmus teljesezhet ki. S miközben mindig a tárgyyszerű ábrázolást kéri számon, arra is figyelmeztet, hogy „minden jó írás titka, hogy az elvontságnak milyen szféráiban fürdik meg, amitől is a tények elnyerik igazi értelmüket.”⁷¹ A Tamási-esszé (*Ábel kacagása és szomorúsága*) megmutatja azt is, hogy Sütő András realizmusfogalma és sorsvállaló felelőssége nem azonos a komorság követelményével. Tamási humora a túlélés egyik legerősebb eszköze, az ábeli létforma fontos kelléke. Ebben a realizmus-konceptióban Swift csodálatos lovai valóságosabbak lehetnek, mint az anyakönyvileg ellenőrizhető földi figurák. A valósághoz való viszony hitelessége itt a mérték még a műfaj megítélésében is. Abban is a népsors kifejeződését látja meg, hogy Ábelt nem a kalandvágý, hanem az istentelen sivárság kényszeríti pikaróvá.

⁷¹ SÜTŐ András: *Ábel kacagása és szomorúsága*. In: *Istenek és falovacskák*. 13.

S a humornak is mély forrása van: az a helyzet, amelyben a sast meg kellett enni. „Akik boldog és játékos önfeledtséggel vádolták, műveinek virágmintás szövetében nem vették észre a drámaiság fekete szárait; fülük nem fogta föl az ábeli létforma – az otthon-talan hányattatás – sikolyát.”⁷²

Közösségi szolgálat és értékővő figyelem mutatkozik meg abban, hogy Sütő András a hetvenes-nyolcvanas években sorra írja esszéit azokról az írókról, akiknek életművében a nemzeti sorskérdésekkel való művészi küzdelem jellegadó tényező. Legyen a műfaj vallomás, portré, interjú vagy gyászbeszéd – a nagyobbra, az egészre néző írói felelősség mindegyikben megszólal. Ezekben az írásokban egy közösségi gondokban élő alkotó eszményivé formált magatartása nyilatkozik meg. Keményen, egyértelműen, a líra, gondolat és magatartás egységében. S alázattal az önkorekció kényszerében is. Az *Évek – hazajáró lelkek* reflexiói, de más köteteinek interjúi és vallomásos jegyzetei is mutatják, hogy tudatos kor- és önszemlélettel formálja látásmódját, szigorúan ítéli meg a történelem és a személyiség újabb állomásairól korábbi önmagát is, még ha jobbára a kor számláját terhelik is a tények.

Az *Évek – hazajáró lelkek* írásaiban a genezisést is láthatjuk annak az irodalomszemléletnek, amelyik a reflexiók révén visszszamenőleg is minősíti a megtett út állomásait. „A bő kommentár, múlt és jelen idősíkjának, szöveg és értelmezés nézőpontjának drámai egymásra vetítése nemcsak az önértékelés hitelét növeli, helyreállítja szándékok és realitás egyensúlyát is.”⁷³ A múlttal való szembesülés önmegtisztító, önmegerősítő munkáját végezte el ebben a könyvében Sütő András. A provincializmus veszélyével való számvetése is ez a könyv. A provincializmust nem térbeli, hanem világnézeti beszűkülésnek tartja, s a helyi gondok egyetemes érvényű kifejezésében jelöli meg saját küldetését. Korai írásaihoz fűzött magyarázataiban árnyaltan jelenik meg az az alkotói küzdelme, melynek eredményeként kiszabadította magát a sematizmusból és a politikai függőségből. Életműve „megújulásának az egyik katalizátora a népi irodalom jelentőségének a

⁷² Uo. 18.

⁷³ GREZSA Ferenc: *Sziszüfosz mai szerepben*. Sütő András: *Évek – hazajáró lelkek*. Cikkek, naplójegyzetek, 1953–1978. Új Írás, 1982. 4. 107.

fölismerése”⁷⁴ volt. Nagy példák ösztönözték önmaga vállalására, másrészt pedig arra, hogy az esztétikai értéket és az irodalom közéleti felelősségét ne állítsa szembe egymással, hanem a kettő egységét teremtsen meg.

Könyve nemcsak önmaga útkeresésének dokumentuma, hanem vallomás is kortársairól. Portréinak a metafora az „energiakonzentrációja”. „Ennek megfelelően jellemzi Németh Lászlót mint „a szellem Odüsszeuszát”, Kormost „halálmotozta Orpheuszként”, Nagy Imrét „az árral mindétig szembeúszó pisztrángtermészetnek”, a Kós Károly-i prózát pedig mint „kovácsoltvaskapurengeteget”.⁷⁵

Sütő András ars poeticájának alapeleme a romániai magyar nemzetiség létkérdéseinek természetes vállalása, a sorsa iránti elkötelezettség és felelősség.

A romániai magyarság sorskérdéseit az egyetemesség olyan részének tudja, amelyet megkerülve, kihagyva nem lehet teljes az egyetemes válasz sem általános emberi, etikai dolgokban. A nemzetiségi gond létgond.

Értékvó és értékkereső figyelme az egyetemes magyar irodalomban is azokra irányul, akikben fölismeri a nemzeti közösséghez való hűséget. Veres Péterben a gondolkodó valóságtisztelőt, Németh Lászlóban a szellem és erkölcs egységét, „a nemzeti lét örökmécses-gondját” vállaló nagy szellemet becsüli, aki „bár nem volt Ady formátumú forradalmár, a társadalmi megújulás útkeresésében virrasztotta át húszezer éjszakáját”.⁷⁶ Nagy László költészete arra bizonyosság számára, hogy „valóban nincs semmi az Egészen kívül”, „a másokért poklokat is megjáró poéta, az egyszeri jelenség, az individuum legtisztább megnyilatkozása a közösség olvasztótégelyében”.⁷⁷ Illyés Gyula életműve a leggazdagabban kibontakoztatott modell és egyfajta eszmény: a legnagyobb igények megvalósíthatóságának is foglalata. Benne a mélyen, az azonosulásig átértézt nemzeti sorskérdések a nemzetinek és nemzetközinek a dialektikájában jelennek meg, a szigo-

⁷⁴ Uo. 107–108.

⁷⁵ Uo. 108.

⁷⁶ SÜTŐ András: *A szellem Odüsszeusza*. Németh László halálára. Uo. 170.

⁷⁷ SÜTŐ András: *A költő szívet hasogató Gondja*. Uo. 203.

rúan tárgyilagos vizsgálat fölhívó drámaiságában: „Ady és József Attila szivárványos történelmi látomását – azaz »hallomását« –, miszerint »Dunának, Oltnak egy a hangja«: költőként egyedül Illyés Gyula gondolta végig. Az elődeinél tárgyilagosabban – mert hisz a történelem újabb tapasztalataival sújtottan –, komorabban is tehát, a tények parancsára.”⁷⁸ A legeurópaibb magyar költő életművében népének élete, sorsa, törekvései emelkedtek a világ-irodalomba, s váltak éppen a sajátosságuk révén külön színné, értékké.

Engedjétek hozzám jönni a szavakat

„A földhözragadtság tagadása: ami földhözköttöttségünk. A felelősségviselésre kényszerítő. Mit várhat egy nemzet vagy nemzetiség az íróitól, ha nem épp ezt a közösségi hűséget: sorsproblémáinak felgörgetését olyan tárnákból is, amelyeknek bejárata elé valamikor tiltó táblákat ütöttek.” Sütő András példás egységű életművét ez a gond szervezi nemzet-, nemzetiségmegtartó rendbe. Számára a nemzetéhez és a nemzetiségéhez kötődés természetes adottság és fűző „a közös sorsvállalás lehetősége”, mely által mélyebb értelmet nyerhet a személyiség léte és alkotó munkája. Egy közösség megmaradásán munkálkodik, tudván, hogy a világ rendjének magasabb értelme is ezt kívánja, hiszen az emberi csak a nemzetin keresztül tud megvalósulni, kiteljesedni. Irodalmunk azért „anyajegyes”, mert legnagyobb alkotói mindig vállalták a nemzet sorsproblémáit.

Sütő András művészete a nemzetiségi létezés pluszterheivel néz szembe nemzeti közösségünk nagy kérdéseivel. Drámaival, esszéivel és regényeivel mélyről hozza föl azokat a válaszokat, melyek az értelmes közösségi cselekvés lehetőségeit és parancsait fogalmazzák. A korszerű nemzetiségi tudat kialakításának az igénye, az értelmezésnek, a felhívásnak, figyelmeztetésnek a

⁷⁸ SÜTŐ András: *Sorok Illyés Gyuláról*. Uo. 214.

gestusa telítette a regényét esszéelemekkel s teremtett új műfaji változatot dokumentumból, lírából és esszéből. A közösségi megmaradás titkát és lehetőségeit kutató író, aki tudja, hogy a sajátos nagy érték, mert nélküle nincs egyetlenes – „naplójegyzeteiben” és esszéiben különleges figyelmet szentel anyanyelvének és az anyanyelv révén megőrzött hagyományoknak, közösségi érületnek, közös titkoknak. Az anyanyelv „színes bója a vizek hullámzásában”, eligazító, biztonságot jelentő. Az *Anyám könnyű álmot* ígérben Vaszilika bácsi „anyanyelvének védősáncai” mögött érezte magát nyugodtan; „erőt érzett a tökéletes beszédben, otthonos biztonságot”. Az anyanyelv diribdarabjai közé született író gyermekkorában mámorosan kutatta az új szavakat: „Úgy éreztem: mindahánnyal egy-egy titkot csipek fölön.” Külön fejezetek szólnak az anyanyelv ügyéről. Ezek közül legemlékezetesebb annak a Zs. bácsinak a története, aki az önkifejezés lehetőségétől fosztotta meg magát se magyar, se román nyelvvel, s aki a sírásig meghatódik, amikor az író ráérez az anyanyelv üzeneteinek titkos áramlására. A nyelv és az ember lényegi egybetartozásának sok példáját idézi Sütő András. A *Perzsákban* az anyanyelv és a nép egysége különleges érték hordozója. „Míg egy népnek titkai vannak: véglegesen nincs meghódítva.” A perzsák a tömeges erőszakkal szemben „utolsó mentsvárukba: az anyanyelv védősáncai mögé menekültek”. A *Nagyenyedí fügevirág* „jobbágyi panaszlevelében” is a nyelvkárosítás a szenvedések teteje, s az anyanyelv az az egyetlen „megmaradt uszony”, amelyikbe a mindenüket elvesztettek még kapaszkodhatnak, s amelyiktől a megmaradásukat remélik. A nyelv és a nemzet elválaszthatatlanul közös létezése a nyelvi felelősség terhére rakja arra az íróra, aki a „magunk megőrzésével” foglalatoskodik. A nyelv ügye egyéni felelőssége is az embernek önmagával szemben: nemcsak a közösségi, de az egyéni önmegőrzésnek és kiteljesedésnek is első és nélkülözhetetlen eszköze.

Sütő András esszéregénye, az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* (1977) összegző mű. Sütő motívumfejlesztő írói módszerére jellemző, hogy nemcsak összefoglalja és kiegészíti az anyanyelvvel kapcsolatos nézeteit, hanem egy szuverénül egyéni műforma révén

új értelmezéssel gazdagítja azokat.⁷⁹ Az esszé és a nevelődési regény sajátosságait egyaránt kamatoztató mű az író személyessége, vallomások jelenléte révén „szinte minden műfajt a konfesszió sodrásába integrál, s ezért emelkedhet műfajok fölé”.⁸⁰ Nagyon sok motívumot, gondolatot vesz át korábbi műveiből, újabb hangsúlyt téve életműve szerves egységére és fejlődésére. A nyelv és az ember szoros összetartozása ad itt új távlatokat a létértelmezésnek.

A cím bibliai allúzió. Máté és Lukács evangéliuma egyaránt tartalmazza azt a jelenetet, melyben Jézushoz kisgyermekeket hoztak, s amikor a tanítványok el akarták őket küldeni, kísérőiket pedig dorgálni kezdték, Jézus így szólt: „Engedjétek hozzám jönni a gyermekeket és ne tiltsátok el őket; mert ilyeneké az Isten országa. Bizony mondom néktek: A ki nem úgy fogadja az Isten országát, mint gyermek, semmiképpen sem megy be abba.”⁸¹ A regény parafrázisa nagyívű, de a párhuzamok nyilvánvalóak: a bibliai igé szerint a gyermek a keresztény világképnek a végső értelmét jelentette, azt a minőséget, amely képes volt a legnagyobb kegyelem elnyerésére. Sütő mítosz nélküli világában a gyermek helyén szavak vannak, a szavak magához engedését viszont a gyermek kéri. Pusztta létével is azt bömböli, „szavaitokat, szavaimat – világunk teljességét –, vagyis a jussomat kérem”. S arról szól a könyv, hogy a szavak segítségével hogyan adja át a nagypapa a világot kicsi unokájának, Lászlónak, s hogy eme világátadás folyamatában miféle gondolatok támadnak magában az átadóban. Megméri, értelmezi és teremti, gazdagítja azt, amit átadni hiva-

⁷⁹ Az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* műfaji besorolásával kapcsolatban: „Újra egy könyv, amit csak Sütő András írhatott meg. Újra egy forma, ami egyszemélyi lelemény. Nevelési irat – a növelés-nevelés, ősi azonossága értelmében –, krónika és emlékezés – noha még nem egy elholt ravatalánál, inkább a »kék álhalál« látványának riadalmában, – példázatgyűjtemény és feddelmi »tükör« – »bazilikon dórón«: profán és laikus »királyi ajándék« –, s mindezek mellett új »úti lütnődés«: Nagyenyed és Perzsia után most Marosvásárhelyen, Bécsben, Amerikában és Pusztakamaráson, a megfontolandó időben, »Szavaink Nagyfejedelemségében«. Bibliai parafrázis...” ALEXA Károly: *Maros menti Parainézis. Kortárs, 1977/12. 2000.*

⁸⁰ OLASZ Sándor: *Az anyanyelv édessége és végtelensége. Hítel, 2007. 2. 78.*

⁸¹ Márk, 10. 13–16. Károli Gáspár ford.

tott.⁸² A szavak átadása viláértelmezés, hiszen a könyv Jean Pierre-itől vett mottója szerint: „A szó, mely Isten, redőiben őrzi az emberi nem történetét, az első naptól fogva, s minden nép történetét annak nyelvében, olyan bizonyossággal s oly cáfolhatatlanul, hogy zavarba ejti a járatlanokat és tudósokat egyaránt.”

Az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* alapcselekménye az író unokájának, a kis Lászlónak fejlődését követi két és fél éven keresztül. Ebbe az epikus rétegbe kapcsolódik a – Sütő András művészetére oly erősen jellemző módon – távolra nyúló asszociációk révén egy, az alapszintnél jóval gazdagabb esszerűség. A cselekmény és az értelmezés szétválaszthatatlan, az első váltja ki a másodikat, s így a jelentéktelennek látszó események, kérdések észrevétlenül jelzik, feszegetik az emberi létezés nagy problémáit és meghatározottságait. Emellett az íróban erősen működik a magatartást tanító szenvedély és felelősség, s ennek közvetlen megnyilatkozása újabb réteget jelent a mű világában. A regényben a nagyapa a világot adja át unokájának. Az epikus alapszintnek is kettős horizontja van ily módon: a kisgyerek tündéri világa, elemi világsszomja, kíváncsisága, „mi ez?”-szenvedélye; szóízlelgető próbálkozásaitól, utánzásaitól kezdve az értelmes beszédig érő nyelvi-szemléleti fejlődésének a rajza, s a szintén valószerű, életes bemutatása annak, hogy miképpen hat ez környezetére, hogyan figyelik a kis élet bontakozásának minden pillanatát. Az étellel való ismerkedés csodáját sikerült az írónak ebben a cselekményes, az egész regényen végigvonuló szintben megragadnia. Ez a gyermek másodszori, tehát végleges megszületése a szavak életre hívó erejével, hiszen „a világot – legyen az törött cserép is – csak úgy veheti birtokába, ha először megnevezte”. László küzdelme a viláért a szorgalmas és lelkiismeretes „Arisztotelészek” segítségével – önmagában is érdekfeszítő és tanulságos olvasmány. De nem lehet önmagában szemlélni, mert amint megszólal, gyanútlan kérdései mély hullámokat vernek a nagy-

⁸² „Nála a mesekérő gyermeki rimázkodás: »csermelyimádság«, a tekintetnek »pisztrángos fényei« csillognak, egyik a másikat »szembeönti egy gyűszűnyi kacagással...«” ALEXA Károly: *Maros menti Parainézis. Kortárs*, 1977/12. 2000.

apában. Ezek a kérdések már a világ titkait faggatják. A csigáról való beszélgetéskor kérdezi László: „Aki fél, abban van a tél?” Máskor a halottakat akarja felébreszteni.

A regény kitüntető értéke a nyelvi gazdagsága, mely dokumentálja is anyanyelvünk nemzeti közösséget megtartó erejét. Egy-egy szó az asszociációk sorát hívja elő, a közös anyanyelv s az anyanyelvben megőrzött történelem, kultúra segíti a mélyebb, rezdülésekig ható megértést. A szó valóságot teremt. A nyelv tartományait kutatva és átadva ezért vonul be az esszéregény világába a magyar népköltészet, a Károli-biblia és a magyar irodalom oly sok jeles szóalkotója, valóságmondó-teremtője. Az igazi szelídség kifejezésére nekünk külön hangszerünk van: „szemében csikó legelészget”. A nyelvnek sajátos teremtményei titkaink őrzői: „Elment, elment az én párom, le az úton egy fűszálon.” Példák sokasága sugározza ezt a különös fényt a regényben a népdaloktól, Szenci Molnár Albert zsoltáraitól kezdve Illyés Gyula *Újévi ablakáig* és Nagy László *Versben bujdosójáig*, a nyelvben megnyilatkozó sajátos értékek bizonyosságaként. Az író, a regénybeli nagyapa a „nemzetfölötti lét kacsacsőrű emlései”-vel végig vitázik a regényben, fogalmazása azért megítélő erkölcsi töltésű; az értelmesebb, teljesebb emberség igényével indulatosan küzd a „semmilyenség” állapota ellen. Amidőn Sütő az anyanyelv megbecsülésére nevel, a nemzetköziségnek, a népek egyenrangú testvériségének a gondolatát hirdeti, az anyanyelvi kultúra nem a bezárkózás, nem a „finnugor hálóba” való belegabalyodás, hanem annak az alapnak a megszerzése, amelyik távlatot nyit a nagyvilág felé. A regény mindvégig vitairat is a kultúra nemzeti kötöttségét és közvetlen személyességét tagadó törekvésekkel szemben. Ily módon az anyanyelv védőirata is, értékeinek nagyszabású bizonyításával, teremtő munkásainak megidézésével és a nyelvről szóló tudományos tételek, valamint példázatértékű történetek bevonásával. „A vállalkozás – 1977-ben szépíró ír nyelvvédő traktátust – archaikus. És régies a szó is, amit s amivel véd. Nem XX. századi. Utoljára a reformkorban jelentette a szó pusztá önmagával a szólhatást, a megszólalást, a pusztá szóért való szóemelést. Nem a mi dolgunk,

a történelemé, hogy elszámoljon emiatt – e visszakanyarodásért – önmagával.”⁸³

Sütő András könyvében a közvetlen személyesség hitelesíti az egyetemes példaanyagot. Élményszerűvé formálja azokat az igazságokat, amelyek elvont kifejezést szoktak kapni. A személyesség és elvontság egymást igazolja.

Cselekményességnek és értelmezésnek példás harmóniáját mutatják Sütő András regényében azok az epizódok, amelyek a regény fejlődésvonalába lélektanilag és történeti motivációjukkal hitelesen illeszkednek, de önálló dimenziót nyernek. Sajátos, művészileg is önálló és egyedi aspektusból – s ezáltal gondolatilag is új szintekkel gazdagítva – mutatják meg az embernek és az anyanyelvnek, embernek és nemzeti történelemnek egymáshoz való viszonyát. Ez a mozaikszerkesztés dúsítja föl a regény anyagát olyan gazdagságúvá, amelyet egyetlen cselekmény esetén elképzelni sem lehetne.

Struktúrában és színességben az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* az *Anyám könnyű álmot ígér* közeli rokona. A két regény időszerkezete, valamint több mozaikjának a felépítése hasonló. A különbség pedig elsősorban az, hogy az új regényben sokkal bőségesebbek az esszéelemek, gyakoribbak a szentenciaszerű következtetések.

A sok-sok kínáló epizód közül néhány jellegzeteset érdemes külön is szemügyre vennünk. Ezekben új, váratlan távlatokkal tágul a regényvilág horizontja. A „vigasztaló játék”-ot László provokálja ki. Ha már nem lehetett az állatkertből kiszabadítani a rab vadakat, szabadon engedik a somostetői kőparipát, s ezen a táltoson repülnek és nézelődnek. A tiszta játékban megjelenik Tamási Áron, amint a „nyelvínségben senyvedők házeit járja”, Creangă, majd Gábor Áron, föltűnik Zágón is, ahonnan Mikes Kelemen elment „Hűségnek a Száműzetésbe”. A kis László sárkányokat is látott. A világlátó játéknak, a magaslati nézőpontból való szemlélődésnek az értetlen őr vet véget, aki már elfelejtette, hogy valamikor neki is volt táltos lova. Ma már „egyetlen dolog, amire fölnéz: a tiltások táblája”. Ő már szavaiban és képzetében

⁸³ Uo. 2001–2002.

egyaránt négykézlábra ereszkedett. Nem is érti a táltoson utazók magyarázatát. Két világot szembesít itt az író, s a földhözragadt-ság ellenében védi a világnitottságot, a tágasabb eszmélkedést. A játéknak megfelelően szimbolikus értelmű feliratot akaszt a táltos mellé: „e kőparipa hátán a világ körbepülése kötelező”. A jelképeségnek ez a sugalma mély értelművé teszi a játékot, életfilozófiává nemesíti az anekdotikus elemeket a regény más helyein is. A játék révén a nyelv- és szemléletsorvadás gondja tűnik föl. Az anyanyelv védőoltásainak szükségességéről való elmélkedés a megmaradás kérdéskörébe vezet. Tamási válasza a nyelv ügyéhez idomul: „Azért vagyunk a világon, hogy a szavainknak valahol helyet teremtsünk benne.” „Ortolingvisztikai kliniká”-t pedig Csokonai, Berzsenyi, Vörösmarty, Arany, Ady, József Attila és más ilyen „urak” tartanak fenn, hozzájuk utalja az író a nyelvkárosultakat. S ebben a személyes felelősségre való figyelmeztetés nyilatkozik meg: az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* egész világán megfigyelhető ez a hangsúlyváltás. Sütő András korábbi írásaiban, azok példázatanyagában a nyelvi ki-semmisztetés, elnyomottság, iskolabeszüntetés stb. a fő panasz; ebben a regényben minden egyes ember személyi felelőssége kap etikai imperatívuszt.

Az amerikai utazásról tudósító epizódban Sütő András Heltai Gáspár nyelvéről állapítja meg, hogy szimbólumokat egybemarokoló jelzős főnevei révén valóságos szemléleti ugrás van benne „a pusztá megállapítástól a kritikai értékelés irányába”. Ezzel mint-ha saját módszerére hívná fel a figyelmünket az író. Az amerikai út első állomása, Bécs a magyar történelmi emlékek számbavételének alkalmá. A „megállapítás és kritikai értékelés” egységét a legkülönbébb esztétikai minőségekkel fejezi ki. A „hálaimeként emelt” fogadalmi templom előtt szatirikus hangnemben köszöni meg „Nagymajtényt, Világost, Haynau kardját, az aradi vértanúkat, Horea keréketörését, a siculicidiumokat, a Petőfi fejére kitérített vérdíjat” stb. A Szent István-székesegyházban, ahol egykor Mátyás királyt felravatalozták, groteszk humorral fogalmaz ítéletet. Mátyásról „pusztakamarási történészek gyanakvása, hogy tankönyvírók találták ki. A későbbi leckékből különben nem maradt volna ki”. Amerikában, a göleszben, az „anyanyelv

betegágya fölött” a tiszta tragikum érzésével figyel a „honnágy szüntelen fájdalomnyilallásait” azokon, akik a „semmilyenség” állapotába kerültek, az „ondolált kertek” s a civilizáció csodái között nem tudnak szabadulni magányérzésüktől, amit csak az anyanyelvi közösséghez való éltető kapcsolat oldhatna föl.

A pusztakamarási hazalátogatás további új szint hoz: az író gyermekkorának világát. Lászlónak azt mutatja meg nagyapja, hol volt ő gyerek, s „valamikori önmagát” is kézen fogja. A hazalátogatás sok kisebb epizódot foglal magában, de minden motívum újabb érvek, adalékok sorát adja az alapeszméhez. A Sütő András által Kelemennek elnevezett magányos fenyő vitára ad alkalmat, azokkal, akik nem tudják, „hogyan mentünk át a vizeken gyakorta: hátunk mögött lábunk elé fektettük – a következő lépéshez – múltunk nádkötegeit”. Kelemen újra kiváltja Lászlóból a „gajdulva” szót, s ennek története a párnákat egymásra halmozó gyerek kiáltásához, majd annak sütői értelmezéséhez vezet: „Mind ide gyertek! – szólt a párnahegyi beszéd. – Vége legyen a szétesettségnek! Elég volt az abroncstalanságból! Mintha megsejtett volna valamit az állapotunkból.” Ezt a két tanulságot egybefoglalja a régi nyaralás története. A magányban, veszteségei miatt szótlanná lett nagyapától az egykori gyermek erősen visszakíváncozott testvérei közé, mert ott talált valamit, „ami nélkül csak kín az emberi lét: Szavaink kaptárzúgását”. A magányban még a költő szavainak sem volt értelme. A közlésvágy elemi emberi igénye is történelmi tanulság.

A gyermek Sütő Andrásnak nagy élménye volt Orbán János bácsi, akinek a meséi íróvá válásában is szerepet játszottak, akitől annak idején munkabér helyett is mesét kért. A rég hallott mesemondó szájába adja most a koldusmesét, megteremtve ezzel a mű utolsó lapjain nemcsak a regény csúcspontját, de az összegzését is egy sűrű szövésű, mesei történetet és filozófiát, etikát egyensúlyban tartó vádbeszédben. Az Isten tudomást szerez az emberi szavak teljes romlásáról, s ezért leszáll a földre Szent Péterrel. Az ő beszélgetésük és „jósógyűjtő” kísérletük a mese kerete. Szavakat koldulni mentek, de csak félelemtől megrohasztott beszédet, vélekedésükből kifogyott embereket, azaz már nem is embereket, hanem öszvéreket találtak. Az emberek elherdálták

nyelvüket, értelmük „belső világosságát”, a „Második Világmindenséget”. Nyelvét elhanyagolva legfőbb princípiumát veszti el az ember. „Az egyetlen lény, akit felruháztam a szavak erejével, saját hatalmammal tulajdonképpen, az esetre, ha meghalnék. Hogy mindét újraterezhessen önmagát, valahányszor a megsemmisülés veszélye fenyegeti” – mondja szomorúan az Isten. „Nyelvéből kiesve: létének céljából is kiesik az ember”. A koldusmesét akkor „hallgatja” nagypapa, amikor László margarétát szed. Nem is neki kell ez a mese, hiszen benne tökéletes a kíváncsiság. Meg sem értené, miként túlnyomó részét ennek a könyvnek, hiszen még csak a kavicsgyűjtés stádiumában van a nagy építkezéshez. Sütő András éppen az esszéregény formával tágította László nevelésének krónikáját végtelen gazdagságúvá. Nyelv, gondolkodás, emberi méltóság ügyéről így alkotott olyan remekművet, mint Illyés Gyula a halálról a *Kháron ladikján*-nal. A hasonlóság elsősorban az, hogy mindkét mű az emberi lét nagy kérdéseiről mond lényegesen újat. A magyar irodalomban sokszor és sokat írtak az anyanyelvről. Sütő András könyve ennek a gazdag irodalomnak éppolyan csúcsa regényben, mint Illyés Gyula *Koszorúja* versben. Az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* valóban „hódolat az anyanyelvnek mint lélek- és értelemműködésnek”,⁸⁴ de az is kétségtelen, hogy ez a bizakodástól, reménykedéstől lírai hangú könyv egyetlen vonatkozásban a tragédia vagy a groteszk forrásvidékén is jár, hiszen „nyilvánvalóan emberi létünkkel járó, természetes adottságok létjogát kell az emberi történelem és kultúra bizonyosságaival felfegyverkezve” védenie.⁸⁵ Sütő András ezt olyan művészi varázslattal teszi, hogy könyvét olvasva bennünk is újraépül, épülhet mindaz, ami leomlott vagy leomlani készült.⁸⁶

Az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* folytatása azonban nem az anyanyelvben megmutatott értékek kiteljesedéséről szól. Gyermekének és unokáinak Magyarországra menekülése után Sütő

⁸⁴ HÉRA Zoltán: *Könyv a nyelvtudásról. Népszabadság*, 1978. jún. 4. 13.

⁸⁵ G. KISS Valéria: *Ahol véget ér a szó. Alföld*, 1977/6. 57.

⁸⁶ GÁL Sándor: *Engedjétek hozzám jönni a szavakat. Hét*, (Pozsony) 1978/7. 14.

András a nyolcvanas évek közepén XX. századi Mikes Kelemenként a várakozás fehér tornyából küldte leveleit a távolba szakadt László után.

3. A drámatetralógia

Új drámaírói szemlélet

A hatvanas évek vége, hetvenes évek eleje a romániai magyar drámairodalom szembetűnő minőségi fejlődésének időszaka. A hatvanas évek a romániai magyar irodalomban is a nyugati művészet és filozófiai irányzatokkal való szabadabb ismerkedés jegyében telnek. A nyitottabb szellemi légkör szinte egy időben asszimilálta mindazokat a törekvéseket, amelyek a második világháború után jelentkeztek. Egyszerre hat az egzisztencialista filozófia és tézisdráma, a groteszk és az abszurd, az epikus színház és az amerikai újrealizmus. A Román Írószövetség hatvanas évekbeli drámaivitáiban is tudatosul a konfliktusmentesség elméletét elvető igény, s a különféle stílusok, irányzatok egymás mellett virágzásának szükségszerűsége a fejlődés érdekében. S a korábbi földhözragadt cselekményesség és szocialista eszmeiségű lekerekítettség, feloldás ellenében megfogalmazódik egy korszerűbb dráma művészet igénye: az intellektuális fogantatású, erősen filozófiai jellegű dráma, melynek dramaturgiáját a benne kibontakozó gondolat öntörvényűsége határozza meg.⁸⁷ Brecht ironikus intellektualizmusa, Dürrenmatt groteszk analízise, Beckett és Ionesco abszurd képszerűsége, Sartre egzisztencialista szituációdramái és Arthur Miller könyörtelen újrealizmusa tűnik fel leggyakoribb, legerősebb ösztönzőként a romániai magyar drámaírás új korszaka élén. A magyar történelmi dráma két XX. századi

⁸⁷ Vö.: KÖTŐ József: *Fejezetek a romániai magyar dráma történetéből*. Bukarest, 1976. 74–78.

klasszikusa Németh László és Illyés Gyula gondolatiságra ösztönző művei sem elhanyagolható példák, annak ellenére sem, hogy bizonyos értelemben hagyományosabb törekvések képviselői, mint a hatvanas években oly igen divatos nyugati társaik. A romániai magyar drámairodalom megújulásának leginkább szembetűnő jegye az erős gondolati igény, ennek lehetőségei sokfélék, de a fő iránya mégis a történeti tematika felé mutat. Ez természetes, mert a történelemben világosabban látszanak a cselekedetek motivációi és következményei egyaránt. A történeti tárgyú művek a gondolat nagyobb érvényességét biztosíthatják, a történelem a jelen etikai és gondolati példatára is. A történeti tárgyú jelentős szépirodalmi művek mindig tág érvényűek: a megidézett és a megidéző kort egyszerre vizsgálják. A gyors változásokkal szabdalta újabb történelem olyan kérdések sorát vetette föl, amelyek megválaszolásához vagy körültekintő megvilágításához a történelem példázatértvényű eseményei kiváló lehetőséget adnak. Mert a történelemben szükségszerűen ismétlődnek bizonyos szituációk, magatartásmódok. Ezek elemzése hatalmas gondolati távlatot jelenthet. Az intellektuális erejű, megvilágító szándékú példaállítás, párhuzamvetés és elemzés megannyi példáját láthattuk Sütő András esszéiben és az *Anyám könnyű álmot ígér* című regényében.

Nagy drámáinak alapmotívuma régóta ott van a jegyzeteiben, legtöbbjük felbukkan az esszéikben s az *Anyám könnyű álmot ígér*-ben is. Megírásukat a szemléleti érlelődés s a hatvanas-hetvenes évek fordulójának mélyebb korértelmezésre lehetőséget nyitó kultúrpolitikája tette lehetővé. S ösztönözhetette a romániai magyar drámairodalom kibontakozása is. Deák Tamás gondolati tézisdrámái, különösen a jónak elismert eszme érvényesítésének etikai kérdésként való elemzése *Az érsek imája* (1972) című drámájában, Páskándi Gézának az árulás lélektanát a hit kérdéskörével összekapcsoló *Vendégsége* (1970), Lászlóffy Csabának a hatalom mechanizmusát absztrakt módon elemző drámái, Székely János remeke, a *Caligula helytartója* (1972) a hatalom önérvényesítésének s a nép önvédelmének szembeállításával a helytartó lélektani drámájában; a modern félelmet *Kétszemélyes tragédiában* (1968) megjelenítő Kányádi Sándor és a választáskényszerbe

kerülő emberek erkölcspróbáló dramaturgiáját kidolgozó Kocsis István művei mély gondolatiségükkel korunk abszurdoid vonásaira is fényt vetettek, s más-más módon ugyan, de lényegében azt a problémakört vizsgálták, melyet Sütő András már a *Zászlós Demeter ajándék élete* című novellájában élesen felvetett, s több változatban érintett úti tünődéseiben, kiváltképp pedig *Pompás Gedeon* című darabjában. Ez a kérdés pedig az ember és hatalom viszonya. Sütő András drámái a hetvenes években ezt a viszonyt sokrétűen és mélyen elemzik, megvilágítják sokféle összefüggését. A téma korábbi változatai az anekdotikus, humoros vagy szatirikus beállítás révén súlytalanodtak, feloldódtak, vagy a közvetlenül lokális és jelenkori konkretizálás folytán esetlegessé váltak. A *Zászlós Demeter ajándék élete* kivételnek számít a korszak irodalmában, hiszen az 1950-es és 1960-as években a romániai szellemi közélet nem tette lehetővé, hogy ember és történelem, egyéniség és hatalom viszonyát mély konfliktusokban, kiélezett határhelyzetekben vizsgálja az író. Sütő András előbb szatirikus és humoros írásaiban mutatta meg a személyiség és a hatalom ütközését, de hőseit szinte kényszerűen félrejáróvá kellett változtatnia. A humoros-szatirikus látásmód azonban közvetlenebb írói szándékot is erősített; a belőle áradó fölény a felülemelkedést, a méltóságot is mutatta. A szemlélet fölényét természetesen, s nem a hőskét. Pálffy G. István – Horváth Jánostól kölcsönzött fogalommal – „parodisztikus visszahatás”-nak nevezi azt a módszert, ahogyan a *Pompás Gedeon*ban Sütő András a mosoly burkában válaszol a nem éppen mosolyt fakasztó kor kérdéseire.⁸⁸ Ugyanő mutatja ki a *Pompás Gedeon*ban a nagy drámák közvetlen előzményét is, az igazság érvényesítésének nehézségeit, a hivatalos orca sérthetetlen szentségét, a kaméleon-emberek szerepét a hatalom korlátlan önkielésében, a tudomásulvétel parancsát az árnyalatok ellenében, Gedeonban pedig Kálvin szándékait is.⁸⁹ Már ebben a darabban felmerült az „Itt állok, másként nem tehetek” elv – igaz, még komikai elemként, Pompás Gedeon ugyanis az intézményt saját magában vélte megtestesülni. A hangvétel

⁸⁸ PÁLFY G. István: *A hitvitázó. Alföld*, 1977/6. 37.

⁸⁹ Uo. 37–38.

játékossága azonban nem kedvezett a hatalom-probléma mélyebb, filozófiai érvényű megragadásának. Így került szembe a vidám játék műfaja s az egyre mélyebbről feltörő írói gond. Ennek lett eredménye az, hogy Sütő András műfajt és hangnemet váltott: eljutott a tragédiákhoz. De nagy drámáiban is – az egyensúly megtartásának vitális igényével – szemléletileg valamiképpen (például nyelvi fordulataiban) megőrzi kedélyét. A *Pompás Gedeon* és a *Vidám sirató egy bolyongó porszemért* a Sütő-életmű Tamási Áron felé mutató ága, a nagy drámák ezzel szemben Németh László és Illyés Gyula történelmi drámaival mutatnak jellegbeli rokonságot. Kérdéseinek mélysége, válaszainak következetes gondolatisága, szellemiségének kristályos megnyilatkozása, filozófiai veretű szövege, hagyományos építkezése, műves esszényelve a *Galilei*, *Kegyenc* s a *Tiszták* egyenrangú társaiként mutatja Sütő András hetvenes években keletkezett drámáit. Ezekben persze ott érezzük Sütő András szemléletének bensőséges líraiságát, költői intellektualizmusát. Sütő András „hitújítói és hitnyomozói úgy vitáznak, mint az eleven eszű és romlatlan nyelvű mezőségi parasztok”. Nyelvének gazdagsága a mezőségi magyar parasztság szókincséből ered, de ezt az „ősi és eddig ismeretlen nyelvi anyagot át- és átszövi a zsoldáros fogalmazás, Szenci Molnár Albert és Károli Gáspár fordulatai adják a szó emelkedettségét és patináját. De ez nem idegen nyelvi anyag, mert a bibliai vagy deákos műveltség leszívargott a népnyelvbe és avval elegyült”. Erre a nyelvi anyagra rétegződik rá Sütő András „sok tudományú műveltsége”, képzettársításaiiban megnyilatkozó gondolati ereje.⁹⁰

A közvetlen körülményekből magát kiszakító, azokkal mit sem törődő eszményi magatartás a tisztább emberi lehetőségek kívánságaként és jelzéseként a nagy drámákban sorra visszatér; az *Egy lócsiszar virágvasárnapjában* az *Énekek éneke* tiszta idilljében, Salamon király énekében a *Csillag a máglyán*-ban Szervét álmában, „a szabadság tökéletes állapotában”, a *Káin és Ábel*ben az Éden látomásában, s majd *A szuzai menyegző*ben is Parmenión és Éanna álomszigetén. A drámáknak ez a költői-szimbolikus

⁹⁰ BAJOR Andor: *Sütő leleményei*. Igaz Szó, 1977. 6. 482–483.

rétege az eszményi megjelenítésével ellenpontozza a közvetlen szituációt, a veszélyeztetettséget, tékozlást, pusztulást.

A gondolatiság erősödése és a történelmi témák megjelenése szorosan összefügg Sütő András pályáján. Nagy drámaiban a történelmet és a mitológiát idézi meg, mert a történelemben és a mitológiában „bizonyos cselekvés-végletek kikristályosodott formában jelentkeznek.”⁹¹ Sütő Andrást olyan történelmi, mitológiai korszakok és események ragadják meg, amelyekben magának a történelemnek a vizsgálata lényegi vonatkozásokban mutat analógiát a mi korunkkal. „A színpadon beszélni annyit jelent, mint cselekedni”⁹² – vallja Sütő András 1967-ben. Ezután keletkezett nagy drámaival valóban a cselekvő, sorsot alakító történelmi jelenlétre ad ösztönző példát.

A XVI. század eleje, a reformáció forradalma utáni időszak a forradalom mibenlétének, kibontakoztatásának vagy eltorzításának kérdéseit szövi a személyiség és a hatalom konfliktusába. Egyrészt a hatalomra jutottak erkölcsét szembesíti a forradalom etikájával, másrészt a hit változásának, alakulásának kérdését is élesen veti fel ez a korszak. Az is kétségtelen, hogy „a hitvita, mint drámai tárgy és drámai forma, újjáéledt” az ezerkilencszázhetvenes években.⁹³ Hasonlóképpen tág teret ad a jelen érdekű értelmezésnek a bibliai alapszituáció az adott világ berendezésének, továbbéltetésének mikéntjét állítva magatartásformák konfliktusának csomópontjául; s nem kevésbé a Nagy Sándor-i történet, melyben a személyiség egy hatalom részeseként kerül szembe magával a hatalommal.

Sütő András nem parabolákat ír, de drámaiban könnyűszerrel felismerjük korunk magatartás-konfliktusait, melyeknek természetsszerűleg van általánosabb, mindenkor érvényes vonatkozása

⁹¹ SÜTŐ András: *Tíz kérdés* (Válasz Nádor Tamás kérdéseire). In: *Nagyenyedí fügevírág*. 193.

⁹² SÜTŐ András: *Mondd!* In: *Csipherózsika ébresztése*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp., 1993. 118.

⁹³ TARJÁN Tamás: *Itt állok, másként nem tehetek*. In: *Kortársi dráma*. Bp., 1983. 141. Tarján itt Páskándi Vendégségére, *Tornyot választok*-jára, Moldova *Negyven prédikátorára*, Sumonyi Pázmányról írt drámájára és Szabó Magda *Kiáltás, város!* című darabjára hivatkozik igazoló példa gyanánt.

is. A négy drámában sok közös vonás van, de a konfliktusok nem ismétlődnek, a kérdésfelvetések mindig más módon éleződnek ki az új helyzetekben. A hetvenes évekbeli négy drámában az alapvető magatartás-konfliktus a személyisége szuverenitására érzékeny, felemelt fejű ember és az alázkodó, pusztán élni akaró, félelemben elgyávult egyén ütközése. Ez azonban csak a legtágabb keret, ezenbelül létünk minőségét meghatározó alapkérdések sora válik konfliktusképző erővé.

Az *Anyám könnyű álmot ígér* jellegénél fogva bemutató, sorsvagyázó regény, a történelem által fölvetett konfliktusokat epikusan, a jelenből visszatekintve, megoldottan mutatja, olykor játékosan tanulsággá emelve, máskor a túlélt eseményt megillető belső diadallal, megnyugvással. Tehát megoldott alternatívákkal, minden fájdalom, rezignációja ellenére is. A regényben megjelenített közösség élete a megmaradásért való küzdelemben mutatkozik meg, de a megmaradás mikéntjének erkölcsfilozófiai kérdéseit Sütő András a drámaiban elemzi nyitott alternatívaként és egyetemes érvénnyel. Ehhez meg kellett teremtenie azt a sajátos sütői, intellektuálisan lírai nyelvet is, amelyik képes a társadalmi, történelmi törvényszerűségek és az egyéni sors útját egyszerre megjelenítő, cselekményes életszerűség és elvont, filozófiai eszmék harmóniáját megteremteni a műben. Ehhez egyfelől az anekdotikus elbeszélői attitűd visszaszorítása, másrészt a gondolatiság erőteljesebb megnyilatkoztatása, érvényesítése kellett. Ez a folyamat mutatkozik meg Sütő András esszéiben, kiváltképpen a nagy gondolati drámák közvetlen előzményének is tekinthető *Nagyenyei fügevirágban* és a *Perzsákban*. Ez a két esszé – épp az általánosítás erejével – kiemelkedik abból a korból, amelyikről közvetlenül szól, s egyetemesebb elveket, gondolatokat állít előtérbe. A *Nagyenyei fügevirág* az erdélyi magyarság sorsproblémájából szőtt remekmű, a *Perzsák* látszólag távoli téma, mégis nyilvánvalóak közvetlen erdélyi magyar vonatkozásai. A nagy drámák történelmi, mitologikus anyaguk szerint egyetemes érvényűek, a bennük fölparázsló konfliktusoknak azonban a nyelvben megnyilatkozó szellemiség révén is erős erdélyi magyar jellegük van. Az újabb magyar drámában gyakran mondható testvér- és barátkonfliktusnak is minden Sütő-drámában ez ad

külön értelmet és mély érzelmi áramkört. A kis közösség túlságosan megszenvedi a belső konfliktusokat; bárki győz, az vesztes is, mert testvérét, barátját kellett legyőznie. A négy dráma egyazon kérdéskör gazdag vizsgálata, szerkezeti és szemléleti rokon vonásaik alapján tetralógiának, összefüggő laza egységnek mondhatjuk őket. A négy drámát a magatartásformák felől nézve az az írói kérdés kapcsolja össze, hogy miként viselkedik „az ember a hatalom kezében és a hatalom az ember kezében; mit csinál vele, hogyha megkapja vagy mi történik vele, ha a hatalom mások kezébe kerül.”⁹⁴

Sütő András drámatetralógiája arra a kérdésre ad választ történelem és a mitológia segítségével, hogy a mai ember egyén és közösség egyaránt – milyen magatartással teljesítheti ki önmagát úgy, hogy a saját nembeli lehetőségeinek megvalósításával a nagyobb közösség és az emberiség fejlődését is szolgálja. Az etikus magatartás olyan modelljeit keresi az író, melyek általános érvényűek, s amelyek egyén és közösség gondját egyszerre oldhatják meg. Sütő Andrást a közösség üdvösségügyei foglalkoztatják, szemléletében az egyén és közösség összetartozása sohasem volt vita tárgya. Meggyőződése, hogy az ember boldogulása csak közösségben képzelhető el, ezért az egyénnek elsősorban azok a gondjai érdemelnek figyelmet, melyek a közösség legfontosabb létkérdései. Legnagyobb írói gondja a megmaradás.

Nem az egyéné, hanem a közösségé, a romániai magyarságé s általában a magyarságé. De nem akárhogyan, hanem emberhez méltó módon: az erkölcsi minőség erejével is az emberiség fejlődését szolgálva. Az az írói gond, amelyik a romániai magyarság közérzetében, létkérdéseiben gyökerezik, bármely nép számára tanulságot érlelhet, hiszen az író szűkebb közösségének akar életelvű magatartásmodellt mutatni, de ennek a modellnek az érvényességét, hitelét éppen az adhatja meg, hogy elfogadható, sőt az emberiség fejlődése szempontjából kívánatos, általános emberi magatartásforma lehet-e az. Mert ahogy az egyén nem boldogulhat szűkebb közössége nélkül, úgy egyetlen közösség sem élhet olyan elvek szerint, melyek nem egyeztethetők össze az

⁹⁴ *Négyszemközt*. Tarján Tamás Beszélgetése Sütő Andrással. *Színház*, 1978/7. 33.

emberiség fejlődésével. Ebből a közösségi létérdekű szemléletből követik, hogy az alapvető magatartásformák vizsgálata – általánosan fogalmazva – az ember és a hatalom viszonyára irányul. A hatalom általános, összefoglaló fogalom. A hangsúly az emberen van, az ember viszonyulásán, magatartásán. Az író azt kutatja, hogy az ember hogyan viszonyul a létét, egyéniségét, nembeli kiteljesülését befolyásoló erőkhez, eszmékhez.

Egy lócsiszár virágvasárnapja

I.

Első történelmi tárgyú drámáját Sütő András 1973 októberében, novemberében és decemberében írta Heinrich von Kleist *Kolhaas Mihály* című klasszikus elbeszélése, „krónikája” nyomán. Az *Egy lócsiszár virágvasárnapja* címet azonban még az ötvenes évek nagy olvasásainak idején bejegyezte füzetébe.⁹⁵ Az igazságkereső ember tragikus története ettől kezdve foglalkoztatta. Kolhaas Mihály sorsa; először Kurkó Gyárfásról írott *Vörös Zászló*-beli emlékezésében bukkan fel hivatkozásként.⁹⁶ Párhuzamot mutat a lócsiszár tragédiájával a Szabédi Lászlótól hallott anekdota is: egy gazdag angol kereskedőt a vámósok egy dollárral megkárosítottak; s a kereskedő nem hagyta az igazságtalanságot, pert indított. A hosszú pereskedésben a vagyonát elvesztette, de öregkorára megnyerte az egydolláros pert. Az igazságkeresés szenvedélye csupán az, ami az angol kereskedőt Kolhaas Mihállyal összehasonlíthatóvá teszi.⁹⁷ Kurkó Gyárfás sorspárhuzama közelebről érintette Sütő Andrást. Kurkó a Magyar Népi Szövetségnek volt elnöke, majd koholt vádak alapján hosszú börtönbün-

⁹⁵ MAROSI Ildikó: *Hajnali munka. Kortárs*, 1976/6. 958–959.

⁹⁶ SÜTŐ András: *Varázsköreim*. In: *Az Idő markában*. 338.

⁹⁷ SÜTŐ András *Az én egyetemem* című írásában beszéli el Szabédi anekdotáját, Szabédi szerint az angolok ennek az embernek szobrot állítottak. In: *Istenek és falovacsák*, 57.

tetésre ítélték. Sütő András egy időben mellette dolgozott a Magyar Népi Szövetségben. Kolhaas Mihály sorsának fölelevenítése alkalmas volt arra, hogy Kurkó Gyárfásról és a hozzá hasonló tragédiájú emberekről is szóljon. „Mindketten az igazságuk fanatikusai voltak, amiért az egyik halálra, másik tizenhat évi börtön után örületre ítéltetett. Miután – küzdelmük jogosságát elismerték. Sorsrokonságukon mit sem változtat, hogy a kolhaasenbrücker lócsiszár nemesi várakat gyűjtogatott, a Magyar Népi Szövetség hajdani elnöke pedig egyszerűen csak ahhoz ragaszkodott, hogy bizonyos kisebbségi jogok dolgában megőrizze saját véleményét.”⁹⁸ Hogy Sütő András mégsem Kurkó Gyárfásról írt drámát, annak az egyik oka az, hogy e koncepció per anyaga nem volt megismerhető. Az ő sorsa egyébként is csak egy párhuzamlehetőség volt a múlt és jelen között. Sütő András összetettebb eszmevilágú művet írt. „Az *Egy lócsiszár virágvasárnapja* az eszmék és korok változásában őrlődő kisember tragédiája.”⁹⁹ Ez a dráma „nyílt szakítás a nosztalgiákkal”. Azt a közösségi fölismerést fejezi ki, hogy a térden állva könyörgő ember csak a veszteségeit szaporíthatja.¹⁰⁰

Drámáira általában is jellemző, hogy nem bújtatott megjelentései a jelenkori gondoknak, problémáknak, hanem éppen a művek belső gazdagsága rejti magában fontos jelentésrétegeként a jelenkori problémákat s az azokra adott válaszokat. Nem egyetlen esetre érvényesen tehát, hanem általános, egyetemes szinten. Ezt a nagy jelentésbeli gazdagságot jelzi az *Egy lócsiszár virágvasárnapja* műfaji összetettsége is. Az eszmék vitája és a közvetlen cselekmény együtt jelenik meg benne, az életszerűség és a filozofikum egymásba tűnik át, egymást igazolja vagy cáfolja. Ezt azért érdemes hangsúlyoznunk, mert a dráma bemutatása után annak poétikai megítélésében, besorolásában eltérő nézetek merültek föl. Nevezték tézisdrámának,¹⁰¹ vitadrámának,¹⁰² történel-

⁹⁸ SÜTŐ András: *Varázsköreim*. In: *Az Idő markában*. 339.

⁹⁹ PÁLFY G. István: *A hitvitázó. Alföld*, 1977. 7. 36–41.

¹⁰⁰ KÁNTOR Lajos: „... meg nem maradhatunk az alázat porában”. K. L.: *Korunk: avantgarde és népiség*. Magvető Kiadó, Bp., 1980. 495–503.

¹⁰¹ MAROSI Péter: *Kolhaas haragja és Harag Kolhaasa*. In: *Világ végén virradat*. Bukarest, 1980. 254.

¹⁰² BÉCSY Tamás: *Jellemek és cselekmény. Új Írás*, 1976/3. 82.

mi drámának, parabolának, szimbolikus értelmű, drámába foglalt történelmi esszének, tragikomédiának, hagyományos tragédiának, középpont-drámának.¹⁰³ A sokféle minősítés éppen azért születhetett, mert Sütő András drámája poétikai értelemben is összegző, szintetizáló alkotás. Abban, ahogyan a XVI. századi történelmet látja és láttatja, már benne van az azóta eltelt idő tapasztalata és főként a mai gondok feszítése; történelem és jelenkor átjár egymásba, miként a realista és a parabolyszerű ábrázolásmód. A darabnak van egy jellegzetesen sütői lírai-szimbolikus szférája is, mely a maga – a realizmus felől nézve – kép telenségeivel éppen a parabolisztikus szférát erősíti. Az *Egy lócsiszár virágvasárnapja* poétikai értelemben olyan rétegek egységét, egymást erősítő összeszövöttségét mutatja, amelyek – egymástól szétválasztva – önálló műfaji kategóriaként szerepelnek vagy szerepelhetnek a drámatörténetben, itt azonban éppen szintetikus egységükön van a hangsúly.

A hagyományos realizmus és a modern gondolatiság egységére hangsúlyosan utal a téma felfogása: Sütő András *Kleist Kohlhaas Mihályát* választja alapanyagnak, tehát egy olyan művet, amelyik egy valóságos élettörténet nagy forrástanulmányokon alapuló feldolgozása, de ezt a történetet minden lényeges ponton megváltoztatja. Értelmezésében pontosan az ellenkező álláspont-ra jut. Kleist Kohlhaasa hallatlan nyugalommal fogadja és igazságosnak ítéli a reá sújtó törvényt, karakterében, gondolkodásában mit sem változik, ezzel szemben Sütő hőse törvénytisztelőből forradalmárrá lesz, s éppen a magatartás-változás folyamata teremti meg Sütőnél a kleisti epikus anyag drámai formáját, drámai struktúráját. Kohlhaas Mihály történetét olvasva Sütő András előtt „nem a kleisti szemlélet égtája gomolygott föl az idő távlatából, hanem egy vérbe fojtott parasztforradalom kormos-pernyés-akasztófás, újramoccanó világa: nagy szenvedélyek kényszerű föllángolása a látszólagos társadalmi és egyéni-lelki nyugalom kínzókamráiban”.¹⁰⁴ Ami Kleistnél rögeszme és hóbort,

¹⁰³ II AJDU Győző: *Két koszorú – egy drámáért. Igaz Szó*, 1975/6. 548.

¹⁰⁴ SÜTŐ András: *Itt állok, másként nem tehetek. Bukarest*, 1975. Fűlszöveg.

az Sütőnél kényszerűség, egy élet árán szerzett felismerés.¹⁰⁵ A klasszikus történelmi drámát lényeges ponton újítja meg Sütő András azáltal, hogy darabjában a hatalom csak közvetítői, csak az „eszközemberek” révén jelenik meg, akik „az arc nélküli Hatalom nevében ítélkeznek elevenek és holtak fölött, anyagiak és szellemiek ügyében”.¹⁰⁶

Az *Egy lócsiszár virágvasárnapja* a kényszerűség dramaturgiája szerint épül föl: hőse úgy válik önmaga ellentétévé, hogy közben minden erejével küzd a változás ellen – látván annak veszélyességét is. Az első felvonásban potenciálisan már minden későbbi eseményszál, egészen a végkifejletig benne van, de az így teremtett feszültség csak az utolsó képen oldódik föl, addig az erők és lehetőségek, események és ideológiák nyitottan küzdenek egymással. Végso soron a darab minden mozzanata Kolhaas magatartás-változását motiválja végkifejletében, de útján időlegesen erős ellenható tényezők is vannak. Egy-egy ponton már-már úgy látszik, tragédia nélkül feloldódik a konfliktus – ha a kérvényt Müller segítségével meghallgatja a választófejedelem, vagy Luther ígérete és közbenjárása szerint. Ezek a majdnem-megoldások azonban éppen arra világítanak rá, hogy az ellentétek feloldhatatlanok, ütközésük csak radikális lehet.¹⁰⁷

II.

A drámai szituáció összetett és feszültséggel teli viszonyrendszert mutat. Kolhaas és Nagelschmidt barátok, de alapvető kérdésben vannak más nézeten, kettejük különbsége általános szintre emelkedik, mögöttük Münzer és Luther egymással szemben álló társadalmi méretű magatartásmodellje képez drámai perspektí-

¹⁰⁵ Kleist és Sütő művét többen összevetették már: Vö.: MÉSZ Lászlóné: *Sütő András: Egy lócsiszár virágvasárnapja*. In: *Mai magyar drámák*. Bp., 1977. 96–123. BELLA Anna: *Törvénytartók és törvénszegők*. Színház, 1976/1. 6–8. BELLYEI László: *Kritikai megjegyzések az „Egy lócsiszár virágvasárnapja” című drámához*. Életünk, 1975/2. 170.

¹⁰⁶ KÁNTOR Lajos: „... meg nem maradhatunk az alázat porában”. K. I.: *Korunk: avantgarde és népiség*. Magvető Kiadó, Bp., 1980. 495–503.

¹⁰⁷ PÁLFI G. István: *A hitvitázó*. Alföld, 1977/6. 39.

vát. Münzer–Nagelschmidt a forradalmat következetesen kiteljesíteni kívánó, Luther–Kolhaas pedig az elért eredmények megtartásáért küzdő, azokkal megelégedő típust képvisel.

Kolhaas világa idilli: patriarchális viszonyban van környezetével. Herse kívánságára csengőket vesz, Henriknek ajándékot hoz, feleségének amulettet, s az *Énekek éneke* tiszta idilljének szavaival, verseivel udvarolnak egymásnak feleségével. Kolhaas családi idillje éles ellentétben van pillanatnyi helyzetével és az adott történelmi szituációval egyaránt. Épp ez az ellentét robantja ki vitáját Nagelschmidtrel, s ebben a vitában Kolhaas leleplezi magát. A vita során egyre inkább kiderül, hogy idilli világképét csak magára kényszeríti, belső hajlamának teremti ideológiát. Nagelschmidt érveire nem tud meggyőző, egyenértékű választ adni, nem tudja őt arról meggyőzni, hogy nincs igaza neki s rajta keresztül a müncheni eszmének. Csupán a béke és nyugalom ideológiáját fejti ki, elfogadja és abszolutizálja a lutheri magyarázatot és magatartást, noha másik szavával beismeri, hogy nem a meggyőződés, hanem a kényszerűség vezette Luthert is, amidőn megbékélt az urakkal és Münzer ellen fordult. A lutheri elvek elfogadása és további megideologizálása látszik Kolhaas feltétlen tekintélytiszteletén és ama képtelen érvelésén, amelyik a forradalmat a természet analógiájára magyarázza, máshol pedig a politikai végeredmény felől minősíti az eszmét. Érvelése a félúton megállt forradalmáré: a maga álláspontjának igazolására képtelenül összekapcsolt premisszákkal akar a saját álláspontjához vezetni: „Milyen igazság az, amely saját hordozóit akasztófára juttatja? Felelőtlen! Legalábbis koraszültött.” Vagy „aki felkelést szít és nem viszi azt győzelemre: tömeggyilkos”. Ezek az érvek igazak, de nem a lényegről beszélnek, hiszen egy eszmét elsősorban nem az minősít, hogy hová juttatja a hordozóit, hanem hogy mint eszme igaz-e. Ezt tudja Kolhaas is. Ezért sorol föl Nagelschmidt pontos valóságismeretből származó forradalmi eszméjével szemben érvként egy sereg kényszerítő körülményt: a túlerőt, a családjáért való felelősséget, az emberekben lévő nyugalomvágyat, stb. Nagelschmidt előtt Kolhaas gondolatai az „ötvengarasos nyugalom” ideológiájának tűnnek föl, mert ő – talán éppen személyes veszteségei révén – rég túl van azon, amibe Kolhaas fo-

gódzik. Ő tudja, hogy képtelenség Kolhaas reménye, mert önáltatás az ötvengarasos nyugalom reménytelen védelme, hiszen az idill ára az, hogy Kolhaas ne vegyen tudomást a valóság tényeiről. Reálpolitikusnak látszó elgondolása a visszahúzódt, magánszféra boldogságára korlátozódó életében sem valósítható meg, mert a valóság attól, hogy ő nem vesz róla tudomást, még létezik, sőt: beletipor az életébe. Miközben Kolhaas védi Nagelschmidtrel való vitájában a békesség, nyugalom, törvénytisztelet elveit, a vámos „szolgálaton kívüli meggyőződése” és „szolgálati vélekedése” közötti különbség már előre utal arra is, hogy hiába a törvény, ha azt nem lehet érvényre juttatni. Kolhaast a személyes sérelem mozdtítja ki nyugalomából. Lovait elveszik, szolgáját összeverik. A törvényhez akar folyamodni, hogy emberi szuverenitását újra megszerezze.

Kolhaas és Nagelschmidt vitájában két ideológia és két magatartás áll szemben egymással. A levert parasztfelkelés és az utána kialakult helyzet értékelésében mindketten a reformáció eszméire hivatkoznak mint közös ideológiai alapra, alapszövegük a *Biblia*, de értelmezésük, következtetésük, abból kibontakoztatott magatartásuk ellentétes.¹⁰⁸ Nagelschmidt az *Ószövetségre* hivatkozik, illetve az *Újszövetségből* a *Jelenések könyvére*, ezzel szemben Kolhaas az *Újszövetséget* idézi. Hivatkozásaik nem pontosak. Az alapszöveg eltérő értelmezése az értelmezés szubjektivitására, érdekekhez igazítottságára utal. Előrevetíti a szöveg és értelmezése körüli későbbi vitát. Rámutat arra, hogy az eszmék és a cselekedetek élesen szét tudnak válni, másrészt hangsúlyozza, hogy egy bizonyos szent szöveg, régi tétel, eszmerendszer nem feltétlenül alkalmas a mai magatartásmódok kialakítására. Nagelschmidt bizonyítja a Lutherre hivatkozó Kolhaasnak, hogy Luther a mostani elveivel ellentétes eszméket hirdetve is Istenre hivatkozott. A tények helyett a megideologizálást választó magatartás ironiáját olvashatjuk Nagelschmidt szavaiban: „Üssétek, vágjátok, döfjétek, fojtsátok őket a szeretet parancsa szerint, tizenharmadik levél a rómabeliekhez, arabokhoz, málhát és vesszőt a számárnak, a parasztba zabszalma való.”

¹⁰⁸ Vö.: RÁCZ Győző: *A forradalom etikája*. In: *A lírától a metafizikáig*. Bukarest, 1976. 170.

Ezután vált át Kolhaas és Nagelschmidt vitája a konkrét történelmi realitások értelmezésébe. Bizonyos mértékig kiegyenlítetté is válik a gondolati küzdelem, mert Kolhaas nem a feltétlen és mindenáron való türelmet és szeretetet papolja már, hanem komoly érvei vannak az adott történelmi helyzetre vonatkozóan: Luther reformációját igazolta az, hogy jól választotta ki az idejét, másrészt később Luthernek szövetkeznie kellett – Münzer ellen – a felsőbbbséggel, mert különben a felsőbbbség a pápa segítségét kéri, s akkor elvész az addig kivívott reformáció is. Vagyis a vitában az a kérdés vetődik fel, hogy vajon egy levert felkelés forradalmi apályában, amikor úgy látszik, a konszolidáció fejezi ki a történelmi szükségszerűséget, kinek van igaza: aki az elért eredményeket akarja megővni, vagy aki ki akarja teljesíteni a forradalmat, aki végig akarja járni az utat. Az ilyen elvi kérdések azonban sohasem csak elviek. Sütő András életszerű közegben vizsgálja hőseit, ez az életes eseménysor mutatja meg Kolhaasnak, hogy a békesség útja járhatatlan lesz, hiszen a törvényekhez való ragaszkodás „is elegendő kihágásnak”. De ő ekkor még hisz a „Törvény Szentségé”-ben. Ez az ő történelmi tévedése: egy végig nem vitt, tehát önmaga ellentétébe fordult forradalom, a feudalizmushoz visszacsatlakozó lutheri reformáció törvénytiszteletét vallja. Csakhogy az elfulladt, lecsatlakozott forradalom törvényei sohasem szolgálják az ember kiteljesülését, hanem alantasabb, partikulárisabb érdekeket védenek, olyanokat, amelyeknek célja volt a befulladás, a kiteljesedés megakadályozása. Kolhaas tehát társadalmi-történelmi-ideológiai helyzetéből logikusan és tragikusan következően nem ismeri fel sorsának alapvető paradoxonát: attól a rendtől, törvénytől várja a maga érdekeinek védelmét, amely rend és törvény más osztályérdekek védelmére készült, csak külső formái olyanok, hogy a Kolhaas-féléket megtévesztésük.

Erre a történelmi vakságra ítéli Kolhaast pacifizmusa is, amely önmagában véve szép és értékes adottság lehetne. Nyomós érvei vannak a védelmére is: „Árvák és özvegyek tízezrei siratják az elesett hiszékenyeket. Jegyezd meg, Nagelschmidt: aki felkelést szít és nem viszi azt győzelemre, tömeggyilkos.” Ez az érvelés, noha nem az eszmét érinti, a gyakorlati cselekvés szempontjából

olyan súlyos, hogy valóban úgy tetszik: az elbukott, levert forradalom utáni helyzetben nincs más út, mint az adott törvényes kereteken belül keresni az önmegvalósítást és az igazságot.

A gazdag szövésű drámai expozícióban a legkülönfélébb szereplők jellemzik Kolhaast, s valamennyien azt emelik ki, hogy szelíd és a törvényes rend híve. A várkatona „jámbor életűnek” mondja, Mária szerint „Ő a megtestesült tízparancsolat és annak betartása, egyszemélyben”. Nagelschmidt törvénytisztelőnek, Lisbeth virágvasárnap-illatúnak nevezi őt. Nagelschmidtrel való vitájában pedig maga Kolhaas tartja élete legfontosabb elvének „az igazság törvényes érvényesítését”, s egyetlen lehetséges magatartásmódjának a „törvény útját, a Törvény Szentségét”, a meghirdetett törvényekhez való ragaszkodást. Eppen ezeket az elveket hangsúlyozza a vitában, amikor megérkezik a véresre vert Herse. Nagelschmidtnek már válaszolnia sem kell: a tények kényszerítőek. Kolhaasnak nincs más választása, követnie kell élete törvényét: a törvénytisztelőnek érvényre kell juttatnia a törvényeket. Ezt kívánja a benne élő emberi méltóság is, különben saját elveivel kerülne szembe.

Sütő András drámái éppen azáltal emelkednek történet- és erkölcsfilozófiai szintre, hogy hősei következetesen végigjárják útjukat, képviselik elveiket: Kolhaas a törvénytiszteletet, Szervét a gondolkodást, Káin az emberi méltóságot, Parmenio a szuverenitást, másfelől Kálvin a hatalmi gondolkodást, Ábel pedig az alázatosságot. Kolhaas drámájának szituációja azért sűrít magába hatalmas drámai energiát, mert bizonyosak vagyunk abban, hogy ennek a törvénytisztelő, békeszerető, de szinte rögeszmésen következetes embernek teljes erejével bele kell ütköznie a fennálló hatalomba. Ezt nemcsak Nagelschmidtrel való vitája teszi nyilvánvalóvá, hanem számtalan más körülmény és tény: Kolhaas családi idilljét pernyés-akasztófás világ veszi körül, az üldözés légköre; minduntalan beletipornak házának törvény védte sérthetetlenségébe. Szinte sejtelmes előrejelzés, hogy fia Nagelschmidt szavait visszhangozza... Mindezek tragédiát sejtetnek, de ellen-súlyozza őket Kolhaas nyugalma és törvénytisztelete. Azt, hogy a törvénnyel nincs minden rendben, a vámos kétféle meggyőződése mellett Nagelschmidt szavai is megvallják, szerinte a vámos-áb-

rázatú törvénysértők mindig a törvényt emlegetik. A vámos és Nagelschmidt ily módon Kolhaas egyedi sérelmét általánosabb elvvé, gyakori esetté emeli az adott körülmények között. Nagelschmidt és Kolhaas között már az expozícióban az a leglényegesebb magatartásbeli különbség, hogy Nagelschmidt elsősorban a gyakorlatra figyelve alakította ki magatartását, Kolhaas pedig feltétlenül hisz a hirdetett ideológiákban, bibliai citátumokkal támogatott politikai eszmékben, a Törvény Szentségében. Most ezt az eltökéltséget kell szembesítenie a gyakorlattal. Így kezdődik meg haláláig tartó küzdelme a törvény érvényesítéséért.

III.

Ennek a küzdelemnek Sütő András csak a legfontosabb csomópontjait emeli ki, a közben eltelt idő eseményeire a csomópontok dialógusai utalnak. Így az analitikus technika segítségével a közvetlenül be nem mutatott események is részeivé lesznek a csomópontoknak, motiválják Kolhaas magatartásának változásait. A második felvonás első képéből megtudjuk, hogy Kolhaas a hosszú törvénykeresésben már hat lovának az árát elpereskedte. Nagelschmidt ironikus elmélkedése „a törvény bácsiról” itt is jelzi Kolhaas szenvedélyes igazságkeresésének reménytelenségét, Kolhaas azonban még mindig bízik a törvény érvényesíthetőségében, ezért fordul Müllerhez, Brandenburg legnagyobb törvénytudójához. A törvénytisztelő Kolhaas és a törvénytudó Müller azonban elemi dolgokban nem értik meg egymást, dialógusuk a dráma második nagy vitájává emelkedik. Kolhaas éppen a törvénykezéssel való rossz tapasztalata miatt fordult a legnagyobb törvénytudóhoz, hiszen fellebbezését elsikkasztották, panaszát ahhoz küldték elbírálásra, aki ellen szolt. Kolhaas tapasztalta a hivatal rokoni összeshövdöttségét: Hinz, Kunz és Kallheim egyaránt a báró rokonai. Gyakorlati tapasztalatát most a félig-meddig barát törvénytudó általánosítja: „A hivatal, kedves barátom, egységes, összetartó család.” Müller és Kolhaas dialógusa azt leplezi le Kolhaas előtt, amiben annyira bízott: a törvényt. Kiderül, a szavaknak nincs értelmük, csak „értelmezésük”, a törvény-

nek pedig nem az egyén igazsága a célja, hanem „az egész test óvása, a Rendé, a társadalmi nyugalomé”, egyszerűen: a hatalomé, a hatalmi gépezeté. Hiszen az csak természetes, hogy a hatalom önmagát tekinti a Rendnek. Müller Kolhaas jogérzetét naivitásnak minősíti, szenvedélyes igazságkeresését pedig a fennálló rend elleni titkos lázongás gyanújába keveri. Jogos igényét bocsánatkérő folyamodványba foglalja. Kolhaas ebben a remek felépítésű párbeszédben felismeri, hogy a jog és a törvény nem az igazságot, hanem a fennálló rendet védi. Ezt fejezi ki sziporkázó, groteszk iróniája: „Jelentsük tehát öfelségének, hogy két lovát ellopták, ötven garassal büntették, hogy öfelségét elpáholták, s én Kolhaas Mihály ennek hírére vettem, tiltakozom...” A törvény önleplezésével ér föl az, hogy a törvénytudó nem a tényeket akarja számba venni, hanem a fejedelemmel akarja megajánlatni a lovakat, s így próbálja Kolhaas igazságát egyengetni. Föl sem fogja, hogy Kolhaas számára rég nem két lóról és egyéb apróságokról van már szó, hanem az igazság érvényesíthetőségéről, személyiségének emberi méltóságáról. Az egész dialógus tragikomikus esztétikai minőségét az teremti meg, hogy az iróniával fogalmazott képtelen elvet maga a legnagyobb törvénytudó azonnal alkalmazza. Ez az olvasóban komikus hatást kiváltó félremagyarázások sorát hozza, melyek Kolhaast fölháborítják, ügyének tragikumát jelentik. „Hinz, Kunz, Kallheim ellenére hiszek a törvényben, a fejedelem jóságában és pártatlanságában ... Szükségem van rá, mert nem akarok önmagamnak önkezűleg törvényt szabni. Elegendő nekünk Münzerék szomorú példája”. Kolhaasnak ez a kijelentése magatartásváltozásának is jele, még inkább tévedéseinek foglaltata. Hite már szükségből és nem meggyőződésből való, személyes élményeit és Müller figyelmeztetését félretéve, önnön magatartása igazolása végett különbséget tesz a törvény és annak képviselői, a hatalom és érvényesítői között. Nem ismeri fel – a müncheni forradalom tanulságai ellenére sem! – hogy azok érzékenységekben vannak, tehát nem fogják a törvényt az érdekeiken kívül álló kisémberek javára egymás ellenében érvényesíteni. Különválasztja a hatalmi gépezetet és a személyt. Ugyanaz a naivitás ez, mint amellyel a *Csillag a máglyán*-ban majd Szervét Genfben meggyilkolt. Kolhaas – tragikus vétsége, feltétlen tekintélytiszte-

lete, ideológiai megkötöttségéből eredő alkati naivitása („Hallgasd csak: ügyünk milyen magas régióba kerül”) feleségének halálát okozza. A második felvonás két képe úgy következik egymás után, mint ok és okozat. A fejedelemben való feltétlen hit pillanatnyi oltalmában újra megjelenik az első kép végén a Salamon királyi idill, hogy aztán véglegesen és visszavonhatatlanul széttörjön, a hazahívó énekekre Lisbeth sebesülésének, majd halálának híre érkezik, Kolhaas egész világképének önváddá alakult csődjeként: „megöltem a feleségemet”.

Kolhaas magatartás-változásának folyamatában a döntő érveket, lökéseket mindig az ideológia ellenében megnyilatkozó tények hozzák. Lisbeth sebesülésének hírére elhagyja a nyugalma, indulatossá válik, a testőr halálos ítéletét akarja megszerezni, de még mindig a fejedelemtől, még mindig törvényes úton. Ekkor már nemcsak a tronkai bárót, hanem az egész birodalmat akarja perelni, de még mindig „csöppnyi bizalomért”, „szikrányi hitért”, hogy ne kelljen útonállóvá lennie, hogy ne kelljen feladnia elveit, a törvényesség iránti bizalmát. A sebesülés hírére Kolhaas már fegyvert fog, de még le tudják beszélni arról, hogy rálőjön a poroszlóra: ingadozik, vívódik a törvényes út keresése és a fegyveres harc között. Ezt az ingadozást szünteti meg egy csapásra Lisbeth halálhíre.¹⁰⁹ Ekkor bekövetkezik az, amit az előző motívum már jelzett: a fegyveres harc. Kolhaas már maga lő a Nagelschmidtet kereső poroszlóra, s meghirdeti a harcot. Ekkor azonosul először

¹⁰⁹ Nem tudok egyetérteni Bellyei László véleményével, aki Kleist és Sütő művének összehasonlításakor a dráma gyengéjének minősíti azt, hogy Kolhaas személyes sérelemből cselekszik, s így „forradalmisága primitívebb, mint Kleist hőséneke esetében” (Bellyei László: *Kritikai megjegyzések az „Egy lócsiszár virágvasárnapja” című drámához. Életünk, 1975/2. 170.*). Ekkora személyes sérelem ugyanis nyomósabb érv lehet bármely ideológiánál. Az sem igazolja Bellyei nézetét, hogy sem Luther, sem a végső ítélet nem említi Kolhaas feleségének halálát. Ez nem a drámaíró hibája, hanem éppen annak közvetett hangsúlyozása, hogy a legfontosabb sérelméről, érvéről hallgatnak, hiszen ha a felesége halálát is említene, az mintegy igazolná Kolhaas cselekedetét. Inkább osztom Tarján Tamás véleményét: „A második, az igazi sérelem viszont már Bánk bánt vagy Illyés Gyula *Tiszták* című tragédiájának Perelláját állítja erősítésül Kolhaas mögé: feleségének elvesztése löki a nem kívánt, de most már kötelező harcra.” TARJÁN Tamás: *Itt állok, másként nem tehetek. In: Kortársi dráma. 148.*

Nagelschmidt elveivel: személyes sorsában tapasztalja, hogy az önkénnyel szemben semmit nem ér a türelmes, szelíd törvénykezés. Vallásossága sem akadályozza már a cselekvésben: „Az Úristen, ha létezik benne száncalom, maga sem tűrheti, hogy fegyveres férfiak helyett kérvényező asszonyok hadával keressük az igazságunkat, amelynek végül a látszatával is megelégednénk.”

Felismerését többes számban fogalmazza meg, általános elvvé emeli, kilép magánügyének partikularitásából: a Nagelschmidt–Münzer-i elvekkel azonosul a gyakorlatban is. Éppúgy két félre választja már a világot, mint Nagelschmidt–Münzer: elnyomottakra és elnyomókra, fájdalmában most már a münzeri forradalom áldozatainak tragikumája is benne van, egyéni útja az ő küzdelmük folytatása.

IV.

Így válik a szelíd igazságkereső Kolhaas forradalmárrá. Nagy leszámolását Luther Márton akadályozza meg. Kolhaas és Luther dialógusa a dráma harmadik nagy vitája. Luther csak itt, a harmadik felvonásban jelenik meg, de virtuálisan az első pillanattól jelen volt mint Kolhaas eszményképe, gondolkodásának meghatározója. Luther és Kolhaas harmadik felvonásbeli vitája egyértelműen mutatja Kolhaas ideológiai megváltozását is. A dráma elején Kolhaas Nagelschmidt érveire még Luther gondolataival – a reformáció érdekeire hivatkozva – válaszolt. Az „Egész” érdekeit hangsúlyozta. Most viszont világosan fejti ki, hogy az egyén igazsága nélkül nem lehet egyetemes igazságról beszélni, a meghirdetett törvények annyit érnek, amennyi megvalósul belőlük. „A meghirdetett és be nem váltott igazság, drezdai és brandenburgi alkotmányok, uram, ocsmányabbak a nyílt hazugságnál, mert olyanok, mint a csalétek.” Saját tapasztalata vezette Kolhaast a „térdeplő reménység” helyett a „fölegyenesedett reménytelenség” útjára. Ezt most már olyan belső meggyőződéssel mondja, hogy visszavonhatatlannak látszik, Luther wormsi szavaival hitelesíti: „Itt állok, másként nem tehetek”. Luther egyre

hatásosabb érvek lépcsős fölépítésére alapozott demagóg szövege mégis leszereli Kolhaast. Amíg Luther csak megrója őt, vagy amíg a reformációra mint közös ügyre hivatkozik, nem ér el eredményt, de aztán arra hivatkozik, hogy a fejedelem nem is tudott eddig Kolhaas panaszáról, s amint azt Luthertől meghallotta, azonnal intézkedett. A fejedelem határozatát Luther rendkívül ravaszul – mintegy az igazságszolgáltatást előre szavatolva – a halálra rémült Vencel báróval olvastatja föl. Ez a fejedelmi „végzés” olyan formális igazság-ígéret, amelyik Kolhaas panaszát „teljességgel jogosnak” minősíti, s igazságszolgáltatást ígér. Kolhaas nem veszi észre, hogy Luther már rég nem a wormszi birodalmi gyűlés hit-újítója, hanem a hatalmi gépezet „manipulációs tényezője”,¹¹⁰ éppúgy münzereknek nevezi Kolhaasékat, mint a báróék, s az igazságszolgáltatás is csak annyiban érdekli, amennyiben a reformációt segíti.

Azért jött Tronkába, hogy Vencel bárókat beiktassa a reformált vallásba azok szövetségeseiként, akiket maga nevezett korábban – Nagelschmidt szavai szerint – zsarnokoknak és disznóknak. Luther hatására a helyzetismereten megint felülkerekedett Kolhaasban a törvénytisztelet és a hit, pedig láthatta és tapasztalhatta a könyörgések értelmetlenségét és önpusztító következményeit. „Elárultál!” – mondja egyértelműen Nagelschmidt a fegyvert letevő Kolhaasnak. Luther demagógiája mindent kihasznál: Lisbeth utolsó szavait idézte az utolsó kívánság erkölcsi súlyával Kolhaas ellen. A békeszerető Kolhaas leteszi a fegyvert, s ezzel aláírja a maga halálos ítéletét. Azt hiszi, igazságot szolgáltatnak neki, s a partikuláris igazságszolgáltatás reménye még most is elég neki ahhoz, hogy föladja közösségi fölismerését. Amikor Nagelschmidt–Münzer–Dózsa ellenében Müllert követte, feleségét dobta oda áldozatul, most Luthert követi, s ez a vétsége saját életébe kerül. Naivsága, hiszékenysége, a valóságismeret teljes hiánya miatt esik áldozatul, hiszen most már tudhatná, hogy igazságkeresése a törvények előtt olyan súlyos vétségekbe sodorta, amelyekért felelnie kell, csapatával gyilkolt és gyűjtögtött. Naivságát a vétségre mint okra okozatként következő má-

¹¹⁰ GÁLFALVI Zsolt: *Drámák humánuma – avagy a humánus drámái*. 1n: Az írás értelme. 197.

sodik kép, az ítélethirdetés leplezi le. Itt derül ki, mit jelentett a fejedelmi „végzés”, perének újratárgyalása. Ennek az ítéletnek háromlépcsős felépítése – a báró elítélése, az eltulajdonított tárgyak visszaítélése, majd ezek után teljesen váratlanul Kolhaas halálbüntetésének kihirdetése – valóban a „néptől, igazságtól elidegenedett hatalom cinizmusával”¹¹¹ vált ki megdöbbentő hatást.

A Kolhaastól eltulajdonított jelentéktelen tárgyak felsorolása visszatérő motívum a darabban. Jelentéktelen apróságok, Müller, a bárók és Luther egyaránt a tárgyi értékük felől nézik azokat, s kicsinyesnek, mulatságosnak ítélik Kolhaas mániákusnak tűsző aprólékosságát, a tapló és pipaszurkáló emlegetését. Úgy látszik, Kolhaas jellemének komikai vonása ez. Pedig igazában ez a ragaszkodás az utolsó aprósághoz is, ami az övé, nem más, mint a személyiség sérthetetlenségének, méltóságának a képviselője. Az apró tárgyak visszaszolgáltatása azért vált ki groteszk hatást a zárójelenetben, mert Kolhaas úgy kapja vissza személyisége sérthetetlenségének tárgyi jeleit, hogy közben megsemmisítik őt magát. Formális igazságot szolgáltatnak, de megsemmisítik magát az igazságkeresőt, teljes egészében elutasítva ezzel az igazságkeresés jogát, a törvények érvényesítésének lehetőségét is. Az, hogy a társadalomtól elidegenedett hatalom mindenkit eszközként használ, leginkább Luther szerepében lepleződik le. Eszközülni használják őt Kolhaas leszerelésére, a fejedelem a neki tett ígéretet be is váltja, csak éppen a fejedelem barátja, a császár megtoldja azt Kolhaas halálos ítéletével. A választófejedelemnek és a császárnak ezt a hatalmi összetartozását iróniával mutatja be az ítélet szövege: mindkét nagyságnak fontos elfoglaltsága van, egymást vendégelik meg, ezért nem lehetnek jelen személyesen az ítélethirdetésen. A halálos ítéletet a közben császári főügyészé lett Müller „szájával” hirdeti ki a császár. Ennek a kaméleonembernek a szerepe bizonyítja Kolhaas huzamos tévedését is, azt, hogy különbséget tett a hatalom és a hatalom képviselői, kiszol-

¹¹¹ RÁCZ Győző: *A forradalom etikája. I. In: A lírától a metafizikáig.* 174.

gálói között.¹¹² Most már világos Kolhaas számára is, amit éppen Müller mondott korábban, hogy egy „nagy család” ez az egész. „Az én hullám is lépcsőd az emelkedéshez” – mondja Kolhaas Müllernek, egykori barátjának.

Kolhaas tragikuma az, hogy a törvényt egy olyan világban akarta érvényesíteni, amelyikben a törvények nem az igazságot, hanem a hatalom érdekeit szolgálják. Abban a világban, amelyikben a hatalom érdekei és az erkölcsi igazság ütköznek, a törvénytisztelő ember nem érthet szót a hivatalos törvénytudóval, nem lehet közös célja a hatalom kiszolgálóival, ideológusaival. Kolhaas csak a bitófa alatt ismeri fel törvénytisztelő igazságkeresésének lehetetlenségét, s a nagelschmidt út egyedüli igazságát a törvények érvénytelensége, kiforgatása idején. Ekkor azonban már sorsának nincs további lehetősége, csupán tanulsága a történelem számára.

Sütő András a szelíd törvénytisztelő kényszerű magatartás-változását állította drámája középpontjába; a három felvonás három nagy vitája, az összes események, s valamennyi szereplő ezt a magatartás-változást motiválja. Ennek érdekeit szolgálja szigorú ok-okozati rendben a darab összes többi szereplője. A tiszta áldozat (Lisbeth), az erkölcstelen kaméleon-ember (Müller), a félúton megállt forradalmár (Luther) különféle módon, de – sorsukkal vagy magatartásukkal és annak következményeivel – valamennyien Kolhaas felismeréséhez adnak ösztönzést, Nagelschmidt igazát erősítik. Azt, hogy az emberi méltóságot, integritást, a „porszem igazságát” semmibe vevő hatalom világában nem a szavaknak, látszatoknak, hanem a tényeknek kell hinni, a szelíd, törvénytisztelő ember számára is csak egyetlen etikus lehetőség marad az igazság érvényesítésére: a romlott hatalom elleni küzdelem. „Ott kezdődik az ember! Amikor összetéveszti magát mindazzal, amitől megfosztották.”

¹¹² Balázs Sándor elgondolkodtató tanulmányt írt a *Korunkban Müller felelősége* címmel. Fontos megállapításai közül érdemes kiemelni azt, hogy a müllerek nélkül lehetetlen lenne a császárok uralma, a müllerkedés lényeges eleme a fénytörés, tompítás, s ez a társadalmi kapcsolatokban megismerést zavaró tényezőként működik. (1975. 7. 522–526.)

Csillag a máglyán

I.

Az *Egy lócsiszar virágvasárnapja* után, annak lendületében, 1974 legelején készült el Sütő András legnagyobb drámája, a *Csillag a máglyán*. Első, „gyermekrajzolatú” vázlatát még nagyenyedi tanítójelöltként írta 1943 nyarán Pusztakamaráson. A Bethlen Kollégium igazgatóságának nyári vakációra meghirdetett versenytémája volt Kálvin élete és munkássága is. Kálvin személyiségében – későbbi visszaemlékezése szerint – Sütő Andrást a közéletbe kényszerült magány fogta meg, s akkor, amikor az cselekvésre kényszerült. Vele foglalkozva ragadta meg képzeletét „a minden koroktól toleranciát könyörgő, szerencsétlen Szervét Mihály sorsa”.¹¹³ A pályázati dolgozat további sorsára nem emlékezett Sütő András, a téma azonban erősen foglalkoztatta. Az *Anyám könnyű álmot ígér*ben a pusztakamarási élethez megidézett sok-sok párhuzam egyikeként az „igazság és kitartás elrettentő példázataiképpen”¹¹⁴ jelent meg:

„Hát az a portugál, egy Szervét Mihály nevezetű, aki a vérkeringést felfedezte! Az volt a legkonokabb; lassú tűzön égették meg.

– Ugyanbizony ki tette? – borzadt el anyám. Be kellett vallanom, hogy azt éppen Kálvin.

– A mi Jánosunk? Na, ha én ezt tudtam volna róla!

Nem tudom, mi lett volna, ha ezt anyám hamarabb tudja. Apám olyanformán bámult maga elé, mint aki megsejtett valamit a gondolat veszedelmeiből. Nem árulta el, meddig jutott a következtetésben.”

A gondolat veszedelmeinek felemlegetése már a téma mélyebb irányát jelzi. A *Csillag a máglyán* vázlata, terve hamarosan, még az *Egy lócsiszar virágvasárnapja* megírása előtt elkészült. Már 1971-ben említi Sütő András, hogy szeretné Kálvinról szóló drámáját minél előbb megírni. A kritika az *Egy lócsiszar virágvasár-*

¹¹³ SÜTŐ András: *A Kálvin–Szervét dráma születése. Kortárs*, 1976/1. 88.

¹¹⁴ ABLONCZY László: *Csillag a máglyán. Alföld*, 1976/3. 88.

napját egyértelmű elismeréssel fogadta, az európai szintű erdélyi dráma megszületéseként méltatta.¹¹⁵ A *Csillag a máglyán*-t legtöbb kritikus a ikerdarabja fölé emelte, mert ugyanabban a történelmi háttérben „szigorúbb és kilátástalanabb helyzetet” mutat. Kolhaas kisemberi tragédiájával szemben az eszme szintjén ütköztet egyenlő erejű ellenfeleket, s attól igazán súlyos a dráma, hogy a maga módján mindkét hősnek igaza van, csak a helyzetük különböző.¹¹⁶ Kolhaas eljut a darabban önvesztő vétség-fölismeréséig, ezzel szemben Kálvin és Szervét saját következetes-ségük során jutnak el a tiszta tragikum szférájába – kikerülhetetlenül.

A két dráma a tetralógián belül szorosan összetartozik, sok-sok rokon vonást mutat: mindkettő a XVI. században, közvetlenül a reformáció forradalma után játszódik, s a forradalom sorsához kapcsolódik, vívmányai megőrzésének, illetve továbbfejlesztésének kérdéseivel foglalkozik. Mindkettő hitviták sorában elemzi, ütközteti a magatartás-választás dilemmáit. Következésképpen erősen filozofikus jellegűek, közvetlen műfaji ősük a hitvitázó drámákban fedezhető fel. Kolhaas a forradalmi gyakorlatba kényszerülő ember, a *Csillag a máglyán* hősei a szellemi forradalom képviselői. Mindkét drámában bravúros expozíció egyenes ívű kibontakoztatásában mutatkozik meg ugyanaz a kor. Az erkölcsei helytállás drámái ezek,¹¹⁷ ezért is jelenhettek meg *Itt állok, másként nem tehetek* közös címmel. A forradalom megítélésében barátok kerülnek szembe. Felfogásuk különbözősége hatalmi tényezők révén válik sorsdöntővé. A *Lócsiszar virágvasárnapján* közelednek, a *Csillag a máglyán*-ban végképp eltávolodnak egymástól. De a drámák egymás továbbgondolásai is: ez végső soron azonos drámai helyzetet jelent, ugyanis a Nagelschmidt–Münzerrel azonosuló Kolhaas halálában Luthernek döntő szerepe van, tehát „végső fokon Luther Kolhaas, Kálvin pedig Szervét halálraíté-

¹¹⁵ HAJDU Győző: *Két koszorú – egy drámáért. Igaz Szó*, 1975/6. 544.

¹¹⁶ PÁLFY G. István: *A hitvitázó. Alföld*, 1977/6. 39. ABLONCZY László: *Csillag a máglyán. Alföld*, 1976/3. 89. KOLTAI Tamás: *Lélek a máglyán. Színház*, 1976/III. 8–9.

¹¹⁷ GÁLFALVI Zsolt: *Drámák humánuma – avagy a humánus drámái*. In: *Az írás értelme*. 197.

lője”.¹¹⁸ Az egyik drámában Luther, a másikban Kálvin szolgál-tatja ki, juttatja halálba egykori legjobb hívét, barátját. A drámai konfliktus végeredményben egyazon helyzetnek más-más meg-ítélése. Maga a helyzet olyan, hogy a nézőponttól függően egyaránt lehetővé teszi a védelmet és az elutasítást. A két dráma expozíció-ja jelzi a tragikus véget, az akasztófát és a máglyát, s ezzel – köz-vetetten az ítélkezők erkölcsi megsemmisülését. Mindkét dráma nagy időszelot drámai csomópontjait emeli ki, s nagy fordulatok-kal jut el a tiszta tragikumhoz. Lényeges különbség azonban, hogy Kolhaas felismeri tragikus vétségét, választása történelmi re-ménységet is magában foglalhat. Három vitapartnere közül kettő – Müller és Luther – negatív figurának bizonyul. Kolhaas éppen azt az eszmét vállalja, amelyik ellen Müller és Luther küzdött: a Nagelschmidt–Münzerét. Ezzel szemben a *Csillag a máglyán* két hőse mindig azt teszi, amit – hite, egyénisége sze-rint – tennie kell, mégis tragikus konfliktusba kerül egymással. A *Csillag a máglyán*-ban Sütő András nemcsak a hatalomtól el-tiport ember tragikumát mutatja be, hanem a hatalom birtoko-saként szenvedő személyiség nem kisebb tragikumát is. Kolhaas helytállt az igazságkeresésben, jámbor törvénytisztelőből forra-dalmárrá válva mondhatta: „Itt állok, másként nem tehetek.” Kálvin és Szervét – az egykori jó barátok – sorsuk véghelyzetében, ítélkezve, illetve máglyára ítélve egyként ugyanezt mondhatják. E végletek egyforma hitele azonban nem ítélet nélkül való.

A két főhős későbbi szembekerülését már a darab expozíciója sejteni engedi. 1533-ban Szervét örömmel ünnepli Kálvin fellé-pését, a reformáció második hullámát, Luther tanainak, forra-dalmának továbbvitelét. Beszélgetésükből kiderül, hogy Szervét fél, álmában máglyán látta magát, de ennek ellenére folytatja kutatásait. A vérkeringés felfedezésével olyan titokra bukkant, amilyenekről eddig csak Istennek volt tudomása. Írt már egyszer egy kis teológiai munkát is, de arra tüzet kiáltottak, vissza kellett vonnia, attól volt az első rossz álma, úgy érezte magát, mintha az anyját fojtotta volna meg a visszavonással. Most, 1533-ban a

¹¹⁸ RÁCZ Győző: *A máglyán nem égne el a csillagok*. In: *A lírától a metafiziká-ig*. 190.

siker mámorát érző Kálvin biztatja őt arra, hogy foglalkozzon filozófiával, vallástudománnyal. Szervét csak tréfásan mondja, hogy ha egyházat alapít, Kálvin köpenyét ereklények nyilvánítatja. Kálvin azonnal támad, már itt meglátszik, hogy nem képes nyitottan gondolkodni. Szervét kételyes gondolatfölvetéseit rögtön orvhalászatnak minősíti. Azt sem érti, azt sem tudja elfogadni, hogy az *Institúció*jára Szervét legfőljebb egy *restitúció*val tudna válaszolni, tehát a megalapozásra továbbgondolással, kiigazítással felelhetne a gondolkodás természetes rendje szerint. Ekkor tör rájuk az inkvizíció a Kálvin által írt rektori beszéd miatt. Kálvin annyira tisztában van a történelmi helyzettel, hogy a következményekkel számolva, tiltakozását már előre megfogalmazta. Ebből az írásból s a hitnyomozóval való vitájából az inkvizítori gondolkodás bemutatása és elítélése bontakozik ki. Kálvin ekkor az inkvizícióval szemben a szabad vizsgálódás jogáért érvel. Elítéli az inkvizíciós gyakorlatot, melyben „a rablógyilkos büntetése enyhébb a gondolkodásbeli árnyalatok büntetésénél”. Szemébe mondja a hitnyomozónak, hogy erőszakkal, fegyverrel „a gyöngeséget és gyávaságot szokás megtoldani”. A hitnyomozó szerint nincs törvény és törvénytelenység, csak a Helyzet létezik. Ekkor még Kálvin védi az inkvizícióval szemben a szabad gondolati vizsgálódást, az árnyalatok jogát. De ellentét van a Szervéttel vitázó ember kételynélkülisége, s a hitnyomozó elleni nyitott érvelése között. Szervét, hogy barátját, a reformáció nagy alakját mentse, Kálvinnak adja ki magát az inkvizíció előtt, s készülő új, hatalmas munkájáról, a *Restitúció*ról beszél, de a maga teológiai gondolkodásának tételeit mondja föl bizonyítékként. Kálvin az említett tanokat „egy beteg ember lázálmainak” nevezi, s bizonyítja a maga személyazonosságát. Nem érti Szervét önfeláldozó gesztusát. Ebből az expozícióból nyilvánvalóvá vált, hogy Kálvin a vele egy hiten lévő barátjától kizárólagosan követeli a vele való teljes azonosulást. Szervét az ő ösztönzésére kezd újra teológiával foglalkozni. De a szellem törvénye szerint: az eddigi ismeretek kétellyel mért, következetes folytatásának, továbbgondolásának a szándékával.

Az első felvonás első képének ez a belső drámai játéka a Luther tanait továbbgondoló Kálvin kettős küzdelme. Itt még az inkvi-

zícia elviszi Kálvint, Szervéttel való barátsága a félig játékos, félig komoly ellentét ellenére erős. A letartóztatott Kálvin félti a szabadon maradt Szervétet. Mintha már ekkor sejtené, hogy a tiszta, nyitott, álmódzó személyiség és a naivan vakmerő gondolkodás életveszélyes ebben a máglyás korban.

Az első felvonás két képe között tizenkét esztendő telt el. Szervét a katolikus inkvizíció börtönébe került, Kálvin pedig uralomra jutott Genfben, miután kiszabadították a börtönből a királynő emberei. Kálvin fogalommal vált, Szervét pedig „a kényszerűség parancsára” megírta a *Restitúciót*. A vallatáskor Szervét leleplezésére a katolikus inkvizíció – döntő bizonyítékként – Szervétnek Kálvinhoz írott leveleit mutatja, mely levelekben saját könyvének igazságát bizonygatta Kálvinnak. Szervét lehetetlennek tartja, hogy Kálvin elküldte az ő leveleit az inkvizíciónak. Ory főinkvizítor azonban nyomós érveket mond: Kálvin számára a másik reformátor veszélyesebb, mint az inkvizíció, „ön nem ellensége Kálvinnak, hanem annál is rosszabb: *ellenzéke*.”

A második felvonás Kálvin és Szervét hatalmas vitája. Szervét Kálvinhoz siet, viszi neki a *Restitúciót*, s szeretne megbizonyosodni arról, hogy nem Kálvin szolgáltatta ki az ő leveleit az inkvizíciónak. Mikor ez utóbbi sikerül, Szervét a régi barátsággal öleli magához Kálvint. Azt hiszi, semmi sem változott meg közöttük az évek folyamán. Kálvin azonban eretnekségnek minősíti a *Restitúciót*. Vitájukban nagy ívűen kibontakozik az az ellentét, amelyik csak fölillant az expozícióban. Kálvin nem akar Szervét ellen semmit tenni, szeretné, ha elmenekülne Genfből, de Kálvin már nincs abban a helyzetben, hogy magánemberként cselekedjen. A vitában Szervét leleplezi a genfi törvényeket, leleplezi ezt a csupa tiltás és parancs világot, melyben épp az nem érvényesül, amit valamikor Kálvin is oly fontosnak gondolt: az árnyalat, a szabad vélekedés. „A felfogásoddal ellentétes, vagy attól csak néhány ponton eltérő gondolat – tévelygés?” – kérdezi Szervét, s Kálvin most is kétely nélküli igennel válaszol, azt vallja, hogy „az egyszer megtalált igazságban kételkedésnek többé nincs helye”. A hitet pedig kényszerrel és erőszakkal terjeszti és védi. Szinte az utolsó gondolkodónak tartja magát. Kálvin a hatalom kény-

szerében él; elképesztően elfoglalt ember, állandóan és dinamikusán ítélkeznie kell. Az inkvizíció képviselője Kálvintól kéri Szervét kiadását. Szervétet távollétében könyve miatt máglyára ítélték. Kálvin látszólag megvédi őt, amikor nem adja ki a hitnyomozóknak, hanem azt mondja neki, hogy Szervét „itt van letartóztatva”. Ebben a gesztusban azonban csak Szervét gyanít védelmet, mert hamarosan kiderül, hogy valóban letartóztatták, és vád alá helyezik Kálvin parancsára. Kálvin személyiségének mély tragikuma tárulkozik föl ebben. Az a hitnyomozó jön hozzá Szervétért, aki 1533-ban még Kálvint vitte börtönbe. Szó szerint kérdezheti most meg Szervét Kálvin egykori tiltakozó szavait magától Kálvintól: „Elvbeli nézetek miatt le lehet tartóztatni valakit?” Kálvin most ugyanazt feleli Szervétnek, mint Luther Kolhaasnak; „Aki nem felejt, elpusztul.” Szervét ugyanúgy kéri most Kálvintól a toleranciát, mint egykor Kálvin kérte azt az inkvizíciótól. Kálvin az inkvizíció üldözöttjéből – hatalomra jutván – maga is inkvizítorrá lett. Erre az is utal, hogy a katolikus inkvizíció börtönöire és felesége, akik segítségével Szervét megszökött a börtönből, megundorodtak attól, hogy az ember nem alhat egy fedél alatt a vélekedésével. Elhagyták az inkvizíciót, s most Genf szolgálatában állnak, de itt éppúgy utálkoznak, mint amikor az inkvizíciót szolgálták. Vélekedésük miatt ki is dobják őket szolgálati helyükről. A perennisták is azért küzdenek Kálvin ellen, mert a szelídséghez való jogukat akarják megvédeni Kálvin terrorjától. Az első felvonásban a hitnyomozó hivatkozott Kálvinnal szemben a Helyzetre, most Kálvin – a reformáció érdekében hivatkozva – keres mindenre mentséget és magyarázatot a Helyzetben.

Sütő András gazdag dokumentációval mutatja be azt a valóságos történelmi helyzetet, melyben a reformáció vezetője – a minden oldalról fenyegetett és támadott reformáció védelmében – célratörő következetességre kényszerült. Kálvint sokféle meghatározottság, helyzeti adottság kényszeríti, míg Szervét egyedül van, nyitottan és szabadon a gondolataival. A reformáció veszélyeztetett állapotában Kálvin úgy véli, „a gondolatnak nincs légüres tere”, Genf törvényei szigorú büntetést rónak arra, akinek gondolatai a közre nézve károsak.

A darab sokszálúan érzékelteti Kálvin nehéz helyzetét, de érvei szemben állnak egykori baráti érzületével.¹¹⁹ Az adott történelmi pillanatban ennek a vitának a kimeneteléről nem sok kétségünk lehet, hiszen a szituáció olyan, hogy abban Szervétnek akkor sem lehet győznie, ha érvelése gondolatilag és morálisan erősebb, mint a Kálviné.

A két reformátor hitvitája után a harmadik felvonás a hatalom és a szellem ütközését mutatja be. Genfben szabadon engedi Fárel a prostituáltakat is, hogy információkat szerezzenek a kálvinizmus ellenségeiről. Kálvin tiltakozik ez ellen, de egyre inkább látszik az, hogy Genfet sem Kálvin kormányozza már, a helyzet őt is meghatározza. Bilincses szerepét felesége és Szervét Mihály egyaránt elítéli, szerepjátszásnak minősíti: „Szavad, hited, célod, igazad nem elég már. Megtoldod még egy szereppel” – mondja Idelette. Idelette és Kálvin párbeszéde megmutatja azt is, hogy Kálvin még ebben a helyzetben sem jellemtelen. Idelette szigorúsága, erkölcsi tartása nagy figyelmeztetés a kényszerhelyzetben lévő Kálvinnak, akit megvisel a Szervét elleni kényszerű küzdelem. Már nincs módja elengedni őt, tudja, hogy neki kell győznie, viszont azt is tudja, hogy Szervét az erősebb, mert semmije sincs, csak az élete, az eszméi. De ha Kálvin hal meg, szétesik az egész reformáció. Erős belső hitele van ennek az érvelésnek, de Idelette finom érzéke észreveszi, hogy Kálvin megváltozott. Káin bélyegét is felfedezi az arcán. Megérteti Kálvinnal, hogy szabad vitában, szószéken fog szembesülni Szervéttel. Idelette aggodalma a törvényellenes genfi gyakorlatból ered.

A *Csillag máglyán* harmadik felvonása folyamatos képsorokból áll. Kezdetben a döntő vitára való készülődést látjuk, de érezzük azt is, hogy ez a vita lényegében el fog maradni. A készülődés folyamán azonban nemcsak Szervét félelme tárulkozik föl, hanem lepleződik a genfi terror is. Szervét félelmében is ironikusan védekezik: „Visszavonom, s nem csupán amit mondtam, amit láttam is.” Genf közvetlen veszélybe került, s ez mintegy kény-

¹¹⁹ Nagyon összetett szituáció ez. Réz Pál egyenesen úgy érzékeli, hogy amikor Kálvin börtönbe veti Szervétet, mindkét hős sorsa beteljesedett, a harmadik felvonás már – a darab hibájaként – nem tartogat semmi újdonságot, meglepetést. RÉZ Pál: *Itt állok, másként nem tehetek. Tiszatáj*, 1976/3.94.

szerítő külső okként lehetővé teszi Kálvin számára, hogy átadja a magánvádoló szerepét La Fontaine-nek.

La Fontaine tipikus kaméleon-ember. Az első felvonásban még a katolikus inkvizíció szolgálatában állt, de ő is vásárolt korábban a *Restitúció*ból, s félelmében, nehogy ezt Szervét bevallja, megszervezte Szervét megszőktetését. A második felvonásban már Kálvin titkáráként működik Genfben. Most azért jelentkezik Kálvin helyett magánvádlónak, mert tisztázni akarja magát. A neofiták túlbuzgósága működik benne, „a rettegés bátorsága”. Személyének megítélése is Szervét és Kálvin szembenállását mutatja. Szervét szerint ő a kaméleonkorszak megteremtője, Kálvin szerint viszont La Fontaine megváltozása nem más, mint „a bátrak leszámolása önnön tévelygéseikkel”. Persze Kálvin így csak azokról vélekedik, akik hozzá csatlakoztak.

A dráma harmadik felvonásában Szervét és Kálvin vitája akkor is folytatódik, amikor Szervét nem Kálvinnal beszél, hanem Kálvin képviselőivel, akik egyre inkább Kálvin helyett is cselekszenek. Minden mozzanat a végső tragikum súlyát növeli: a börtönben imádkozó Szervét szavaiból nyilvánvaló, hogy meggyőződése mélyről jön, parancsszóra nem vonja azt vissza, hiszen életének értelme az. Ezért akarja ő a nyílt vitát. Börtönében is hallja azonban a felbőszített fanatikusok gyilkos indulatát, ezért szeretné megtartani a vitát a szellem területén, más szóval, ezért szeretné elhalasztani arra az időre, amikor Kálvin érvei mellől kihálnak a fegyveres poroszlok. Kálvin azonban a hatalom kényszerében, Genf veszélyeztetett állapotában egyre konokabb, egyre hajthatatlanabb. Nincs benne semmi tolerancia, nincs benne csöppnyi megértés, alázat sem „a kutató elme kérdőjelei és kínjai előtt”. Ő minden kérdésre a kőtablák szigorával válaszol. Felkiáltójelekkel. Tiltakozásokkal és parancsokkal. Hiába érvel ellene Szervét: „gyermekkorában még a mozzgalom, s te máris benővesztetted a feje lágyát. Nővesztetted? Bevakoltad, megvasaltad”. S végső kétségbeesésében hiába utal a majdani végső óra minden hazugságot levetkőztető hatalmára: „halálod perceiben megtalálász – magadban. A halál és a kétely ellen nincs orvosság. Akkor majd megérted: a folytatásod lehettem volna...” Szervét érvei és kétségbeesett könyörgése annyit érnek el, hogy Kálvin újra megígé-

ri a nyílt vitát. S ennek Szervét örül, szinte újra reménykedik. De – Kálvin többszöri ígérete ellenére – Fárel épp ekkor adja ki a parancsot arra, hogy a vita idején Szervét a börtönben maradjon. Nem vita lesz tehát, hanem vád és ítélet. Kálvintól is függetlenedik a kálvinizmus. „Maga Kálvin is zavarja a kálvinizmust!”¹²⁰ Fárel veszélyesnek tartja Kálvin ígéretét, a nyílt vitát, ezért az ő megkérdése nélkül másként rendelkezik.

A dráma ekkor polifonikussá válik. A szószéken Kálvin vádolja Szervétet, amiért elmenekült a nyílt vita elől. Aprólékosan cáfolja nézeteit. A börtönben viszont a becsapott Szervét kiabál, szeretne megjelenni a vitán, hogy megvédje nézeteit. Tehetetlen kínjában is alapigazságot fogalmaz: „Nem idomításra; gondolkodásra születtem. Embernek születtem, aki nemcsak testével: a gondolataival is rendelkezni akar”. Közben a tárgyalóteremben Fárel diktálja a vádiratot, s az ő irányításával a prédikátorok megszavazzák Szervét halálos ítéletét.¹²¹ Ez a nagy hatású polifon jelenet egyértelműen mutatja meg, hogy a szellem tehetetlen a hatalommal szemben. A hatalom (ez esetben Fárel) nem kíváncsi a szellem érveire. Kálvin kiállna nyílt vitára Szervéttel, de az egy pillanatig sem kétséges, hogy ő sem figyelne igazán Szervét érveire, hiszen azzal kezdi beszédét, hogy mindnyájan elpusztulnak, ha nem lépnek egységre, az egységet pedig abban látja – s az Isten országának újjászületését is –, ha Szervéttől „és a hasonszőrűektől” az egyházat megszabadítják. Kálvin csak formálisan játszáná végig azt, amire Fárelnak már szüksége sincs, de Kálvin és Fárel ítélete nem különbözik. Ezt húzza alá a Champel mezején a zárójelenet, Kálvin és Szervét utolsó találkozása. Szervét ekkor emberileg a legsúlyosabb érvet mondja Kálvin szemébe: őt Kálvin

¹²⁰ ABLONCZY László: *Csillag a máglyán. Alföld*, 1976/3. 89.

¹²¹ Ezt a polifon jelenetet Réz Pál elhibáztatnak ítéli, mert polifónia helyett hangzavart ad, s a „színpadon csak egyetlen eseményre, szövegre, hangra figyel a néző”. Nézetem szerint ez csak rossz előadás esetén van így, hiszen nem két fő gondolatot kell egyszerre befogadnunk. Az pedig, ha Kálvin vádjaihoz háttérként Szervét dörömbölését halljuk, erősen drámai hatású. RÉZ Pál: *Itt állok, másként nem tehetek. Tiszatáj*, 1976/3. 94. Jó előadás esetén más a helyzet: „Harag György színpadán a harmadik felvonás szimultanizmusából, a káoszból is kitészik a megérthetőség rendje.” PÁLFY G. István: *A hitvitázó. Alföld*, 1977/6. 40.

tette azzá, amivé lett. Róma kebelén biztonságban élhetne, de Kálvin parancsolta rá az önmaga vállalásának kötelességét. Kálvin biztatására szakította ki magát a szabad vizsgálódás miatti félelemből. Az utolsó szó jogán mondja most: „én is közületek való vagyok. Hozzád tartozom, aki vesztemnek oka vagy”. Kálvin ezzel szemben csak helyzetének kényszerűségére tud hivatkozni: „Ha százszor igazad lenne: akkor sem hagyhatom el az EGÉSZET annak RÉSZÉ miatt, aki ma te vagy, holnap én lehetek.”

III.

Szervét és Kálvin nagy drámai ellenfelek. Egymástól való különbözőségükben mutatkoznak meg, ellentétük rendkívül sokrétű. Vitájuk és végzetük egyre erőteljesebb, összetettebb. Sütő András gazdag élettapasztalatot sűrített az ő ellentétpárjukba. A források alapos tanulmányozása is segítette, de ifjúságának mozgalmi idejéből is magával hozott érveket a hatalom természetéről ehhez a vitához.¹²² Ösztönzést kaphatott Illyés *Fáklyalángjának* Kosuth–Görgey-vitájából is. Kálvin és Szervét ellentéte árnyaltan jelenik meg a darabban. Kitűnő leleménye Sütő Andrásnak, hogy barátokká teszi őket.¹²³ Bár karakterük különbözősége már az első pillanattól nyilvánvaló, kezdetben még erős a rokon vonás is: mindketten a reformáció továbbfejlesztői kívánnak lenni. Ekkor még Kálvin is változtatni akar, tovább akarja fejleszteni a reformációt, sőt Szervétet is ő biztatja erre. Valamiféle alkati dogmatizmus már látszik rajta, de ekkor még nincs hatalomban. Kálvin mindig a helyzetre, a körülményekre hivatkozik. Cselekedeteit történelmi szükségszerűségekkel indokolja. Mindig az ügynek az érdekét emlegeti, az egész boldogulását keresi a résszel szemben.

¹²² SÜTŐ András: *Varázsköreim*. In: *Az Idő markában*. 311.

¹²³ Sütő András csak a dráma megírása után értesült arról, hogy „a húszéves Szervét Mihályt, az egykori iskolatársat Kálvin élete kockáztatásával próbálta felkeresni Párizsban, mert baráti szóval akarta tévedéséről meggyőzni. Így hát mindenképpen elképzelhető, hogy ifjúkorukban érzelmi kapocs fűzte őket egymáshoz”. GÁCII Marianne: *21 kérdés Sütő Andráshoz. Film, Színház, Muzsika*, 1976. 1.

Ez azonban lelepleződő érvelés, hiszen Genfben „egyszemélyes” a demokrácia, Kálvin hívei tiltások és megtorlások közepette élnek. Kálvinban – hatalomra jutása után – nem a realitásérzék nőtt meg, hanem kiteljesedett az eleve benne lévő dogmatizmus. Ő már nem gondolkodói kvalitásaira épít, hanem politikusi helyzetmagyarázatokat ad. Jellemző, hogy Lutherről az a legsúlyosabb szava, hogy „muzsikus volt a politikában”. A történelmi helyzet reális érzékeléséből még nem kellene föltétlenül következnie a dogmatizmusnak. Kálvin a darab kezdetén még nagy gondolkodó, de már meg-megvillan benne a dogmatikus hajlam. A darab folyamán csak a dogmatikus jelleg bontakozik ki benne, lenyűgöző szaktudását már nem a tudomány szolgálatában érvényesíti, hanem megideologizálásra használja. Nem az igazságot fürkészi, hanem a kizárólagosság érveit kutatja a maga öröknek és isteni-nek vélt igazsága védelmére. Nem érvei vannak, hanem hivatkozásai. Bár panaszkodik a neki jutott történelmi szerep miatt, s láthatóan szenved attól, mégis nyilvánvaló, hogy akarja is ezt a hatalmat. Ezért kiszolgáltatottja Fárelnek. S kiszolgáltatottja a maga szabta genfi törvényeknek. Személyét az emeli meg, hogy dogmatikus elvakultságát is szent ügy érdekében vállalja. Engedékenysége az ügyet veszélyeztetné az ő meggyőződése szerint. Így viszont erkölcsi tragédia a sorsa, hiszen főellenségével, a katolikus inkvizícióval is szövetkezik a vele egy hiten lévők ellen azok árnyalatnyi nézetkülönbsége miatt, „Kálvin Genfje nem tűri meg az azonos hitelvekre épülő nézetek pluralitását sem”,¹²⁴ az ellenzék, még ha barát is, veszélyesebb az ő szemében, mint az ellenség, hiába mondta neki Szervét: „Aki a cáfolattal nem mer szembenézni: elvakul, és az elvakultságban nincs igazság.” Kálvin elvakultságát, rendszerének megkövült dogmatizmusát a tekintélyelv érvényesítése is jellemzi, a dogmatizmus gyakran kapcsolódik össze személyi kultusszal. Megmerevedett, statikussá vált a gondolkodása, egy adott helyzet kiszolgálója és védője lett. Erkölcsi bukása azt az ügyet is kétségbe vonja, amelyiknek nevében cselekszik, mert vele, a Luther forradalmát továbbvivő reformátorral szemben is feltehető az a kérdés, hogy mit ér az az eszme,

¹²⁴ TARJÁN Tamás: *Itt állok, másként nem tehetek*. In: *Kortársi dráma*. 148.

amelyik a legjobb híveit is kiírtja, milyen az a forradalom, amelyik saját gyermekeit falja föl? Kálvin magatartása természetsszerűleg veti föl azt a másik kérdést, hogy „vajon szükségszerű-e, vajon igazolható-e az eszme dogmává merevedése. Azt, hogy a megvalósult és hatalmat gyakorló gondolat kénytelen-e lemondani önnön folytathatóságáról. Hiszen megszüntetve minden kritikát, saját szabadságát szünteti meg, lehetőségét arra, hogy korrigálja önmagát s ezzel megnyissa jelenét a jövő felé.”¹²⁵ Ezek a kérdések is fölsejlenek Szervét szavaiból, melyek Kálvint erkölcsileg megsemmisítő ítéletként hangzanak, amikor új Jeruzsálemnek nevezi Genfet. Előbb már szellemi magzatgyilkosságnak minősítette a koncepciós pereket. Az új Jeruzsálem és a szellemi magzatgyilkosság bibliai utalás. Máté evangéliuma mondja el a betlehemi gyermekgyilkosság történetét: Heródes, Jézus születését meghallván, lemészároltatott minden kétévesnél fiatalabb fiúgyermeket, mert félt a zsidók újszülött királyától.¹²⁶ Szervét szavai tehát Heródest és Kálvint, Jeruzsálemet és Genfet vonják párhuzamba, s az adott szituációban ennél súlyosabb erkölcsi ítélet aligha képzelhető el. Az *Egy lócsiszár virágvasárnapja* és a *Csil-lag a máglyán* egyaránt kettős ítélettel zárul: „az egyiket – a végrehajtottat – az embertelen hatalom mondja ki a főhős felett; a másikat – a feladatot, a következtetést tartalmazót – az elítélt főhős fogalmazza meg, a dráma egészével összhangban”.¹²⁷ Szervét ítélete egyfelől Kálvin teljes erkölcsi megsemmisülését mutatja, másfelől viszont saját naivságának, gyanútlanságának bírálata is. Ő is hibázott: nem figyelt a történelmi körülményekre, nem tudatosította eléggé helyzetét, csak eszméinek, gondolatainak tisztaságával törődött, pedig a helyzet ismerete nélkül azok érvényre juttatása lehetetlen. Szervét a gondolkodás, a tudomány hőse, tragikus vétsége nem személyiségének legfontosabb minőségi jegyét érinti, csupán gyakorlati tehetetlenségére vonatkozik. Ennek tragikumát is fölismeri: „Az új Jeruzsálem kövei között

¹²⁵ LÁNG Gusztáv: *Eszme és történelem. Alföld*, 1977/6. 42.

¹²⁶ Máté, 2. 1–18.

¹²⁷ GÁLFALVI Zsolt: *Drámák humánuma – avagy a humánus drámái*. In: *Az írás értelme*. 195.

nyitott szemmel aludjatok, jóemberek. Mint a viaszbabák. Mint a játékbabák.”

Sütő András drámája két nagy formátumú hőst állít szembe egymással, de a katarzist nem a megszokott módon, nem a hős évezredek óta kötelező eszményítésével éri el, mindkét hőst megfosztja a hibátlan tragikus nagyság lehetőségétől. Az igazi, helyesebben a hagyományos tragikus hős önként vállalja azt, ami elkerülhetetlen. Ezzel szemben Szervét nem akarja vállalni a halált, rettenetesen fél, Kálvin pedig sok vonatkozásban csak Fárel eszköze a tragikus végkifejletben.¹²⁸ Mindkettőjük sorsvállalásában nagyfokú kényszeredettség van. Ez természetesen nem hiba, hanem éppen a katarzisz klasszikus fogalmának XX. századi tartalommal való megtöltése; „sorsukban erősebb a kiszolgáltatottság, mint a harc mozzanata”.¹²⁹ Kálvin maga mondja, hogy ő csak látszólagosan ura Genfnek, valójában megfeszítettje a kényszerűségek keresztjén. Szervét pedig a klasszikus tragikus hőstől eltérően retteg és könyörög az életéért, a művét is Kálvinnak adná, csak ne kelljen meghalnia. Az ő nagysága éppen abban mutatkozik meg, hogy halálfélelme és a szenvedéstől való rettegetése ellenére sem vonja vissza a művét, nem tagadja meg gondolkodóként gondolkodásának eredményét.

IV.

A darab folyamán Kálvin többször utal Szervét sorsának egyik tragikus mozzanatára: holdkórosnak, álmodozónak, gyermeknek, naivnak nevezi őt. Szervét valóban ilyen. Álmodozása a királynővel való találkozásról, egyáltalán, képzeletének szabad járása ellentétben van azzal az akasztófás, máglyás világgal, amelyben él. Ez a költői lelkület teszi őt nyitottá a gondolkodásban, s ez teszi érzékennyé olyan dolgok iránt, melyek mélységesen emberek, mégis ki vannak rekesztve Kálvin világából. Ezért védi Szervét az álmodozáshoz való jogot, mert személyiségének elemi

¹²⁸ Ezt a bizonyos értelemben deheroizáló megoldást kitűnően elemzi LÁNG Guszláv: *Eszme és történelem. Alföld*, 1977/6. 42.

¹²⁹ PÁLFY G. István: *A hívítázó. Alföld*, 1977/6. 39.

igénye a teljes emberi szabadság, s ebben az inkvizítor-világban ezt a szabadságot csak az álom körülményei között és az álom védelmében, ebben a „tenyérnyi édenkert-maradékban” tapasztalhatta. Az álmodozás senkitől vissza nem vonható jogát az édenéből kiűzött emberiség vigaszának tudja. Az álmodozás, képzelődés és a dinamikus gondolkodásmód azonban elválaszthatatlanok egymástól, a szellemnek szabadság kell az alkotáshoz. Szervétben eszményi világ él. Ezért szenved meg ő erősebben a barátság tragikumát is, mint Kálvin, mert a barátságot is eszményi módon fogja föl. A darab indításában Szervét borral jön ünnepelni Kálvint, s rajongva beszél róla, az „ablakban mélázó vulkán”-ról, aki az istentelen pompájában tobzódó Rómát Pompeji sorsára juttatja. Dicsérete őszinte, de megszólal benne a jó értelemben vett irigység is: ha egyszer ő is megcsókolhatná legalább a királynő szoknyájának a csücskét. A királynő Kálvinnak gratulált. Kálvin gondolkodói sikere láthatóan megmozgatja a fantáziáját, s felébred benne a becsvágy előbb szinte csak játékos formában: „Ha majd egyházat alapítok...”, „Ha még írok valamit, újra kihívlak vitára”. Önzetlen baráti szeretetét és nagyrabecsülését bizonyítja önfeláldozó gesztusa is, amikor Kálvin helyett maga akar az inkvizíció foglyává lenni. Szinte dicsekedve, mintegy a letartóztatást provokálva sorolja könyvének érveit. A „szív egységét”, a bensőséges barátságot össze tudja egyeztetni a gondolatok különbözőségével.¹³⁰ Benne a gondolkodói becsvágy magáért a tudományért erős. Ő a tudományban is mindig azokat a szerzőket olvasta, akik az övétől eltérő nézeteket vallottak. Szervét a szellem és a tudomány forradalmára. Azért ostromolta leveleivel, új gondolataival éveken keresztül Kálvint, mert tőle, az *Institutio* szerzőjétől várta a *Restitutio* elismerését. Az inkvizíció börtönéből kiszabadulva is azért megy Kálvinhoz, hogy könyvét átadja neki, s hogy bizonyosságot kapjon arról, hogy nem Kálvin szolgáltatta ki az ő leveleit az inkvizíciónak. A barátság ilyen fokú megsértését el sem tudja képzelni, s töretlennek érzi a barátságot, amikor Kálvin elutasítja ezt a vádat. S szinte büszke a barátjára, amikor Kálvin elhárítja Fárel túlzásait, s „remek diplomáciai

¹³⁰ Kálvin és Szervét barátságának alapos elemzését adja MÉSZ Lászlóné: *Sütő András: Csillag a máglyán*. In: *Mai magyar drámák*. 129–133.

érzéssel” tagadja meg a főinkvizítor kérését. Barátság és gondolkodói becsvágy működik benne szinte mindvégig: amikor már saját végzetén érzi csalódását, még akkor is egyedül Kálvin előtt térdelne le, Kálvin az kizárólag, akivel a nyílt vitát vállalná. Szervét érzi, hogy a tudományban felnőtt Kálvin mellé, s hogy kettejük összeecsapása – kizárólag a gondolatok szabad terén! – a tudomány, a szellem érdeke. Számára a barátságban, hitben és tudományban egyaránt evidencia a dialektika: a különbség az azonosságban. Számára az igazságnak „nem kritériuma, hogy kinek a neve díszlik a homlokán”, őt maga az igazság érdekli. Kálvint ő igazi gondolkodónak tudta, ezért reméli, hogyha majd a halál előtt levetkőzi a hatalom által ráaggatott szerepet, felismeri őt önmagában, mert a gondolkodó ember nem lehet kétely nélkül. Ez a mély értelmű vallomás arra is rávilágít, hogy Szervét és Kálvin a minden emberben szükségképpen küzdelmesen együtt élő tendenciák külön alakba költözése. Sütő András önmaga, s általában az ember belső kettősségét vetítette ki alakjukba: a helyzet szorításában cselekedni kényszerülőt szembesítve az eszményi gondolkodóval. Így írta meg Thomas Mann a maga dilemmáját, a polgár és a művész feloldhatatlannak tudott ellentétét Thomas és Christian ütközésében, vagy Móricz Zsigmond a reform és a forradalom küzdelmét Bethlen Gábor és Báthory Gábor alakjában. Thomas azért fél Christiantól, mert tudja, hogy a lelke mélyén ő is művész, viszont ha ezt kifelé is vállalja, nem tudja fenntartani a céget. Bethlen Gábornak pedig Báthory Gábor a belső eszménye, a Báthory által megálmodott tündéerkertté szeretné varázsolni Erdélyt. Adottság és lehetőség emberi küzdelme vetül ki az alakokba. Kálvin és Szervét barátságában a politikus és az etikus ember feloldhatatlan ütközése, különbözősége okozza a tragédiát. Szervét nem vágyik hatalomra, gondolataival barátjához siet, gyermeki módon kiszolgáltatja magát neki, barátságukat soha nem sérti, nem Kálvin ellen ír, hanem lelkiismeretének szükségéből. Ezzel szemben Kálvin, bár sajnálja Szervétet, már a darab elején félti, később is szánja, kegyetlenül megsérti ezt a barátságot a hatalom kényszerében. Bethlen Gáborról írja Benkő Samu: „Görög vagy shakespeare-i drámába illő helyzet: egy fejedelem saját országa megcsonkításával kezdi ural-

mát, méghozzá úgy, hogy fegyvert emel az elígért várat védő honfitársaira.”¹³¹ Kálvin Szervétet, a barátját áldozza fel. Bethlen és Kálvin abban rokonok, hogy ilyen cselekedeteiket bizonyos értelemben igazolta a történelem nagyobb folyamata, a részt áldozták fel, s az egészet boldogították progresszív történelmi eszmék szolgálatában. Magának Sütő Andrásnak is az volt a szándéka, hogy nem marasztalja el Kálvint: „En persze arra törekedtem, hogy vitájukban, a józan megfontolás és az álmodozás összezsapásában pártatlan maradjak. Semmiképpen sem szándékoztam afféle fehér-fekete, pozitív-negatív képet festeni róluk. Az igazi drámai feszültség akkor jön létre, amikor annak az igazában hiszünk, aki éppen ezt fejtegeti, és talán csak a legvégén derül ki, hogy voltaképpen melyikük a társadalmilag meghatározott igazság hordozója. Kálvin valójában kényszerűségből cselekedett, mert ha Szervéttel szemben elnéző lett volna, az alkalmasint nem válik hasznára a maga mozgalmának. Márpedig azóta, az idők folyamán nyilvánvalóvá vált, hogy kettejük harcában Kálvin eszméi bizonyultak társadalmilag hatásosabbnak.”¹³² Nagy Péter értelmezése szerint Sütő András érzelmileg Szervétnek, esze szerint viszont Kálvinnak ad igazat a drámában, mert „nemes és nemtelen eszközökkel, de hatásosan védte a reformációt, nemcsak a tant, de az intézményt is”.¹³³ Réz Pál szerint a *Csillag a máglyán*-ban „a hatalomhoz minden erejével, minden eszközzel ragaszkodó egyházfő-politikus és a szabadság gondolatát, gyakorlatát beteljesíteni kívánó forradalmár igazsága egyaránt igazság, sőt olykor az utóbbi álmodozás csupán, csak az előbbi megvalósítható.”¹³⁴ Nagy Péter Kálvin felemelését elfogad-

¹³¹ BENKŐ Samu: *Sűrű élet szép emlékezete*. In: *Őrszavak*. Bukarest, 1984. 22. Erkölcs és politika különbözésére utal egyébként az is, hogy a maga tetteiben Bethlen is a világpolitika kényszerű körülményeire hivatkozott. Pázmány Péter ezért lényegében erkölcstelennek minősítette őt: „Biztos, hogy Bethlen becsületében nem lehet bízni. Minthogy ő sem ígérteivel, sem mással nem törődik, csak az alkalommal és Machiavelli államrezonja értelmében, ahol saját ügyének előbbrevitelére alkalmat lel, ott semmi kötelezettség nem tartja vissza.” Idézi Benkő Samu, uo. 29–30.

¹³² Sütő Andrásról idézi MÉSZ Lászlóné: *Sütő András: Csillag a máglyán*. In: *Mai magyar drámák*. 137–138.

¹³³ NAGY Péter: *Sütő András: Csillag a máglyán. Kritika*, 1976/1. 27.

¹³⁴ RÉZ Pál: *Itt állok, másként nem tehetek. Tiszatáj*, 1976/3. 94.

ja, Réz Pál viszont elutasítja, mert úgy véli – nézetem szerint teljes joggal –, hogy Kálvin történelmi körülmények kényszerével való felmentése igazolná a történelem sok-sok végzetes aktusát. Magam azoknak a nézetét osztom, akik elfogadják, hogy a drámában a maga módján Kálvinnak és Szervétnek egyaránt igaza van, végeredményben azonban Kálvin tragikumát tartják mélyebbnek, megsemmisítőbbnek, s a főhősök belső dramaturgiai kiegyensúlyozottságában is Szervét igazságát érzik nagyobbnak, s az egyenlő erők küzdelmét nem minősítik sem a végső értékek egyensúlyának, sem a darabon kívülről nem próbálják történelmi eredménnyel Kálvin igazságát Szervét fölé emelni.¹³⁵ Ez esetben az író önértelmezését maga a darab nem igazolja, hiszen Sütő András iszonyatosnak mutatja Kálvin Genfjét, s a darab világán belül egyáltalán nem érzékelhető Kálvin fölénye, sem eszméinek társadalmi hasznossága, sem érveinek a Szervétéinél nagyobb súlya. Ellenkezőleg: Szervét és Kálvin vitáiban „a szabad gondolkodás, a termékeny szkepszis merőben világi tartalmait magában foglaló tudomány és a vele szembenálló teológiai vakhit ész-, ember- és haladásellenes tartalmai ütköznek össze”.¹³⁶ A dráma valóban azt mutatja, hogy a dinamikus, nyitott szellem a dogmatikus hatalom áldozata, de ez egyáltalán nem jelenti a hatalom igazságát, hanem éppen azt mutatja végtelenül tragikusan, hogy ennek az adott helyzetben így kellett vagy így lehetett történnie. Szervét tiszta naivsága, álmodozó gyanútlanlansága, majd éberségre intése éppen azt az eszmét, reménységet világítja meg a darabban, hogy a történelemben nem szükségszerű a nyitott gondolkodás pusztulása, fizikai megsemmisülése. Éppen arra figyelmeztet Szervétnek ez a kései felismerése, hogy az igazságot érvényre is kell tudni juttatni. Éppen abban van a tragikum, hogy a dogmatikus fanatizmus érvényesíti magát, a nyitott gondolkodó pedig elpusztul, s pusztulásában álmodozásának, politikai tudatlanságának is része van. Innen nézve a dráma a forradalom továbbvitelének két járhatatlan útját mutatja be: az ellenforradalom

¹³⁵ MÉSZ Lászlóné: *Sütő András: Csillag a máglyán*. In: *Mai magyar drámák*. 139. PÁLFY G. István: *A hitvitázó. Alföld*, 1977/6. 39.

¹³⁶ RÁCZ Győző: *A máglyán nem égne el a csillagok*. In: *A lírától a metafizikáig*. 189.

váló dogmatizmust és a nyitott horizontú, de önmagát érvényesíteni nem tudó, szinte romantikus naivságú álmodozót. Ilyen értelemben közös Kálvin és Szervét tragédiája: Kálvint erkölcsileg semmisíti meg az, hogy gondolkodóból dogmatikussá, barátból gyilkossá lett, Szervét pedig fizikailag pusztul el, eszméinek igazsága ellenére. Kálvinból, a gondolkodás forradalmárából – egy jó ügy kényszerhelyzetében – a gondolkodás Heródese lett a drámában, Szervét pedig magának a gondolkodásnak a legmélyebb törvényét példázza és kikezddhetetlen etikájával is védelmezi: azt, hogy a gondolkodásban megállni nem lehet. Szervétet éppen az emeli fel gyengesége, félelmei, álmodozásai ellenére, hogy a gondolkodás elemi törvényét nem adja föl még élete árán sem.

Szervét etikai minőségét mutatja meg a darabban a személyében megjelenített alkotói dráma is. Sütő András már *Bevezető egy szavalóesthez* című írásában a bibliai metaforával, Jákob tarka vesszőivel világítja meg a művészi elhivatottságot.¹³⁷ A drámában Szervét vallomásaként hangzik Mózes könyvének példázata. Jákob Lábántól szolgálata fizetségeként nem kért mást, csak a majdan megszülető tarka bárányokat, s tarkára hántott vesszőket állított a juhok itatóvályújába, hogy mindig szemük előtt lássák azokat és tarka bárányokat foganjanak. S azok csupa tarka bárányokat ellettek a tarka mogyoróvesszők jegyében. Szervét így magyarázza minden alkotás törvényét a szemünk elé állított kényszerrel, Jákob akaratával vizünkben. A példázatot egyértelműen az alkotói belső kényszer, az igazság kimondásának visszafoghatatlan belső kényszere megvilágítására idézi. Ahogy a külső kényszer „csak hazugságot és színlelést fiadzik”, az alkotásnak, gondolkodásnak a hitelét a felismert igazság vállalásának belső kényszere adja meg. Börtönbeli imájában gazdag sugallatú biblikus nyelven tesz vallomást arról, hogy a gondolkodónak kötelessége vállalni gondolatait, s hogy ezek a gondolatok az igazságkereső ember isteni mozdulatai: „Gyertyát nem azért gyújtanak, hogy a véka alá rejtsek, hanem hogy a gyertyatartóba tegyék és fényét vesse mindazokra, kik a házban vannak. Gondolkodó em-

¹³⁷ SÜTŐ András: *Bevezető egy szavalóesthez*. In: *Évek – hazajáró lelkek*. 121–122.

berek, ti vagytok a világ világossága, nem rejthető el a hegyen épített város... A te műved, Uram, a kényszer, a szavaimat formáló sugallat; a nyájterelő Jákob varázslata az ivóvizünkben, falat kenyérünkben, szerelmünkben, szándékainkban és minden tétova mozdulatunkban az igazságért, mely bennünk lakozik s mégis oly távoli, és immár csak álmainkban adhatunk neki fekhelyet...” Ebből a belső kényszerből, a személyiség legmélyebb, isteni övezeteiből született a mű, a gondolat. Ezért védi az írást Szervét az életénél is jobban, mert minden leírt szavában személyiségének, önmaga megőrzésének legutolsó menedékét látja. „Lelkem ez a könyv. Meg nem gyalázhatom” – mondja a „nézeteiben bujdosó eretnek”.¹³⁸ A bibliai példázatok mellé – az alkotás visszavonhatatlanságának, az emberi lényeghez kötöttségének igazolásaként, védelméül – így társul József Attila a *Nagyon fáj* zokogásával („a legutolsó menedék”) és Nagy László a *Versben bujdosó* című versének alapeszméjével, mely szerint a mű a személyiség önmegőrzésének és önkifejezésének eszköze kell, hogy legyen bármely körülményben. Sütő András a maga ars poeticáját Szervét gondolataival egybehangzón fogalmazza meg *Naplójegyzet befejezett drámákról* című írásában: „Esztétikákon innen és túl az írói megnyilatkozásnak örök meghatározója marad a kényszer, az egyetlen ihlető Múza, amelynek ölelő karjait rég elfelejtettük, mert régen nem ringat már, hanem fojtogat immár költőt, drámaírókat egyaránt a század konfliktusaival.”¹³⁹ Írónak és hősnak ez a nézetazonossága nyilatkozik meg abban is, hogy a drámában Kálvin körül csupa kaméleon-embert és fanatikust látunk. Felesége az egyetlen tiszta ember mellette, ő viszont káinbélyeget lát az arcán, s tisztességre ösztönzi.¹⁴⁰ Szervét mellé

¹³⁸ Ezt a Nagy Lászlótól eredeztethető kifejezést átformálva önmagára is alkalmazta Sütő András, amikor így dedikálta Nagy Lászlónak az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* című könyvét, mely feltehetőleg Nagy László utolsó olvasmánya volt: „a versben bujdosónak ... a nyelvben bujdosó”. Vö.: KÓSA Ferenc: „A szavak elmenekültek tőlem”. *Tiszatáj*, 1978/4. 42.

¹³⁹ SÜTŐ András: *Naplójegyzet befejezett drámákról*. In: *Évek – hazajáró lelkek*. 225–226.

¹⁴⁰ Drámáinak nőalakjaival kapcsolatban érdemes Sütő András vallomását idézni: „Lírai alkat lévén, nálam a tárgyszerű prózába is mindig beömlött a családi élményvilág. Drámáimban is a magam tapasztalatait igyekeztem élő

szegődik ezzel szemben Veronika, aki a katolikus inkvizíció szolgálatából ment Kálvinhoz, s aki a barátságot szervéti módon értelmezi és siratja. Veronika is Szervét igazát vallja, midőn egy szál virágját a máglyára dobva kérdezi: „Miért a barátaihoz? Miért nem az ellenségei közé menekült? Doktor úr, drága doktor úr, hol van ilyenkor az Isten? Hol az igazságos, a fényes Mindenható?” A kereszttűton összeeső Jézusnak kendőjét nyújtó bibliai Veronikát is földézi bennünk, s ily módon Szervét és Krisztus közötti sorspárhuzamra utal. A drámában egyensúly van Szervét és Kálvin között, Sütő András is egyként átélte Szervét nyugtalanságait és Kálvin „józsátságának szenvedéseit”,¹⁴¹ a darab ítélete mégis Kálvint sújtja.

Káin és Ábel

I.

Az Egy lócsiszar virágvasárnapja és a Csillag a máglyán az embernek a gyakorlati, illetve a gondolati szellemi forradalomhoz való viszonyát elemzi, s ebben jeleníti meg „az emberi küzdelmet – az emberi méltóságért”. Ezekben a történelmi drámákban a hatalom konkrét történelmi formájában jelenik meg, így az em-

figurákba önteni. Anyám példájából szűrtem le a tapasztalatokat, rá gondolvam mintáztam meg a női hősök jellemképletét, és a megfelelő magatartásmódellet. Nőalakjaimra talán az a legjellemzőbb, hogy valamennyien az indulatokban, szenvedélyekben, karriertörekvésben elszabadult férfiakat igyekeznek visszafogni. Az élet és a történelem egy lényeges pontján Kálvin felesége is békítő. Lisbeth is a megegyezést, a közös platformot keresi Kolhaas Mihály és Nagelschmidt között. Éva pedig a fiait, Káint és Ábelt igyekszik békíteni. Még hozzá nem hazug megalkuvás jegyében, hanem az emberség védelmében zajlik a nők örökös békéltető akciója. Állásfoglalásukat nemcsak érzelmeik irányítják, mint ahogy mondani szokták, de ott él bennük a kizárólagosság tagadása is.” SÜTŐ András: *A megtartó család dicsérete*. In: FÖLDES Anna: *Családi kör '78*. 227.

¹⁴¹ SÜTŐ András: *Beszélgetés Sinkovics Péterrel*. In: *Évek – hazajáró lelkek*. 228.

bernek a hatalomhoz való viszonyulása is konkrét módozatokban nyilatkozik meg. A Káin és Ábel a történelmi magatartások mögötti két alapvető magatartásmódot állítja elénk kiélezett drámai helyzetben. A kiélezett helyzetből következik a polarizáció, az általános végső modellek vizsgálatából pedig az, hogy nincs a darabban szükség a hatalom konkrét megjelenítésére, hiszen a bármely hatalomhoz való két alapvető viszonyulási lehetőségről és ezek erkölcsi, bölcséleti megítéléséről van szó. A drámateremtő polarizáció harmadik darabja született meg ezzel: az *Egy lócsi szár virágvasárnapjában* Kolhaas és Nagelschmidt, végső soron Luther és Münzer, a *Csillag a máglyán*-ban Kálvin és Szervét jelentett különböző magatartásmodellt, az új drámában pedig Káin és Ábel, a fölvetett fejű és a megalázkodó ember a két szélső pólus. A drámák két-két főszereplője olyan, egymással szembenálló magatartásformák képviselői, amelyek „látszólag kizárják egymást, ám az általuk megjelenített értéktartalmak EGYségét, elszakíthatatlan egymásrautaltságát szoros baráti viszony vagy az ikertestvérség metaforája jelzi”.¹⁴²

Olyan erkölcsi kérdés fölvetése ez, amely mindig aktuális, bizonyos helyzetekben és időkben pedig meghatározó, tudatosítása ezért is létérdekünk. Ez a két lehetőség minden ember számára adott, tehát a választás gondja is. Fontosságát az írói vallomás is hangsúlyozza: „...a gondolat évek óta foglalkoztat. Nemcsak engem, nyilván másokat is. Talán mindenkit. Avagy ki az, akinek – ha emberi módon akar élni – nem volt, vagy nem lesz kérdése: a fejtartás, az évmilliók alatt kiegyenesedett emberi gerinc tartásformája? Az ember mindent elveszíthet, de megsemmisíteni erkölcsi mivoltában csak akkor lehet, ha az emberi méltóság érzetének utolsó szikráját is kiölik belőle... Minden egyes megalázott ember: magának az emberiségnek a megcsúfolása. Az önmagát megalázó pedig ennél is fájdalmasabb visszaesés az Eszmélet szintjéről... És ha valaki egyszer a lehajtottfejűségben a homlokát fölveti: már van mit kezdeni vele a drámában. Énbennem a dráma

¹⁴² LÁZOK János: *Trilógia vagy tetralógia?* L. J.: Sütő András drámatrilógiája. Custos-Mentor, Marosvásárhely, 1997. 85.

ott kezdett el mocorogni, amikor Káinnak ezt a mozdulatát észrevettem.”¹⁴³

II.

Az *Egy lócsiszár virágvasárnapja* és a *Csillag a máglyán* művészi hatásának fontos eleme a hiteles, konkrét történelmi környezet, a pontosan meghatározott történelmi hely és idő, a valóságos események és jellemek rendszere. A *Káin és Ábel* a mítosz idejében játszódik: „történelem előtti”, de lehet „történelem utáni” is ez az idő, s ebben az az igény a fontos, hogy mindenkor és mindenhol érvényes akar lenni. A mítosz az alapvető emberi princípiumok megnyilatkozása, végső általánosítása. Hozzá tartozik az időtlenség: az egyetemes idő. A történelmi művek mai érdekűségét leginkább az biztosítja, hogy az író párhuzamot talál a történelem és a ma eseményei, jellemei, konfliktusai között, a történelmi mű azonban minden maiság ellenére sokat őriz a történelem konkrét meghatározottságaiból, tényeiből. A párhuzam a fő tendenciákra vonatkozik, nem a részletekre. Ezzel szemben a mítosz mai megidézése szinte kizárólag a máért történik, hiszen a mítosz időtlen, örök elveknek a foglalata, rendkívül tömör végső summája. Szinte ösztönöz az értelmezésre, és tömörsége, szűkszavúsága révén igen nagy teret is enged az értelmezésnek, beállításnak, sokkal nagyobb, mint a konkrét történelmi valóságukkal mégiscsak tiszteletet parancsoló történelmi események. Káin és Ábel bibliai legendájának megidézése sem valamiféle vegytiszta elvonatkoztatás, hanem egy közösségi elkötelezettségű mai író jelenkori és történelmi tapasztalatainak összegzése. Éppen azáltal értelmezte át Sütő András a bibliai motívumot, hogy Káin és Ábel történetét saját életének tapasztalatai alapján keltette új életre. Természetes tehát, hogy Káin és Ábel sok gondolata közeli párhuzamot mutat Sütő András más drámáival, esszéivel. De megőrzi a mítosz fényeit is: bő teret ad az író lírai és filozófiai képességeinek egyaránt, mert ez a drámai költemény a mítoszeremtéssel ellen-

¹⁴³ SÜTŐ András: *Naplójegyzet befejezett drámákról*. In: *Évek – hazajáró lelkek*. 225.

tétes utat jár be. Nem a valóságtól a mítosz felé, hanem a mítosztól a valóság felé mutató irányt követi. Az ember boldogságkéréső vágya teremtette meg az Éden képzetét. Sütő András ezt az édenteremtő igényt az emberi fejlődés és méltóság legfontosabb elemének tudja. Drámájában ezt az igényt emeli föl: humanizálja. A mitológiai Éden képzetét nem rombolja szét, hanem átviszi a méltó emberi létért küzdő emberbe. A világmindenséget befelé nyitja meg: „Az Éden kristályfái bennünk vannak.” A dráma ily módon a mítoszból megőriz egy lírai-metaforikus szintet, s ezt társítja a közvetlen mai valóság elemeivel és az ezekből fölépített erkölcsfilozófiai szinttel. Ezek egymást erősítik. A *Káin és Ábel* egyik legnagyobb művészi eredménye a mítosz áttűnése a valóságba, s a valóságnak a mítoszból való igazolása: a lírai-metaforikus és tapasztalati-filozófiai szintnek egymásba való folytonos áttűnése. Ezért képtelenség a darab mítoszi, lírai-metaforikus kellékeit a mai sugárzású jellemekkel ütköztetni. De éppily képtelenség minden vonatkozásban és egyenlőképpen kidolgozott drámai jellemeket is számon kérni a darabon.

III.

A *Biblia* az *Ószövetségben*, *Mózes első könyvében* mondja el Káin és Ábel történetét rendkívül szűkszavúan: „És Ábel juhok pásztora lőn, Kain pedig földművelő. Lőn pedig idő múltával, hogy Kain ajándékot vive az úrnak a föld gyümölcseiből. És Ábel is vive az ő juhainak első fajzásából és azoknak kövérségéből. És tekinté az úr Ábelre és az ő ajándékára. Kainra pedig és az ő ajándékára nem tekinté, miért is Kain haragra gerjede és fejét lecsüggeszté. És monda az úr Kainnak: Miért gerjedtél haragra? és miért csüggesztéd le fejed? Hiszen, ha jól cselekszel, emelt fővel járhatsz; ha pedig nem jól cselekszel, a bűn az ajtó előtt leselkedik, és reád van vágyódása; de te uralkodjál rajta. És szól s beszél vala Kain Ábelrel, az ő atyafiával. És lőn, mikor a mezőn valának, támada Kain Ábelre az ő atyafiára, és megöle őt.”¹⁴⁴ Jellemző, hogy ezt a történetet már az *Újszövetség* is magyarázza, értelmezi, Ábel

¹⁴⁴ Mózes I. 4. Károli Gáspár fordítása.

nagyobb hitéről beszél. Az *Ószövetség* szerint Káin azért bűnös, mert nem tűri el háttérbe szorítását, az *Újszövetség* szerint pedig már bűnössége, kisebb hite miatt szorítja háttérbe az Isten. Később számtalan magyarázat keletkezett: valamennyi indokolni próbálta Káin elmarasztalását, s ezekben az indoklásokban igen régóta szerepel az Istennel való valamiféle szembeszegülés mozzanata Káin első bűneként. Scheiber Sándor kutatásaiból tudjuk, hogy a bűne többnyire a silány áldozat (szalmaköteget vagy verébrágt, rossz kalangyát rakott az oltárra) volt. Erasmus szerint viszont Káin a Paradicsom kertjét őrző angyaltól kikönyörgött egy kevéske gabonaszemet, s elültette azt. Bő termése lett, de ezt a lopást nem tűrhette az Isten. Erasmusnál Káin már valamiképpen az Isten dolgába avatkozik, termelni, azaz teremteni akar.¹⁴⁵ Káint lényegében a romantika „rehabilitálta”, emelte – Luciferrel, Prométheusszal együtt – eszményi hőssé: „A háttérben önérzettől, végtelen büszkeségtől fűtött romantikus személyiség saját elődeire ismerhetett az égi hatalmakkal dacoló titánokban és bukott angyalokban, akiknek felidézése a zsenikultuszban sűrített arisztokratikus gőgöt szintén táplálta-igazolta.”¹⁴⁶ Byron Káinja ennek a magatartásnak legismertebb romantikakori példája: Luciferrel szövetkezik. Baudelaire Káinértelmezése is romantikus gyökerű, sőt egyenesen a sátánosság megnyilatkozása: „Káin faja, törj az egekbe / és dönts le Isten trónusát!”¹⁴⁷ Sütő Káinja a Baudelaire-ével csak a tagadás szintjén hozható kapcsolatba, nem akar hatalomra törni. A romantika személyiségképével sem rokon, csupán annyiban, hogy az emberi méltóság mindkettőnek része, de egészen más értelme van ennek a romantikus világképben, s más a Sütő András szemléletében.¹⁴⁸ A bibliai legenda alapján a köztudatban Ábel a szelídség-

¹⁴⁵ SCHEIBER Sándor: *Káin és Ábel áldozati füstjéről szóló legenda életrajza*. In: *Folklor és tárgytörténet* 1974/1. 51–80.

¹⁴⁶ GÁLL Ernő: A „felemelt fő” dramaturgiája és filozófiája. *Korunk*, 1978/6. 449.

¹⁴⁷ Charles BAUDELAIRE: *Ábel és Káin*. In: *Charles Baudelaire versei*. Lyra Mundi, Bp., 1973. 191. Szabó Lőrinc fordítása.

¹⁴⁸ Súlyos félreértés Sütő András drámájával, egész világlátásával kapcsolatban VÁS István *Megint egyszer* című verse (Új írás, 1978. 11), mely azt állítja, hogy Sütő drámája a gyilkost avatja eszménnyé a szelíd lehetetlővel szemben.

nek, alázatnak, a kegyetlenség áldozatának a jelképe, Káin pedig a testvérgyilkosságban megnyilatkozó gyűlöleté. Sütő András azonban gyökeresen átértelmezte ezt a mítoszt. És nemcsak Káin alakját, akiben a gyilkos helyett a fölemelt fejű embert jelenítette meg, hanem Ábelét is: a szelídség jelképe helyett az embervoltunkból is kifordító megalázkodás szimbólumává tette. Sütő Káinja „soha teremtetett lénynek vérét nem vette”, vele szemben Ábel a hivatásává lett megalázkodásban, félelemben folyton vérrel áldozik. A véres kő az ő kelléke, végül öncélú alázkodásában az emberiséget is képes lenne kipusztítani, a folytonosságot jelentő egyetlen nőt is feláldozná. Ebben a magánszorgalmú gyilkosságban akadályozza meg őt Káin. Jelentéses mozzanat, hogy Káin Ábel véres kövével üti le gyilkolni készülő testvérét. Jellemző, hogy Káin és Ábel szerepének, magatartásának átértelmezéséhez Sütő Andrást Ábel füstjének motívuma is segítette: Arisztóphanész „az istenek eledeleének ítélte meg ezt a füstöt, olyan táplálékként, melyet adott esetben meg is lehet vonni az istenektől, és akkor mindjárt valamiféle zűrzavar támad odafönn. Tudjuk, ezek az istenek akkor lejjebb szálltak az emberekhez, a halandókhoz, az alattvalókhoz. Valószínű, hogy ennek a merész, vakmerő görögnek a gondolata is közrejátszott, hogy én Ábel füstjében egy más jelképet keressek, történetesen a megalázkodás és a már-már értelmetlen megalázkodás képét.”¹⁴⁹ A megalázkodásnak pedig ellenképe a fölemelt fő, ennek a két magatartásmódnak a szembenállása, küzdelme a *Káin és Ábel* témája.

IV.

Káin és Ábel olyan jellempár a darabban, akik szükségszerűen és kikerülhetetlenül ütköznek egymásba. Küzdelmük a drámában kizárólagos érvényű: egyiküknek el kell buknia, mert csak az egyik életelv érvényesülhet, amikor a tét az emberiség jövője. A *Káin és Ábel*t két ellentétes magatartásforma küzdelme tölti meg cselekménnyel és konfliktusokkal, rendkívül összetett, szin-

¹⁴⁹ TARJÁN Tamás: *Beszélgetés Sütő Andrással. Színház*, 1978. júl. 32.

te bonyolult módon. Ugyanis Sütő András olyan drámai szituációk folytonosságát teremti meg a darabban, amelyekben ezek a konfliktusok gazdag motivációt kapnak és elmélyülnek. Drámai funkcióval jelenik meg a drámában sorsuk előzménye: Ádám és Éva története, az Édenből való kiűzetés. Az Úrnak, a hatalomnak ezt az akcióját ugyanis a két testvér ellentétes módon értelmezi: Ábel magára nézve is elfogadja a bűnösséget, Káin pedig Ádámot és Évát sem marasztalja el, önmagát pedig végképp nem tartja felelősnek szülei állítólagos történelmi bűnéért, azaz igazságtalannak minősíti azt a hatalmat, amely mégis eszerint zárja ki őt is az Édenből. Ádám és Éva nemcsak bizonyos drámai helyzetek örök ismétlődését, változatos ismétlődését jeleníti Káinéval és Ábelével lényeges vonásokban azonos tragédiája révén, hanem az ő szerepük, magatartásuk szervesen beépül a két testvér tragédiájába. Nemcsak jellemrajzukat mélyíti el, hanem azáltal is újabb cselekményelemeket vonnak a drámába, hogy történelmi távlatot adnak Káin és Ábel küzdelméhez: az egyetemes időben megjelenik általuk a konkrét történelmi idő is, így módon az emberi sorsválasztás lehetősége és felelőssége is. Másrészt élettapasztalatuk, azaz a történelmi tapasztalatok birtokában értelmezik és ítélik meg a két testvér ellentétes mentalitását. Szülői mivoltukban, tehát közvetlenül részesei a két testvér tragédiájának. Bennük még egy az, ami a testvérekben már különvált, végleteire bomlott. Szülői kapcsolatuk révén nyomatékosítják a drámának azt a fontos motívumát, hogy a küzdelem testvérek között zajlik, olyanok között, akik szeretik egymást, s akik mindenképpen összetartoznak. Nemcsak a szülőknek nehéz a választás, a küzdő felek egymásnak is fájnak. Ez a motívum végig erős a darabban: a második felvonás végén, amikor Ábel azt hiszi, hogy Káint megölte az Úr, magára vállalja az ő szerepét is: „Egymagam leszek most már Káin és Ábel, kapud és kapuőrződ, keresztfád és megfeszítetted, az áldozó és az áldozat – egy személyben”. A harmadik felvonás végén, Ábel halálakor hasonló vallomást tesz Káin: „Nem akartalak megölni. Egymásnak létrafokai lehettünk volna... magamat kell ezután megkettőznöm.” A darab egész értelme szempontjából nagyon fontos ez: a testvérkonfliktus az egyetlen személyben zajló konfliktust bontja kristályos végleteire. Az ember, minden

egyes ember lehetséges alternatíváját jeleníti meg. A *Csillag a máglyán* tragikumát is elmélyíti az, hogy a tragikus ellenfelek barátok voltak. A *Káin és Ábel*t is gondolatilag és érzelmileg egyaránt összetetté teszi a testvérkonfliktus. Az ilyen konfliktusok természetéhez tartozik, hogy a győztes is súlyosan sérül. A dráma egyéb, az emberi élet tragikumát megjelenítő mozzanatai mellett ezért van az, hogy bár az ellentétek küzdelmében – Sütő András drámáiban először – a nemesebb minőség győz, mégis jajkiáltásokból áll a dráma, azaz mégis a tiszta tragikum szférájában játszódik a mű. A sasnak háromszori jajkiáltását akkor hallotta Éva, amikor az Édent elvesztették. A *Káin és Ábel*ben is gyakran fölhangzik ez a jelképes, líraian az emberi létezés, cselekvés tragikus mozzanatait, Éden-vesztéseit konstatáló jajkiáltás. Első ízben Arabella megérkezésekor.

Drámai funkcióval kapcsolja be Sütő András *Káin és Ábel* történetébe a más mítoszokból vett motívumokat, így elsősorban Arabella alakját. Összetett funkciója van a drámában: megjelenése kiélezi, mert a végső vagy-vagyig viszi Káin és Ábel magatartásának ellentétét, másrészt cselekvésben megismétli Ádám és Éva utalásokból megismert történetét, valamint átéli Káin és Ábel magatartását egyaránt. Arabella előbb Ábelt választja, de amikor igazán megismeri, kiábrándul belőle, s Káinhoz pártol. Ily módon Ábel úgy érzi magát, mint Ádám, amikor megcsalta őt Éva Szamáel-Kígyóval. Arabella viszont Káin értékének megismerése után úgy érzi, ő Káint csalta meg, s nem Ábelt. Ábel éppúgy szavakkal és könyörgéssel vontja őt magához, mint Szamáel Évát. Azzal, hogy Arabella minden lehetséges alternatíváját megéli adott helyzetének, választása, végső döntése érték-mérő súlyt kap a drámában. Választania kell Káin és Ábel között. A mélyebb megismerésig mindkettő iránt vonzalmat érez. De nemcsak ő választ, hanem őt is választják. Arabella legfontosabb drámai funkciója éppen ez: elkerülhetetlenné teszi a választást. A nő megjelenése, a nemiség, a szerelem révén természettörvény-nyé emeli a választáskényszert: ezáltal kap fontos szerepet az, hogy Káin és Ábel, s nem későbbi történelmi személyek a dráma szereplői. Nekik mindenképpen választaniuk kell, nem kerülhetik ki egymást, nem oldódhatnak fel a társadalomban. Ebben a vo-

natkozásban az a tét, hogy melyikük tudta őt úgy választani, hogy az emberiség jövője biztosítva legyen, emberhez méltó módon.

Az, hogy a dráma nem történelmileg konkrét térben és időben játszódik, azzal a veszéllyel járhatna, hogy a jellemelek és események elvontak, példázatszerűek, hiszen a személyiségek meghatározó jegyei közül a társadalmi-történelmi kötődés, a személyiségek létbeágyazottsága hiányzik. Mégsem ez történik a *Káin és Ábel*-ben, hanem a személyiségek tisztább formában mutatkoznak meg, jobban előtérbe kerülnek lényegi meghatározó vonásaik. Sütő András ezeket a kiemelt, hangsúlyozott személyiségeket – rendkívül árnyalt nyelvi és gondolati erővel – az ember végső történeti magatartásmodelljeivé emeli: a történelem előtti alakokat és eseményeket, viszonyokat úgy jeleníti meg a drámában, hogy azok történelem utániak is lehessenek. A több évezredes történelmi cselekvések, magatartásmódok tapasztalataiból építi föl a modelleket, jellegzetesen és egyértelműen mai érdekekkel. Így az első emberekre a későbbi emberiség, főleg jelenkorunk tapasztalatait rakja. Ez teszi lehetővé, hogy ne parabolaszerű sémákat, hanem eleven embereket teremtsen a dráma egyetemes idejében.

V.

Milyen jellemvonásokból építi Sütő András a két szemben álló magatartásmodellt, Ábelét és Káinét?

Ábel tipikus magánszorgalmú szolgálélek. A hatalomtól – teljesen mindegy, hogy milyentől – való félelme határozza meg egész egyéniségét. Ha fölülről jön, bármily esztelenség is, alázattal fogadja. A legnagyobb erőt az alázatban, a könyörgésben, a szüntelen áldozásban látja. Megszólalnak benne is a kétely hangjai, de félelmében azonnal elfojtja azokat. Sohasem kérdez, a „miért” szót is Lucifer alkotásának tudja. A világot a fizikai létezés kizárólagos értékévé emelésével szemléli. Úgy érzi, a pusztá léteért is halálával tartozik, tulajdonképpen nem is ismer más értéket: „Az óceán kellős közepében, talpalatnyi korallszigeten, fél lábon állva vulkánkódarabon, tövisszárban összecsombolyítva, étlen, szomjan, bénán és vakon, pálma ágáról fejjel lefelé lógatva, denevérként

az ajtóra szögezve, kagylóhéjban, cethal gyomrában, medúzaként a víz alatt, vakondokállapotban a föld alatt, gyümölcspatkányként a banán belsejében, pondróként egy állati hullában, akárhol vállalom az életet, csak élhessek.” Még az sem kritérium számára, hogy emberi élet legyen az. Bármely állati létezéssel beéri, csak élhessen. Megköszön minden büntetést, igazságtalanságot. Nem érdeklik az ember igényei, hallani sem akar félelmében az Édenről. Félelme és alázkodása annyira eluralkodik rajta, hogy mindenben, még a kókuszdió potyogásában is az Úr érkezését látja. Jellemző rá, hogy lényegesen más a viszonya a hatalomhoz, az Úrhoz, mint embertársaihoz, testvéreihez: a felsőbbségnek kérdést sem mer föltenni, Káint viszont egyszer megszúrta, majd a véres kővel agyonütné, ha Éva nem lép közbe. Szolgalelkűségében, félelmében gyilkolni is képes, ekkor ismeri fel benne Éva a Sátánt, Szamáelt, aki még a maradék Édent is elpusztította. Ábel még attól is fél, hogy Káin kételyeinek fültanúja legyen. Soha semmihez nem érzi magát elégnek egyedül. Arabellát is csak az „Isten akarátába mártott szép szavak” segítségével szerzi meg. Ábellet azt mutatja meg Sütő András, hogy ilyen alázatban és félelemben élni nem lehet. Cselekvéseinek nincs logikája, nincs tartása: megijed attól is, hogy Arabella számára az Isten dicséretére gyűjtött szavakból vett el. A teljes alázat lelki mechanizmusa szerint egyre nagyobb áldozatokat szeretne bemutatni. Egyedül ő hallja a darabban az Úr hangját, mert fétissé emeli a hatalmat. Éppen ezért ez a jórészt saját félelméből teremtetett hatalom tőle kívánja a legtöbbet: a számára legkedvesebbnek, Arabellának a feláldozását. Ekkor egy pillanatra szembeszegül az Úrral, de saját bátorságától megretten, visszavonja és megbánja ellenszegülését, káinkodását. „Ó, te minden megalkuvások és gyávaságok foglaltata: Ábel a neved” – jellemzi Arabella. Az ellenszegüléstől megrettenve Ábel az ideologizáláshoz menekül, hogy Arabellát megőrizhesse, de ettől is megretten. Ideologizálásai mindig logikusnak látszó okfejtésen alapulnak, de összességükben az abszurd képtelenségét idézik. Ezt is Arabella fogalmazza meg: „Én leszek a bocsánatkérésed – azért, hogy megöltél engem?” Ábel magatartásának tragikumát fokozza, hogy semmiféle bizonyosságot nem kap alázata értelméről. Lehetséges, hogy hiába-

való és fölösleges minden áldozata, hiszen a félelem irányította ember nem lehet szövetséges, sőt hűséges sem, „hűség nem lakozhat szolgaszívben”. Sőt, önmagát is pusztítja: amikor Ábel föl akarja áldozni Arabellát, az egész teremtés folytonosságának egyetlen adott lehetőségét, így Ábel sorsának értelmét is, az alázkodás és félelem élettellenességéről kapunk drámai képet.

Káin mindenben az ellentéte Ábelnek. Egyazon magatartással viszonyul az emberekhez és a hatalomhoz is: „Könyörgésben a legutolsó leszek mindig. Az Istennél is, tenálad is” – mondja Arabellának, pedig az első pillanattól fogva szereti őt, mégis lemond róla, ha könyörgéssel lehet csak elérni. Az igazsághoz, a tényekhez ragaszkodik. Ábel alázkodás formálta ideologizálásai az *Egy lócsiszár virágvasárnapja* „törvénytudóját”, Müllert hozzák emlékeztünkbe, ezzel szemben Káin a *Csillag a máglyán* Szervét Mihályának világszemléletéhez áll közel. Szervét vallotta azt, hogy nem idomításra, hanem gondolkodásra született. A gondolkodás útját végtelennek tudja, folyton új és új kérdésekkel néz szembe. Hasonlóan érvel Káin: „Nem koldulás végett jöttünk e világra.” S éppúgy keresi az ember jogos, törvényes igazságát, mint Kolhaas Mihály. Ezért feszegeti kérdéseivel az égboltot is: „Istenség a joggal nem fér meg közös égbolt alatt? A lábbal tiport jognak pusztá fölemlegetése: istenkísértés?” „Az ember fiának kérdéseit számon tartani kell, vagy megválaszolni?” Káin kérdései – Sütő András nyelvi erejének köszönhetően is – csak látszólag kérdések, hiszen az erkölcs és gondolkodás egysége révén lényegében egyértelmű válaszok: tagadják az Ábel tudatában élő hatalomképzetet. Így Ábel zártságával, kívülről, a félelem által irányított, lehatárolt egyéniségével szemben Káin nyitott, belülről irányított ember. Nem az isteni félelem szavait mondja, hanem a gondolkodó ember kérdéseit és válaszait. Ironikusan és dühvel elemzi a hatalomhoz való ábeli viszonyulást.

Azzal, hogy a *Káin és Ábel* a mítoszt és a reális valóságot egyszerre fogja át, Sütő András remek lehetőséget teremtett az ember és a hatalom viszonyának elemzésére. A dráma lényegében a hatalomhoz való viszonyulás kétféle lehetőségéről szól. A mítosz és a realitás egymásba való átjátszása ad világos magyarázatot arra, miképpen lehetséges, hogy Káin sohasem vonja kétségbe

Isten létét, ő mégis önmaga istene, az Isten talpa alatt is. Káin csak Ábel istenét tagadja, azt az Istent tehát, aki szeszélyei szerint bánik az emberrel, s folyton áldozatot követel – kénye-kedve szerint. Káin csak olyan Istent ismer el, akivel az ember szövetségre léphet, akit a gondolkodó ember megérthet, akinek tehát anélkül tud részesévé lenni, hogy a helyére akarna törni. Hangsúlyt kap az is a darabban, hogy ez a szövetség az Istennek is létérdeke, hiszen „mit kezdene nélkülünk?”.

A hatalomhoz való ábeli viszonyulás a hatalomnak is árt: „A felelem: nem szövetség”, „Az alázat: gyalázat.”¹⁵⁰

Káin magatartását igazolja Arabella is, aki a darab folyamán teljesen magáévá teszi Káin eszméit, és nyíltan vállalja is őket; még a gyilkosság után is melléje áll. Az ő választása részben érzelmi gyökerű, így az érzés megfoghatatlansága révén szinte természet törvény-érvennyel igazolja a küzdő, felemelt fejű embert a megalázkodóval szemben. Káin küzdelmének gondolati, világszemléleti igazolását Ádám monológja jelenti. Ádám itt elfogadja és magyarázza Káinnak a hatalomhoz való viszonyulását. Erveiből remek filozófiai esszé kerekedik. Káin nem akart a trónra törni, mint Leviatán, Ráháb és Behemót vagy Lucifer, ő csak önmagát akarta megőrizni, „személyes felfogását az ember állapotáról és kötelességéről, Terólad is, aki csak gazdagabb, tán erősebb is lehetnél az ő különvéleményével” – mondja Ádám az Úrnak. Monológjában védelembe veszi a különbözőséghez való jogot, úgy perlekedik az Úrral, mint Szervét Kálvinnal. Visszhangzik beszédében a *Nagyenyei fügevirág* jobbágyi panaszlevele, az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* nyelv és ember létét erkölcsileg egységbe fogó eszméje is. Szinte összegezése ez a monológ Sütő András legfontosabb gondolatainak és legégetőbb közösségi gondjainak: „bátorkodom Tőled megkérdezni: mire szántad az emberi térdeket? Térdeplésre vajon? Mire szántad az emberi nyelveket? Könnyörgésre vajon? Mire szántad a fejünket? Hogy lehajtva hordjuk? Az egyenes tartást a megalázkodás

¹⁵⁰ Vö.: Nagy László Latinovits-versének soraival: „De ki látja, hogy rohadttá ért a szegény? / Hogy ekkora alázat már gyalázat?” NAGY László: *Gyászom a Színészkirályért*. In: *Versék és versfordítások*. Bp., 1. 1978. 615.

görbedtsége végett? Testünk hajlékonyságát a hajlongás végett?”

Káinban emberi méltóság van; önmaga akarja alakítani sorsát, nem tűri el, hogy más gondolja el és határozza meg az ő boldogságát. Fejtartása az oroszláncolyóké. Bátorságához okosság, tisztánlátás társul. Felfokozott, teljes emberségre törekvő igényessége széles skálájú jellemmé teszi. A teremtő, nagyra törő ember fantáziája, csoda iránt való érzékenysége sem hiányzik belőle. Semmi sem idegen tőle, ami emberi, emberhez méltó. Káinnak az Édenről való álmodozása és küzdelme az Édenért a teremtő fantázia, a teremtő ember harca a teljesebb, szebb, nagyobb életért. „Csillagjáró, égben gyalogló gyermek”-e ő Évának. Küzdelmében azért érzékeli tárgyszerűen is az Édent, mert az Édenért való hatalmas emberi bajvívás nemessége ajándékozza meg az Éden érzetével. Az Édenről szóló mesét Évától hallotta, de ez a mese benne találja meg igazi értelmét: ez a költői látomásba foglalt Éden a méltó emberi létet jelenti: visszaszerzését, megszerzését azoknak az ismereteknek, értékeknek, melyekre az ember mint ember képes. Küzdelem ez a megismerésért, a tudásért, a nagyobb horizontért, a teljes emberségért. Káin útja az emberi boldogságkeresés, az édenkeresés tragédiákkal szegélyezett útja. A valóságot a vágy, a többnek az igénye képes csak emberibbé alakítani. Valaminek a keresése, ami más, mint ami van. Arabella is azért beszél a távoli csillagról, mert a „közeli sosem elég fényes”. Az Éden álma, a nagy élet lehetősége és képzelete a fiatal emberben a leginkább nyitott, szinte határtalan. Később a választott utak szennyeződése, tragédiái, egyáltalán a kényszerű választások egyre szűkebbre vonják ezt a lehetőséget. Ezért mondja Éva Káinnak, hogy nem ő mesélt az Édenről, hanem a fiatal Éva, a valamikori, de azóta a kristályfák összetöredeztek benne. Káin nem akarja, hogy áltassa őt Éva, de azt sem fogadja el, hogy nincs Éden, hiszen ő látta. Amikor megfogalmazza tárgyszerűen a maga Éden-képét, egyértelművé válik, hogy Káin számára az Éden nem más, mint az emberhez méltó élet, melyben nincs alázkodás, képmutatás, „alázatból és rettegésből font repkénykoszorú az égre fölhajítva”, nincs félelemből épített erőmagasztalás, nincs az „asszonyi hitegetések boszorkánykosara”,

füstáldozat... Az Édent Káin a valóságos élet megjavított, tehát lehetséges, emberhez méltóbb képeiből állítja össze. Az Éden úgy él Káinban, mint Ábelben az Isten, de mekkora különbség van a kettő között: az egyik fölemeli az embert, mert saját nagyobb lehetőségeinek a foglalata, a másik csupán félelmének tárgya, alázatba, féregéletre kényszeríti az embert. Az ábeli magatartás két lehetőséget kínál: vagy kipusztítja az emberiséget, vagy „csak” emberhez méltó emberré, emberiséggé lenni nem engedi. Arabel-lát vagy föláldozza, vagy alázatra és félelemre kényszeríti. Végző soron az előbbi választja a drámában, ezért kell őt megölnie Káinnak: „Mert ha porból lettünk is: emberként meg nem maradhatunk az alázat porában.”¹⁵¹

A szuzai menyegző

I.

Sütő András organikusan építette életművét: pályáján legjelentősebb műveinek belső érlelődési folyamata is látható. Az olykor két-három évtizeddel korábban megjelenő motívumok jelentős átalakuláson mennek keresztül az idők folyamán, egyre összetettebb művészi formát nyernek, s metamorfózisaikkal pontosan jelzik az írói szemlélet alakulását és a történelem változását. Sütő András népsorsot vigyázó, közösségi gondokkal szembenéző író: az egyes motívumok történeti változásai a nemzetiségi helyzet-tudatnak, az írói szemlélet közösségi perspektíváinak, sorsértelmezésének is újabb és újabb változatait, minőségeit tárják fel. A festészetben Cézanne óta igen gyakori az, hogy a művész ugyanazt a motívumot különböző korszakaiban megfesti, így például a más-más korszakaiban festett önarcképek egész művészi, világ-szemléleti, közérzetbeli fejlődését, változását bemutatathatják.

¹⁵¹ SÜTŐ András: *Káin és Ábel*. In S. A.: *Színművek*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest, 1992. 92.

Különösen érvényes ez azokra az esetekre, amikor maga a tárgy nem érint közvetlenül bennünket, amikor a tárgy informatív értéke elhanyagolható, mert közismert. Ilyen esetben szinte modellszerűen az írói szemlélet megnyilatkozásának eszközévé minősül a téma. Az újrafeldolgozásnak természetesen sokféle egyéb művészi oka is lehet. Előfordul, hogy a két változat között nem szemléleti jellegű a különbözőzés, hanem műfaji vagy mennyiségi. Az első változat is tökéletes a maga nemében, mégis tovább izgatja a téma az író, mert úgy érzi – újabb tapasztalatainak, élményeinek fényében –, hogy az adott témában további művészi-eszmei lehetőségek rejlenek, s ezek újabb kifejezésért követelődnek. Bár a műnemi határok meglehetősen elbizonytalanodtak az idők folyamán, mégis vitathatatlan, éppen a tartalom és a forma interakciójának törvénye értelmében, hogy minőségileg azonos, vagy egészen közeli szemléleti aspektusú, azonos témájú, de más műnemű művek jelentése és esztétikai hatása eltérő. Mások a hangsúlyok, arányok, s szükségképpen módosul maga az anyag, a tárgy is. Így van ez Sütő András esszéjének (*Perzsák*, 1973) és drámájának (*A szuzai menyegző*, 1981) esetében is.

Nagy Sándor szuzai menyegzőjéről már diákkorában olvasott Sütő András, de – miként visszaemlékezve megállapítja – ez csupán arra szabadította fel akkor képzeletét, hogy a „híres eseményt bearanyozza az otthoni lakodalmak mesés varázsával”.¹⁵² A szuzai eseményekhez az otthoni lakodalmak ünneplős képzeleti kapcsolódtak. A későbbi értelmezésnek nyoma sincs tehát a korai motívumban.

A *Perzsák* parabolisztikus történelmi esszé, melyben a megjelenített történelmi anyag a reflexiók révén válik egyetemes és mai jelentésűvé, példázat erejűvé. Az esszé nagyjából kronologikus rendben eleveníti fel a történelem eseményeit, a helyszín sugallatait az időszámítás előtt 480-tól, Xerxész szalamiszi vereségétől 323-ig, Nagy Sándor haláláig. A történetnek azonban gazdag bölcséleti horizontot teremt. Az egyes események szinte csak ürügyként szolgálnak ahhoz, hogy Sütő András „a hatalmi jóllakottság mindenkori falánkságáról”, a történelmi tények illuzóri-

¹⁵² SÜTŐ András: *Perzsák*. In: *A szuzai menyegző*. Bukarest, 1981. 20.

kus átfestéséről, a feltételezés tényné minősítéséről, a helytartói alázatról, szolgálalkesedésről, a „hűségesküvések ügetőversenyéről”, a hatalom pusztító önistenítéséről, örültségéről, az erőszak nyílt és rafinált változatairól elmélkedhessen. Maga a létezés torzul el végzetesen, mert a hatalmi mámor kizárja az őszinte szót, kiirtja az igaz vélekedést. Nagy Sándor „a mindent görögbe olvasztó szándék agresszivitását” hozza, nyelvi, nemzetiségi megkülönböztetést, haza helyett pedig kohót teremt szisztematikus beolvasztásával, megsemmisítésével mindannak, ami más, ami vállalni szeretné a maga identitását. S mindezt szinte problémátlanul teszi lehetővé a leigázottak egymással versengő szolgálalkűsége.

Az esszében Sütő András kitűnő leleménnyel mutatja be a bekebelezés igazi ideológiáját: a hatalmi cinizmust ironikus egyenes beszédben jeleníti meg. Így a megsemmisítés az ajándékozás nyelvi formáját veszi fel: megengedjük, hogy nyelvünket használd, isteneinket imádd, nekik áldozz. Hasonló nyíltsággal fejt ki Nagy Sándor a katonáinak, hogy miért kell „vérünk ké nevelnünk”, nyelvi különbségüktől is megfosztani a legyőzötteket: „Míg egy népnek titkai vannak: véglegesen nincs meghódítva.” Kilátástalanul komor ez a kép. Hatalmi örültség és önmagukat buzgalommal feladó meghódítottak polarizációja a világ. A bemutatásból és értelmezésből ki-kiszóló írói személyesség is hangsúlyozza ezt: Sütő András nem áll oda a csoportképbe mosolyogni, szigorú történelmi szél metszi a hangulatát. Szuzát pedig a menyegzői parancs miatt magában gyászba borítja. Amiben egykor gyermeki képzelettel a hatalmas lakodalmi sokadalmat és vigalmat vélte látni, most az erőszak, a kényszer személyiséget, elemi emberi normákat, igényeket széttipró örületét ismeri fel.

A *Perzsákban* Sütő András még talál feloldó, reménykedő lehetőséget is a leigázottak számára: megszólal az időbe vetett bizalom, az „ahogy lehet” ellenállás értelme, az *Anyám könnyű álmot ígér*ből ismerős eszmének („a fű lehajlik a szélben és megmarad”) a perszepoliszi eseményekből épített változata. A konokul ellenálló Bétisz éppúgy elpusztul, mint az igazságot – bár csak jó szándékú példázatban – megemlítő Kalliszthenész, de megmaradnak és a tartós ellenállás bázisává lesznek a „nászéjszakás

offenzíva” áldozatai, az erőszakkal anyává tett nők, akiket végső soron a legbarbárabb kényszer sem tudott megtörni: „Utolsó mentségvárukba: az anyanyelv védősáncai mögé menekültek. Immár egyetlen és utolsó szövetségükre: az Időre utalva...” A történelem segíti ezt a gondolatmenetet: Nagy Sándor hirtelen halála, hadainak szétszóródása, lerongyoltan való visszavonulása, az elnyomott nemzetiségek sorozatos lázadásai, önmaguk újra vállalása biztató távlatot ad a példázatnak: amikor az elnyomottak megtették a hosszú utat „a megfélemlítettségtől az első szabad mozdulatig” – a görögnek szánt „barbár” perzsa gyerekek „anyjuk nyelvén csiripeltek már, mint a tanítómesék parányi madarai, melyek egykor az oroszánt megették...”. A példázat értelme az erőszak és pusztítás ellenében megszólaló bizalom a nép leválhatatlanságában, a „legalsóbb néprétegek” identitásörző erejében, s az idő, a történelem igazságosztó rendteremtésében. Ilyen értelemben felhívás is önmagunk okos megőrzésére bármely körülményben. A közösség egészében gondolkodó, hosszú távon szemlélődő, a következményeket, a történelem későbbi alakulását is számba vevő írói szemlélet így oldja, emeli reménykedéssé és biztatássá a barbár tényeket is. Igazolja a „kőhajító gépek ellen a parittyás küzdelmet”, az oroszlánál szemben a „parányi madarakat”. Példázatok, tanítómesék intelmeit hívva segítségül a remény igazolására, építésére. Éppen ezen a ponton van lényeges szemléleti különbség a *Perzsák* és *A szuzai menyegző* között. A dráma eleven személyes sorsokká jeleníti a történelmet, s ezzel az események megsokszorozott és új aspektusú vizsgálatát, értelmezését teszi lehetővé; másrészt éppen az eleven élő személyek miatt időben egy pontra koncentrálja az eseményeket, az esszénél jóval kielevezettebb, tragikusabb következményeket mutat. Jellemző a téma felfogásának koncepcionális változása: a drámából teljességgel hiányzik az esszé központi példázata, hiányoznak a nemzeti identitást altatódalokba menekítő anyák, s nem szólnak meg anyanyelvükön a gyermekek sem. Az idő sem áll hű szövetségesként a küzdő emberek mellé. Nagy Sándor halála nem a hódítás végét jelenti, örökébe olyan helytartók lépnek, akik aligha lesznek különbek nála. Mintha a *Perzsák* befejezésének reménykedése, bizodalma az írói szemléletben kiegészült volna Illyés Gyula *Tiszták*

című drámájának döbbenetével: igenis kiirtható egy nép. De Sütő András kérdésfelvetése más: egy adott helyzet magatartásmódjaira, s azok megítélésére irányul.

II.

A szuzai menyegző jellegzetes középpontos dráma. Az első felvonás bemutat egy szituációt, melyben hatalmas drámai energiák, konfliktuslehetőségek feszülnek, s ezek a dráma folyamán kibontakoznak, kiterembélyesednek, nagy erővel törnek egymás ellen. *A szuzai menyegzőt* az teszi nehéz drámává, hogy az alapszituáció konfliktusrendszere sokágú, s ezek az ágak szövevényesen egymásba vannak ékelődve, bonyolódva. Az események mozgatója az önistenítő hatalmi téboly, mely álorcás, félelmi légkört teremt, ebben a mímelés és az őszinte szó szétválasztása különösen nagy gond, többnyire mégis egzisztenciális kérdés. Az *Egy lócsiszár virágvasárnapja*, a *Csillag a máglyán* és a *Káin és Abel* fő konfliktusa olyan erővel szervezte anyagát, hogy minden mellékmotívum egyértelműen és közvetlenül abból fakadt vagy arra irányult. Ez egyenes vonalú és világos drámai cselekményt teremtett. Élesen polarizált: Münzer vagy Luther útja-e a járható az igazságkereső Kolhaas számára; a dogmatikus hatalom és a nyitott szellem ütközése, illetve a megalázkodás vagy a fölemelt fejű emberi méltóság feloldhatatlan ellentéte mutatkozott meg. Végző soron *A szuzai menyegző*ben is minden motívum a fő konfliktushoz – Parmenión viszonya a hatalomhoz – kapcsolódik, de az egyes mellékkonfliktusok sokkal nagyobb önállóságot nyernek, életszerűen kidolgozottabbak, sokkal nagyobb számban jelennek meg, mint a korábbi drámákban. Ily módon a dráma hálózatszerű, a helyzet teljes bonyolultságát egyszerre jeleníti meg. A struktúra világos, de nagyon összetett, sokrétű. Talán ezért érződik erőteljesebb drámának ez a „színpadra vitt esszé”.¹⁵³

Parmeniónt gyermekkori barátság fűzi Nagy Sándorhoz. Mindaddig hűségesen mellette állt, s a barátság jogán hibáira is figyel-

¹⁵³ TARJÁN Tamás: *Itt állok, másként nem tchtetek*. In: *Kortársi dráma*. 158.

meztette. Most azonban Alexandrosz hatalmi örületében önmagát istenné avatattja, feleségül veszi legyőzött ellenfelének, Dareiosznak a feleségét, Roxanát. Meghirdeti a szuzai menyegzőt, helytartóinak – így Parmeniónnak is – előírja, kit vegyenek feleségül, s kiadja a jelszót: „nem a perzsákat szeretjük kevésbé, hanem a velük való egyesülést jobban”. A dráma fő konfliktusa abból ered, hogy Parmenión mindezt nyíltan örültségnek minősíti, zsákutcának nevezi, s vélekedését nem rejti véka alá, s mivel egyenesen beszél, leleplezi azt a légkört és rendszert, melyben a lenyelt vélekedésektől sorvadnak el az emberek. Mindezt Alexandrosz iránti ragaszkodásból s a hellén birodalom érdekében teszi. Eddig a tények tiszteletét tartotta Alexandrosz és a görög–macedón birodalom legfőbb erejének, Alexandrosznál is tiltakozik tehát a történelem előre elrendelése ellen. Hűségét méregpróbával teszi vitathatatlanná, de egyértelműen megtagadja a házassági parancsot: „Hatalmi kiutalásra élelmet, fegyvert, ruhát vételezek; nem asszonyt!” A neofita módon hűségvallomást tevőknél pedig jobban becsüli Bétiszt, a konok ellenállót. Ezt a főkonfliktust már az első felvonásban tucatnyi egyéb ellentét erősíti és módosítja: az őrség – bár hűséget mímél – még őrzi perzsa mivoltát és nevét, a hellén beolvasztás eszméjével, nagylelkű „magunkba fogadjuk” szökevényével szemben az őrségparancsnok – aki később meg is szökik – őseik mondását idézi: aki nevet cserél, lelket cserél.

A hűségmutatványosokkal szemben hírt kapunk Bétisz ellenállásáról. Az önmagukat feladó, boldogan a menyegzőre készülő perzsa nőkkel szemben Bétisz lánya, Éanna ellenállása magasodik fel. Parmenión méregpróbája leleplezi a helytartók magatartását, kiderül az is, hogy Démétriosz gyűlöli Parmeniónt. Éanna és Parmenión kölcsönösen megtetszenek egymásnak, még mielőtt ismernék Alexandrosz rájuk vonatkozó házassági parancsát. Démétriosz megalázza Éannát. Parmenión szemébe mondja Roxanának, hogy a „sok nép koldustarkasága” helyett Alexandrosz utasítására és a saját meggyőződése ellenére kell „a hellén szellem egységét” dicsérnie. Éanna megátkozza az összes hellént. Az első felvonás eme konfliktusláncolatából egyértelmű, hogy Parmenión lényegesen különbözik a hellén hódítóktól, sőt szembe került azzal a hatalommal, amelynek részese, s ütközése (a

házassági parancs megtagadása) és mégis odatartozása (emiat használhat Éanna rá is vonatkozó többes számot) egyaránt személyes boldogsága ellen tör.

Parmeniön tragikuma, hogy pozíciójában egy olyan hatalom képviselője, amelyik lemondott a tények tiszteletéről, s amelynek féktelen őrjöngését már zsákutcának kell minősítenie. De éppen az Parmeniön tragikus vétsége, hogy nem látja be vállalkozása tragikus képtelenségét: nem lehet a hatalmon belül lenni úgy, hogy kívül van azon. József Attila-i képpel: hiába ügyeskedik, nem foghat a macska egyszerre kint és bent egeret. Parmeniön erkölcsi elveiben, magatartásában fölötte áll annak a hatalomnak, amelynek képviselőjében megjelenik, amelynek helytartója. De ha olyan világosan látja annak végzetes tévútját, akkor miért marad mégis részese? Miért akar együtt élni vele még akkor is, amikor már felismerte, hogy nem tudja többé visszatéríteni, megváltoztatni? A tragikus vétség oka éppen ennek a kapcsolatnak a mélysége, ennek a hatalomnak egy korábbi, még nem torz állapotához való illuzórikus ragaszkodás, s az ebből a régi összeshűdöttségéből származó különleges helyzet megtévesztő előnyeinek az elfogadása: a baráti, tehát bensőségesen részes állapot fenntartása, megőrzése olyan időben is, amikor erre már erkölcsiileg nincsen mód. Tisztázatlan helyzet ez: a személyes perspektívát az általános elvek elé helyezi, különleges, kivételes elbírálást fogad el önmaga számára, elvi értelemben is azzal áltatja magát, ami kizárólag az ő személyes lehetősége. Megtagadja a parancsot, nyíltan mondja véleményét, de elfogadja, hogy ezért másféle elbírálásban részesül, mint azok, akik nem gyermekkori játszótársai ennek a hatalomnak. Elfogadja a „nekem megengedi” pozícióját. S bízik is ennek a kivételes helyzetnek az erejében. Ennek a bízalomnak a végzetes tragikumát bontakoztatja ki elsősorban a dráma második és harmadik felvonása.

III.

Az egyszerre kívül-belül helyzetnek a következményei a második felvonásban már egyértelműen megmutatkoznak, a harmadikban

pedig végzetesnek bizonyulnak. Alexandrosz elfoglalhatná Bétisz várát, de neki az a becsvágya, hogy Bétisz önként hódoljon előtte: lélekben akarja megtörni az ellenállást. Ezért büntetésül a házassági parancsot megtagadó Parmeniónt küldi Bétiszhez, hogy ő beszélje rá az önkéntes hódolásra. Bétiszt az asszonyok nászéjszakás árulása, majd Bészosz gyalázatos gyilkossága, Dareiosz halálának híre, s a „belülről rohadunk” keserűségének indulata erősíti ellenállásában: „Ilyen csalódásokban erősödünk.” Parmeniónt ellenségnek tekinti, hiába mentette meg és hozta el neki Éannát, s hiába tárja fel előtte őszintén, nyíltan Alexandrosz egyesítő koncepcióját. Amit Parmenión keserűséggel mond Alexandrosz koncepciójáról, azt Bétisz ironikus gyűlölettel ítéli el, s gyűlölete minden hellént ér, Parmeniónt is. Bétisz ugyanis nem ismeri a köztes állapotot, számára erőszakos hódítás idején csak hódító vagy ellenálló létezik, csak e kettő közül lehet választani. Neki kevés az, hogy Parmenión nem hisz Alexandrosz elveinek helyességében: „Eredj uradhoz a kételyeiddel, és mondd meg neki kételytelenül: Bétisz nem eladó. A lánya sem eladó!”

Bétisz és Parmenión, majd Éanna és Parmenión párbeszéde a kényszerű többes szám tragikumára világít rá. „Vannak helyzetek, amikor a névmás egyes számban megszűnik létezni.” Parmenión hiába különbözik gondolkodásban, elveiben és magatartásában egyaránt az alexandroszi mintától, mégis a hellének része, hozzájuk tartozik, Bétisz és Éanna tudatában is a Ti képviselője a Mi-vel szemben. Parmenión elkeseredetten küzd eme többes számú szemlélet ellen, a népek harcán kívül eső „külön égtáj” lehetőségét reméli, az egymásra találó Én és Te illúzióját festi Éannának a Ti és Mi ellenében. Ennek a képzeletnek az illuzórikusságát azonban még a szerelmes Éanna is világosan látja: „Athéntől Egyiptomig egyetlen ég van. És ez a farkasüvöltés.”

Mindazt, amit nagy nehezen sikerül Parmeniónnak elérnie empátiájával, őszinteségével, objektivitásával, naiv tisztaságával, egy pillanat alatt a csaló szerepjátszás látszatává teszi Démétriosz megjelenése. Mire sikerült Parmeniónnak meggyőznie Bétiszeket arról, hogy ő nem ellenség, akkorra a másik oldalon árulóvá minősült, hiszen nem teljesítette küldetését. Ezért érkezett meg Démétriosz a fegyveresekkel. Amilyen következetes és törvény-

szerű ez mint logika, éppoly megsemmisítő Parmeniónra nézve: most már mindkét táborban árulónak számít. Ez döbbeneti rá először vállalkozása képtelenségére, ez emeli fel a személyiség autonómiájának arra a magaslatára, amikor már nem áltatja magát, fölszámolja a romlott hatalomhoz fűző illúzióit, s a szuverén emberi magatartást minden egyéb érték fölé emeli: „nem könyörgök többet! Soha, soha, soha többé!”

Parmenión magatartására jellemző azonban, hogy a meggyőződésnek erre a fokára végső soron személyes sértődésből, csalódásból jut. Azért számol le magában Alexandrosszal, mert Alexandrosz a neki adott szavát szegte meg Bétisz elrablásával. A személyességnek az elviség elé helyezése a fontos ebben a döntésben, s ez partikulárisá teszi értékét, labilissá az elhatározást, s újabb látszatok áldozatává a személyiséget. Parmenión eddig is látta Alexandrosz tetteit, mégsem tagadta meg őt ilyen egyértelműen, csak akkor, mikor saját bőrén kellett tapasztalnia örülségét és szőszegését.

Parmeniónt ez a szemléleti korlátoltság vezeti vissza az illúziók világába a harmadik felvonásban. Amikor Alexandrosz Bétiszt szabadon engedi a túszként őrzött Parmenión helyett cserébe, Parmenión visszamenőleg is átértékeli a történeteket, s a tiszta szabadság és autonómia állapotából ismét visszatér az eltévesztett elkötelezettségbe. Nem Alexandrosz aljasságának, hanem Démétriosz cselvetésének minősíti Bétisz letartóztatását, s önmagát vádolja kishitűséggel, amiért szőszegőnek tartotta Alexandroszt. Sütő András mély léleklátással mutatja meg a jó szándékú Parmenión tragikus gyengeségét: a hatalom szeretetét igénylő hajlamát. Meghatódik a zsarnok egyetlen gesztusától, s újra alárendeli személyiségét, sőt ideológiát gyárt a gyatraságához. A menekülés külön égtája helyett Szuzába akarja vinni Éannát, mert „Dareiosz után Bétisz meghódolása volt Sándor legnagyobb becsvágya. Érettem ezt föladda: elhagyhatom-e Sándort?” Nem más ez, mint a megalkuvás ideológiája. Ellentmondásba is keveredik magával, hiszen miközben őt a múlt ereje vezeti vissza Alexandroszhoz, Éannától elvárná, hogy mindent elfelejtve vele menjen. Parmenión tragikus vaksága, gyengesége, hogy nem számol az objektív helyzettel. Éanna súlyos figyelmeztetését – „Ne

hagyd el. Ha futja még a megalkuvásból...” – is föloldja saját szándékainak tisztaságában, s a megnyert „szerelem és önkéntesség” eufóriájában megy vissza Szuzába. Újra teljes bizalommal Alexandrosz iránt. S újabb önleplező gyengeségét bizonyítva: A megnyert szerelem örömét felfokozza benne az, hogy megegyezik Alexandrosz parancsával! Tehát a hatalom parancsa és az alávetettek igénye véletlen egybeesésének örül. Ama egyszeri személyes véletlennek, amelyik megengedi azt a látszatot, hogy a hatalomnak elég annyi engedelmesség, amennyiben még az alávetett is boldog lehet: „Urunk parancsa szerint cselekszem” – mondja örömmel Kalliszthenésznek, és figyelembe se veszi annak veszélyt jelző szavait. Olyan vétség ez, hogy életével kell érte fizetnie. Csak miután lefegyverzik, döbben rá végzetes tévedésére, s emelkedik fel újra arra a magaslatra, ahol egyszer már volt: a teljes szakítás, a teljes személyi szabadság szívére. De ez a felismerés már késői: inkább csak másoknak szolgálhat tanulságul, neki az életébe kerül.

A drámának ez a fő eseményszála lényegi vonatkozásban mutat rokonságot Kolhaas tragédiájával: ott a törvénytisztelő ragaszkodott konokul az őt eltipró törvényhez, itt a hatalom gyermekkori játszótársa, barátja próbált minden körülmények ellenére hűséges maradni. Tragédiájuk is rokon: pusztulásukkal szerzik meg útjuk eltévesztettségének bizonyítékát. Sorsuk másik értelme, jelentése pedig annak a törvénynek, illetve hatalomnak a leleplezése, amelyik legjobb fiait is képes elpusztítani, ha érdeke vagy szeszélye úgy kívánja. Elpusztítja a törvénytisztelőt s a hűséges helytartót, ha azok elemi emberi jogokat vele szemben védeni vagy akár csak kívánni mernek. Etikusi igényű személyiség és erkölcstelen hatalom egyezkedési kísérlete eleve tragikus a személyiség számára, ez Kolhaas és Parmeniön sorsának talán legfőbb tanulsága. A münzeri utat kétely nélkül választó Nagelschmidt és a tétoválás és alkudozás nélkül ellenálló Bétisz, ifjú Bésszosz vagy Éanna egyaránt eszményi példává nőnek a drámákban. A tragikus vég pillanatában a kolhaasi, illetve szervétai naivságú Parmeniön is hozzájuk emelkedik – katartikusan. A *szuzai menyegző*ben az autonóm, belső vezérlésű személyiségek fénye világítja meg a hasonló törekvésű, ám tragikus vakságú,

naivságú személyiség útját és végzetét. Parmenión sorsa azért is tragikus Kolhaaséhoz és Szervétéhez hasonlatosan, mert nem számol az objektív helyzettel, a változással és álsággal. Másrészt nem elhanyagolható mozzanat, hogy ő is részese a hatalomnak, helyesebben bensőségesen részese volt annak megváltozása előtt. Neki tehát bizonyos értelemben önmagával is szakítania kellene ahhoz, hogy autonóm személyiséggé váljék. Nem állhat át Bétiszék oldalára sem, hiszen ott volt, amikor a perzsák dúlták fel Athént. Neki éppen az a legmélyebb felismerése, hogy ez a dühödt adóságtörlesztés örültség, de semmit nem tud ellene tenni. A kiszakadás, a „külön égtáj” pedig az adott helyzetben megvalósíthatatlan. A dráma utolsó mondata, Éanna kétségbeesett kérdése üres égbolt felé száll: „Ki mondja meg, hová menekülünk az álmainkból is, én kedvesem, te hű Parmenión?” Olyan kérdés ez, mint a Szervét máglyája mellett felhangzó: „Doktor úr, drága doktor úr, hol van ilyenkor az Isten? Hol az igazságos, a fényes Mindenható?”

IV.

A nyitott kérdés a tragikus vétségeknek a drámai személyiségen kívül eső övezetére is ráirányítja a figyelmet. Mert hogy egy örült hatalom mindent el tudjon követni, amit szeszélye vagy érdeke kíván, ahhoz mindenre kész alattvalók kellenek. *A szuzai menyegző* nemcsak Alexandrosz örült szeszélyeit jeleníti meg, hanem eleven alakok sokaságával mutatja meg azt a közeget, amelynek segítségével az örültség realizálható. A katonák szinte az elemi ösztönök szintjén vegetálnak, helytartóik csak a hatalmi versengéssel különböznek tőlük. A helytartók egymás közötti hatalmi féltékenysége olyan bizonytalanságot teremt, melyben a gyenge személyiségek könnyűszerrel manipulálhatók. Kleisztosz igazi érdekkörét elevenen leplezi le Parmenión méregpróbás színjátéka: Kleisztoszt nem érdekli „barátja” halála sem, csak az, hogy mi övele Alexandrosz terve. A helytartók örülnek Parmenión Alexandroszról és Roxanáról mondott elítélő szavainak, mert azokkal majd visszaélhetnek. Önzésük és alázkodásuk egyaránt

határtalan. Egymást jelentgetik, s ellenérzés nélkül fogadják a számukra rendelt asszonyt. Démétriosz pedig alig várja, hogy Parmenión helyébe léphessen; az első alkalmat megragadja, hogy Parmenión hűtlenségét bizonyítsa.

Nem különbek a meghódított perzsák sem: sokan önként hozzák lányaikat a menyegzőre – az adókedvezmény mindennél fontosabb. A főurak feleségei és lányai pedig boldog élvezői az erőszaknak. Különösen mély erkölcsi tragédiát sűrít Sütő András Roxana és Bésszosz alakjában. Roxana (az esszétől eltérően) a drámában a legyőzött Dareiosz felesége, akit Alexandrosz azért vesz el, hogy az egyesülést tökélyre vigye, teljesen megtörje a perzsákat. Roxana előbb meg akarja mérgezni Alexandroszt, de aztán nagy hatalomvágygal készül az istenasszonyi szerepre, Éannát hazugsággal akarja megtörni, pedig még nem is tudja, hogy Dareiosz halott. Bésszosz Dareiosz egyik vezére volt, s most ajándékképpen Dareiosz levágott fejét hozza selyemzsákban – hűsége bizonyítékaul. Mindezek a „rabszolgáknál is származásosabb rabszolgák” teszik lehetővé Alexandrosz végzetes eltorzulását. Önként jelentkeznek a „hűségpróbák ügétőversenyén”. Példájuk tömegeket vonz, de a másik oldalon még elszántabbá teszi az ellenállókat, Bétiszt, az ifjú Bésszoszt és Éannát. Vannak olyanok is, akik mintegy „menet közben” elégelek meg vállalt szerepüket: az őrségparancsnok, Szuzia, Kalliszthenész.

Mindezek a sorsok szorosan kapcsolódnak Parmenión tragédiájához, összetetten motiválják azt, gyakran egymást is megvillagító ellenpontok, mint Roxana és Éanna vagy Bésszosz és ifjú Bésszosz, illetve Bésszosz és Bétisz. S ez a polarizáció éppúgy kiemeli *A szuzai menyegző* erkölcsi ítélezését, mint Parmenión árnyaltan kimunkált jelleme, s mint Sütő András nyelvének etikai ítéleteket kivételes erővel tömörítő aforisztikus képi ereje.

V. A KISEBBSÉGI LÉT ABSZURDITÁSAI – A NYOLCVANAS ÉVEK

1. Esszék

Az ezerkilencszáznyolcvanas években a romániai magyarság Európának nemcsak legnépesebb kisebbségi-nemzetiségi etnikuma, hanem a leginkább elnyomott, kiszolgáltatott népcsoportja is.

A diszkriminációs intézkedések ellensúlyozására a román hatalom a hatvanas-hetvenes évek fordulóján – külpolitikai érdekből – megtévesztő engedményeket is tett: elítélte a korábbi nemzetiségellenes akciókat, nemzetiségi könyvkiadót létesített, magyar lapokat engedélyezett, heti magyar nyelvű rádió- és televízióműsorok szólalhattak meg, nemzetiségi érdekvédelmi szervezet jöhetett létre. Mindebben a kibontakozásban Sütő András is tevékenyen részt vett. Hamarosan kiderült azonban, hogy ezek a megtévesztő engedmények a romániai magyarság nemzetiségi életének a megszüntetésére, teljes felszámolására irányuló hatalmi szándék leplezését szolgálták.

Mégis a hatvanas-hetvenes évek fordulója a megtévesztett és bizakodó romániai magyarságból hatalmas szellemi energiákat szabadított fel.

Az újabb romániai magyar irodalom először az erdélyi magyarság sajátos nemzetiségi történelmének, nemzetiségi önismertetének, helyzettudatának magas szintű művészi kifejezésével hívta föl magára a figyelmet az egész magyar nyelvterületen. A hatvanas évek végén, hetvenes évek elején keletkezett legjobb romániai magyar művekben plasztikusan áll előttünk egy sokat szenvedett, de sajátosságának értékére ébredt nemzetiség bizakodó képe. Illúziótlanság, keserűség, de erőtudat, méltóságigény, az erkölcsi értékek értelmébe vetett hit, a szellemi és morális értékek összekapcsolása jellemzi ezt az erdélyi magyar irodalmat a hetvenes évek elején. 1971-ben Ceaușescu külön könyvben is

kiadott beszédében deklarálta, hogy Románia elismeri a nemzetek és nemzetiségek hosszútávú létezését, s a maga területén a nemzetiségek számára a nemzettel azonos jogokat, létfeltételeket biztosít. A romániai magyarság újra bizakodni kezdett. A reménységet azonban hamarosan megtörte az 1973-tól már egyre nyilvánvalóbbá vált román „homogenizációs” törekvés, mely a nemzetiségek teljes asszimilálására irányult. Ennek volt része az 1974-ben kiadott szállás-rendelet, mely megtiltotta, hogy idegenek magánlakásokban szállást kapjanak. Ez a rendelet legjobban a nagy rokoni, baráti kapcsolatokkal rendelkező magyarságot sújtotta, egyszerre megszüntette a néhány év alatt kialakult szellemi kapcsolatokat, eleven tájékozódást, s nyilvánvalóvá tette a besúgórendszer működését. Míg az egyenjogúságot ígérő rendelkezések realizálására semmiféle intézkedést nem hoztak, a nemzeti kisebbségek beolvasztására irányuló törekvéseket felgyorsították a legkülönbözőbb indoklású diszkriminációs intézkedések. Ilyen körülmények között a romániai magyar szellemi élet egyre elkeseredettebben védte az erdélyi magyarság sajátosságát, létezési jogát.

A „sajátosság méltóságá”-nak elméletét a hetvenes években – elemi emberi jogok védelmében – alkotta meg Gáll Ernő és Sütő András. E szerint bármely etnikai közösség csak a maga sajátos kulturális értékeivel lehet alkotó részese az emberiség kultúrkincsének. A sajátosság, a különözés érték, az egyéniség és a közösség személyiségjegyeinek gyűjtőfogalma. Az etnikum sajátossága az anyanyelvű művelődés révén őrizhető meg. A sajátosság elemi emberi jog, az önmagunkkal való azonosság joga. Így vált a romániai magyar irodalom kiemelt témájává, gondjává a hetvenes évek elejétől kezdve a személyiség és a hatalom viszonya, valamint az anyanyelvhez való jog kérdése. A létében fenyegetett nemzetiségi magyarság legfontosabb kérdései ezek: mit tehet a személyiség, a szellem, a humánium a létére törő erőszakkal, szovinszta hatalommal szemben? Hogyan őrizheti meg magát a nemzetiség, ha betiltják anyanyelvét, iskoláit, ha összezúzzák történelmi emlékeit, meghamisítják történelmét? A hetvenes évek közepének és második felének legjelentősebb művei az erkölcsi helytállást szorgalmazták. A sajátosság védelme, értéke, létjoga

a legkülönbébb esztétikai formákban szólalt meg. Sütő András életműve ebben a szellemi-erkölcsi küzdelemben emelkedett esztétikai értékei tekintetében is az egyetemes irodalom élvonalaiba.

A hetvenes évek elején az erdélyi magyar irodalomban még a túlélés reménye, valamiféle változás kíváráának a motívuma biztatásként szólalt meg. A hetvenes évek közepétől azonban – a román politikai diktatúra erősödésével párhuzamosan – ehelyett már a „felemelt fejű reménytelenség” építette ki a művekben a személyiség belső tájait, a cselekvésképtelenségben legalább az egyszemélyes erkölcsi helytállás igényét.

A nyolcvanas évek folyamán a román hatalom lényegében megszüntette a magyar nemzetiségi művelődés lehetőségeit: eltüntette az anyanyelvi oktatást a középiskolákból is, megszüntette a magyar nyelvű rádió- és televízióadásokat, minimálisra csökkentette a nemzetiségi könyvkiadást, a publikációkban megtiltotta a magyar helységnevek használatát, mindenütt korlátozta a magyar nyelven való megszólalás lehetőségét. A zárt magyar etnikumú vagy magyar többségű helységekbe nagyszámú román lakosságot telepített, a magyaroknak pedig csak román nyelvű területeken biztosított munkalehetőséget. Végül a falurombolási tervvel a magyar etnikum teljes felszámolására tört, hiszen a magyar falvakból román városokba kívánta telepíteni a lakosságot. Diszkriminációs intézkedések sorával igyekezett szétszórni a magyar etnikumot, melyet 1988-ban már a nevéől is megfosztott: „magyar nemzetiségű román dolgozók”-ká nyilvánított. A német és zsidó nemzetiségű állampolgárainak egy részét emberkereskedés formájában valutáért eladta a Német Szövetségi Köztársaságnak és Izraelnek. A nyolcvanas évekre így módon a nemzetiségek helyzete elviselhetetlenné vált Romániában.

Szó sem lehetett már a „sajátosság méltóságá”-ról. Írásban érinteni sem lehetett nemzetiségi kérdéseket, nemzetiségi történelmet. A nyolcvanas évek romániai magyar irodalma a nemzetiségi elnyomás és elidegenedés elleni tiltakozás jegyében jött létre. Jellegadó művei többnyire már nem Romániában, hanem Magyarországon jelentek meg.

A nyolcvanas években a romániai magyarság tízezrei menekültek Magyarországra. Az írók közül is sokan eltávoztak Romániából, mások belső emigrációba kényszerültek. Beszűkültek az irodalmat tápláló források, megszűntek az ösztönző szellemi eszmecserék, irodalmi viták is.

A nyolcvanas években Sütő András már csak Magyarországon publikált.

Esszéiben, drámaiban és naplójegyzeteiben egyaránt az erdélyi magyarság szétszórása, kiszolgáltatottsága a műképző ihletforrás.

Sajátosságnak és egyetemességnek belső, mély dialektikáját Sütő András teoretikusan is kimunkálta esszéiben és interjúiban. Az *Idő markában* (1984) címmel Ablonczy László által készített válogatás művészi komponált szerkezetével is Sütő András esszévilágának a jellegét mutatja meg. A *Nagyenyesi fügevirággal* indul, a *Perzsákkal* zárul, közben *Kopjafák* címmel Sütő András elődökre való emlékezései, gyászbeszédként elhangzott esszéi szerepelnek. A *Világ kapujában* ciklus az úti tűnődések legjavát adja közre, a *Varázsköreim* a dráma és a színház ügyével foglalkozó vallomást, beszélgetéseket. A *Társak a Gondban* az élő kortársakról szól, Az *Idő markában* ciklus pedig az általánosabb érdekkörű vallomásokból, beszélgetésekből ad válogatást – kiegészítve Sütő András Illyés Gyula ravatalánál mondott gyászbeszédével.

A korábbi kötetekből válogatott esszék mellett az új interjúk, beszélgetések is azt tanúsítják, hogy Sütő András írásművészetének háttérében, tápláló forrásul közösségi elkötelezettségű és nagy műveltségű személyiség áll. Ezek a beszélgetések nemcsak műveinek értéséhez, mélyebb megismeréséhez adnak fogódzókat, de gazdag ismeretekkel világítják meg azt a kort is, melyben ezek a művek születtek. Az eszményi elgondolás sohasem eszményi körülmények között tört magának utat. Sütő András – Illyés Gyulához és Nagy Lászlóhoz hasonlatosan – mindig, minden körülmények között az életérdekű elvek képviselője, a közösségi megmaradás szellemi védelmezője, olykor már ő is – miként Nagy László vallotta magáról – a lehetetlen képviselőjében dolgozott. Az emberi érzés és tapasztalat, valamint a történelem tanulságai

és a kultúra, filozófia útmutatásai szerint véd elemi emberi jogot: az anyanyelv használatának jogát, egy közösség sajátosságának értékét, az árnyalatok fontosságát.

Személyes élményvilága közösségi irányú, közösségi érdekű és értelmű. Nemcsak gondolataival, de műveinek nyelvi formájával is a közösségi megmaradás, összetartás képviselője. Az érzelmi világ sivárságával, a testi-szellemi szétszóródással szemben ott-honosságot, közösséget igyekszik teremteni még nyelvének fordulataival is. Gazdagon metaforikus esszényelve a hasonlók összekapcsolása. „A metafora ilyenformán a széteső világnak is aranyabroncsa lehet.”¹ A távoli dolgok asszociatív, hasonlósági alapon történő társítása közösségteremtő értékű az ítéleteivel is, mert a metaforikus nyelv már erkölcsi, gondolati minősítés. A hasonlóság felemel vagy megszegyeníti. A kifejezés – a metaforikus látásban, látomásban – már a dolog kritikai megítélése.

Az Egész gondjának vállalása akkor is, ha az „egy darab végezet” – ez Sütő András vállalkozása. Ez teremtett művészetében érzelmi és gondolati boltozatot, és a végigvitt gondolatok révén – feloldhatatlan feszültségeket, eszméltető, további küzdelemre ösztönző energiákat. Esszéiből, nyilatkozataiból nyilvánvaló: benne készen vannak a dolgok, legfontosabb ügyeiben következetes koncepció segíti nyugodt, szembenéző bátorságát.

1979-ben „az Élet-megtartó szellemi cselekvések megtisztelő elismeréseként”² megkapta a Herder-díjat. Ennek alkalmát is arra használta, hogy a sajátosság értékét hangsúlyozza az egyetemesség értékeinek gazdagításában.

Kis terjedelmű írásainak gyűjteménye, a *Sikaszói fenyőforgácsok* (1987) is arról tanúskodik, hogy írói alapanyaga nemes, a belőle hasznosított apró darabkák is fontos részei világának. Azokat is a nagy művekével azonos írói gond és szemlélet jellemzi. Az egyívű tartozás a világ lelki épségét jelenti, ennek omlása

¹ SÜTŐ András: *Szabad-e a nyelvből kultuszt csinálni?* Beszélgetés Mezei Andrással. In S. A.: *Évek – hazajáró lelkek*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1980. 235.

² ABLONCZY László: *Közösség-egybegyűjtő hatalom*. Beszélgetés a Herder-díjas Sütő Andrással. *Tiszatáj*, 1979. 5. 35. (Itt vall arról is, hogy *Harangok a szélben* címmel kisregény írásába kezdett.)

és bomlasztása a világ sérülése. Az otthonosságérzés egyre inkább a sérülései felől látszik, s ezáltal mutatkozik még inkább nélkülözhetetlen emberi sajátosságnak. Sütő András a közösségi megmaradás gondját járja körül. Műfaja a sajátosság védelme, miként Fábry Zoltáné az antifasizmus.

A kötet első írása egy félreértett, félremagyarázott példázat megvilágításával indul. Többen ellenvetést tettek, amikor az *Anyám könnyű álmot ígér* András-napi játékában azt olvasták, hogy az Úristen jóváhagyta Gergely álorcás főhajtását. Sütő András most a kényszerűségeknek bonyolult módozatait megvilágítva értelmezi az egykori szöveget: „Bocsánatos bűn a kanyar, ha menet közben az ember célját nem felejt. S ha van esze hozzá, hogy eredeti mivoltát ne sodorja végveszedelembé. Nem sodorta.”³

Szemléleti gazdagsága, mely pompás nyelvi lelemény is egyben, a gondolkodásmód sokrétűségét bizonyítja. Ezért az árnyalás is: a kényszerű praktika olykor életet ment, megítélése tehát a megmenekült élet cselekedeteiből következhet. Eszmény és gyakorlat ritkán simul egybe a helyzet kényszerűségeiben. Mégis az a fontos, hogy az ember megőrizze az eszménynek azt az irányító erejét, amelyik egy-egy adott pillanatban nem tud mondani.

Sütő András, miközben árnyaltan vizsgálja a történelmi kényszerűségek változatos helyzetait, már kifejezései, megfogalmazásai által is erkölcsi parancsokat fogalmaz, magának a nyelvének szemléletének van erkölcsi vonatkozása. Ez a magatartás jellegzetesen erdélyi magyar: defenzív jellegű. Magyarul: védekező. Annak az embernek a helyzetét tükrözi, aki jól tudja, hogy az eszmék vitáját és eszmecseréjét sokszor az eszméktől, igazságoktól független erők döntenek el. Mégsem tehet mást, rendületlenül hisz az eszmékben és képviseli azokat.

Írásainak szociológiai anyaga, tényvilága illúziótlanul reménytelen: az önkéntes feladások, kényszerű pusztulások leltára. Elnéptelenedő magyar házak, az anyanyelvi művelődéshez való elemi jog hiánya, reménytelen visszavárása az elmenteknek, abszurd adventi idő, hiszen a messze vidékekre távozottak soha vissza nem térnek, csak az élet múlik el a hivatássá lett várakozásban.

³ SÜTŐ András: *Gergely pápa futamodásban, avagy régi idők kötéltrancsói*. In: S. A.: *Sikaszói fenyőforgácsok*. Budapest, 1987. 10.

zásban. Nagy szellemi vállalkozások kényszerülnek torzósorsra – az *Erdélyi magyar szótörténeti tár*, a *Romániai magyar irodalmi lexikon* –, s a Bethlen Miklós-i műfaj is a legfontosabb fejezeteknél szakad meg véglegesen: „Hic sunt leones!” A „nép genetikus szellemét” őrző anyanyelv közösségi kohéziót biztosító, történelmi emlékezetet és életakaratot együtt mutató színei helyett a nyelvsorvadást jelölik az újabb kölcsönszavak ezrei. Meghalnak az „égtartó emberek” s már a gyászörségben támadt gondolatok is titoktartásra kényszerülnek.⁴

Mindezeket látva, naponként megszenvedve, Sütő András mégis keresi, kutatja a megmaradás, megőrzés, helytállás példáit. A közösségi értékek régi mestereit idézi, mai kortársainak hasonló szándékú törekvéseit méltatja, számba veszi az egyszerű emberek természetes létakaratát éppúgy, mint a szellemi pályán lévő író társaiét. Az értelemhez és humánunhoz fellebbezve bizonyítja változatos módokon az emberi egyenjogúság, az etnikai közösségek, a sajátosság méltóságának emberi szükségességét. A minőség jegyében.

A nyomasztó terhek és a reménytelen helyzet olykor türelmetlenné tették Sütő Andrást is. Az egyesektől félreértett és vitriolosan minősített *Csipherózsika* ilyen keserű indulatból fogant írása. Aki Sütő András életművének részeként olvasta, aligha érthette félre, hiszen a *Perzsák*, az *Egy lócsiszár virágvasárnapja*, a *Csillag a máglyán* írójáról nehéz feltételezni, hogy a sajátosság méltóságának követelményével, igényének ébresztésével provincializmusba akarná szorítani az erdélyi magyar szellemi életet. A hely és idő parancsait sokféle képpen lehet követni, tolerancia és figyelem illet másféle elképzeléseket, kísérleteket is. Nem óhajtja a saját látásmódjához igazítani az egész erdélyi magyar irodalmat ebben az indulatos esszéjében sem, csupán arra figyelmeztet, hogy „aki nem vállalja a maga Dublinját, abból nehezen lesz Joyce, bárhogyan drukkol neki a világirodalmias becsvágynak”.⁵ A *Sikaszói fenyőforgácsok* kötetben magyarázó megjegyzést fűz

⁴ SÜTŐ András: *Torzók*. Sorok egy égtartó ember emlékére. In: S. A.: *Sikaszói fenyőforgácsok*, 133–137.

⁵ SÜTŐ András: *Csipherózsika*. In: S. A.: *Sikaszói fenyőforgácsok*, 147.

a több mint hét évvel korábbi esszéjéhez. Csipkerózsika ébresztését még fontosabbnak tartja, mint hét évvel korábban, mert a közösség létérdekeit megszólaltató irodalom azóta még mostohább sorsra jutott. Csipkerózsika az ő értelmezésében nem más, mint a „még alvó, megírásra váró nemzetiségi témáink, kérdéseink, vajúdásaink metaforája”.⁶ Esszéje és magyarázó jegyzete mellett a *Sikaszoí fenyőforgácsok* kötet a Csipkerózsika-vita némely hozzászólásának fontosabb részletét is közli. Ily módon nagyobb hangsúlyt kap most a sajátosság és egyetemesség dialektikája.

A hetvenes évek közepén az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* még anyanyelvünk gazdagságának, szépségének a megmutatásával is azt remélte, hogy „ezeréves szülőföldünk örök hangjai közt a sajátosság méltóságának elemi emberi jogával zengi majd életrevalóságát nyelvünk is, az édesnek nevezett anyanyelv”. Újabb tapasztalatai azonban megcáfolták ezt a reménységet: az írói feladat az egybeterelő, közösséget erősítő, közösséget szervező munka helyén már csak az emlékezés, várakozás, elviselhetetlen kiszolgáltatottság számbavétele lehet. A személyiségnek nincs már minimális cselekvési tere és lehetősége sem, a passzivitás állapotában, „a várakozás fehér tornyá”-ból küldözi leveleit a távozottak után, lehetetlen helyzetben is. A nyolcvanas évek román diktatúrája Erdélyből való távozásra kényszerítette az ő gyermekeit is, „elparancsolta” könyvének kicsi hőseit is. Ezért az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* folytatása a *Levelek a fehér toronyból* ciklus lett.

A *lőtt lábú madár nyomában* (1988) című könyve arányosan két részre tagolódik. Első felét az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* tölti ki, a második felét pedig *Levelek a fehér toronyból* címmel egybefűzött kilenc írás – esszé, novella, naplójegyzet – adja.

Az első rész az összetartozás melegétől áthatott írás: az anyanyelv védelme, továbbadása, titkainak nyitogatása. Közösségőrző és közösségteremtő parainezis. Melegségét, kedvességét a gyermekhez szólás adja, az unoka bevezetése anyanyelvünkbe, sorsunk foglalatába, az erdélyi magyarság érzés- és képzeletvilágába, lé-

⁶ Uo. 148.

tének teljességébe. A második rész írásai többnyire egy évtizeddel később keletkeztek. „A nyelvi barangolást tehát nem folytathatjuk ott, ahol abbahagytuk. Szavaink gondját a búcsúzás gondja váltotta fel; az öröknek hitt közelséget a távol, a közös hajlékot a várakozás fehér tornya, ahonnan ugyancsak szólni kell, hírt adni magunkról.”⁷

A két rész között lényeges a különbség, hiszen nemcsak az első könyv kicsi hőse, László szakadt ki az erdélyi magyarságból, de a történelem új fejezete, az abszurd jelenvalóvá válása folytán László távozása egy összetartó és összetartozó közösség szétszóródásának is jelképévé vált. Az első részben még kézen foghatta az író kicsi unokáját, s az anyanyelv szavainak varázslata révén átadhatta neki a világot, s az átadás folyamán maga is eltűnődött nyelv és lélek összetartozásán, a közösség, a nemzet megtartó értelmén. Intelmeit úgy formálhatta reflexiókból, mesékből, szófejtésekből, történetekből, történelemből és kultúrából, hogy megtartó erőt is sugározzon. Bevezetése az anyanyelv szépségeibe egy közösség kultúrájának a kincseivel látta el a gyermeket. Az anyanyelv és az emberi élet céljának egybetartozását mutatta meg. Úgy érezte, hogy az erdélyi magyar nyelv örökségének számbavételével „a holnap felé is ablakot nyithatunk”.⁸ Az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* mindenféle külső tiltás és belső tunyaság, félelem ellenében az anyanyelv művelésének fontosságát és megtartó értékét tanúsította. Az a meggyőződés vezette az író, hogy van egy nemzetiségi közösség, mely nyelvi vonatkozásban is felelős önmagáért. Az író és olvasót egyaránt éltethette a reménység, erősíthette a kötelesség: átadni minél teljesebben nyelvünk kincseit, hiszen „ahány szóra váró gyermek: a jövőnek megannyi lámpása a meglódult időben”.⁹

Ezt a reménységet azonban megsemmisítette a nemzeti megkülönböztetés, a politikai elnyomás, melynek következtében az erdélyi magyarság megőrzésének gondjában élő írónak a szét-

⁷ SÜTŐ András: *Előszó*. In: S. A.: *A lőtt lábú madár nyomában*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest, 1988. 6.

⁸ Uo. 5.

⁹ SÜTŐ András: *Engedjétek hozzám jönni a szavakat*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1977. fűlszöveg.

szóratással kellett szembenéznie. A reménytelen várakozásról és a teljes kiszolgáltatottságról szólnak új drámái.

Az *Advent a Hargitán* és *Az álmokommandó* szomszédságában olyan jegyzetek születtek, melyekben csak a képzelet társalkodhat már az unokával. A drámák személyes háttérét is megvilágítják a jegyzetek s az egy-két vonással középük illesztett korábbi írások, így a *Kék álhalál* című novella is.

Sütő András fölidézi az egykori pizstrángos, medvenéző napokat, a régi játékokat, beszámol síkaszoí zúzmárás leveleiben a messzire szakadt unokának a magányos várakozók megcsalt reménykedéseiről, számba veszi a pusztulás módozatait, az anyanyelvünkől kieső lélekvándorokat, a folytatás nélküli pusztulásra jutott öregek utolsó sóhajtásait. Ami szép, mind csak emlék, de az emléken is ott a veszteség árnyéka, hiszen „nincs kivel emlékezni”. Pedig a *Kék álhalál* éppen az erdélyi magyarság életakarátát, az élet első biztos jelét, a gyermek első sírását, a rossz előjelek rengetegéből is kiváltó küzdelmét mutatta. Az életbizalom emberi szépségét, az éltető szándék diadalát fogalmazta. Ez a régebbi novella éppen ezért ellenpont is a *Levelek a fehér toronyból* darabjai között.

A pusztulás, a szétszóródás módozatait vizsgáló Sütő András szinte azáltal is szembeszáll az újabb történelem pusztításával, hogy pompázatosan idézi fel az emlékeket, a valaha volt közösséget, s azt az anyanyelvet, melyet „Heródes-fattyak” vettek üldözőbe. Maga az emberi méltóság sérül meg halálosan, jóvátehetetlenül. Legyen bár látszólag igénytelen az alaptörténet, amit följegyez Sütő András, gondjának szorításában mindig eszméltető távlatot kap egy-egy részlet, példázattá emelkedik egy-egy gondolat. Képzetkapcsolásai, sűrű értelmű megszemélyesítései, rétegezett metaforái, a tragikumot játékosan is kifejező szavai tárgyi világának szűkössége ellenére tág világot teremtenek. Az egész ciklus a leszorítottság, megnyomorítottság érzésével telített. De ezen fölülemelkedik a körülményei ellenére is épségben megőrzött lélek. Lőtt lábú madárként, sebzetten is a hűséghez és a megmaradáshoz gyűjti az erőt, hogy a tiltó táblákról a felkiáltó jelet a megmaradás lehetőségére helyezze át.

2. Drámák

Advent a Hargitán

Sütő András hetvenes évekbeli művei a sajátosság értékét és létjogát védték és tanúsították, de egyre abszurdabb kisebbségi kiszolgáltatottságról és pusztulásról kellett számot adniuk.

A hetvenes évek történelmi drámái után az allegorikus népi játék és az abszurd dráma vált Sütő András dramaturgiájának ösztönzőjévé. Az *Advent a Hargitán* „a folklór, a mese, a balladai, mitikus világkép teremtményei és helyszínei felé vezetett: a modern, egyúttal folklór-kompatibilis szürrealimus tájaira”. A *Kalandozások Ihajcsuhajdiában* a román Creangă mesevilágát is felidéző, a népi játékok harsány humorát nagyidai kacagássá komorító parasztmisztérium. Az abszurd dráma lehetőségeit pedig *Az álomkommandó* kamatoztatta az „álom és a valóság dimenzióinak összekapcsolásával, a színház a színházban játék-helyzetével” és a fasizmus történelmi és időn kívüli terrorjának a megmutatásával.¹⁰

A „sajátosság méltósága” helyett most már a kisebbségi kiszolgáltatottság elleni küzdelem lett művészetének fő iránya. Esszéiben és drámáiban egyaránt az erdélyi magyarság szétszóródása, megalázottsága, fogyatkozása lett a legfőbb írói gond. Közvetlen személyes élményei – gyermekeinek és unokáinak kényszerű elmenekülése, Magyarországra települése – is az elemi emberi jogok védelmére ösztönözték.

Nyolcvanas évekbeli művei, beadványai, interjúi, tiltakozó iratai, esszéi és drámái a romániai magyarság végveszélybe jutott létének az abszurditásaival szegültek szembe. A „várakozás fehér tornyá”-ból küldözte leveleit a távozottak után. A tömeges menekülés idején a „maradok, másként nem tehetek” elszántságával adott példát a helytállásra, az erdélyi magyarság önmegőrzésének igényére.

¹⁰ Vö.: CS. NAGY Ibolya: *Út a méltóságtól fosztott emberig*, in: Cs. N. I.: *Kérdez az idő*. Miskolc, 2002. 187–188.

Tapasztalnia kellett azt is, hogy a kisebbségi kiszolgáltatottság már az emberlét elemi értékeinek a megőrzését is végveszélybe sodorta. Az erdélyi magyarság egy része ezért választotta a nyolcvanas évek elején a menekülést, exodust. Maga az emberlét is megsérült ebben az abszurd kiszolgáltatottságban. Alapvető emberi jogaik megcsúfolása miatt megsérültek azok, akik elhagyni kényszerültek szülőföldjüket. De megsérültek azok is, akik magukra maradva, a jövő távlata, a nemzeti közösség megtartó ereje nélkül a szülőföldön maradást választották. A reménytelen várakozás vált a létformájukká.

Az adventi várakozás az egész Trianon utáni kisebbségi lét metaforájává válik ebben a drámában. A kisebbségi lét jellegadó vonása Sütő András emlékezetében a jobb sorsnak a várása volt. Ezt a várakozást egészítette ki új dimenzióval az erdélyi magyarság tömeges exodusa. Az „emlék és időszerű, tragikus helyzet” indította Sütő Andrást arra, hogy „ezt a csodálatos történetet – a várakozást, a feltámadás hitét és ezenbelül az emberi örök reményt az élet és halál dolgában” ebben a drámában kifejezze.¹¹

Ezt a kifejezést Sikaszó nemcsak zenei háttérrel, fenyősuhogással, a fenyőrengeteg éjjeli viharainak hangjával segítette, hanem olyan emberekkel is, akik ennek a kis „özvegyország”-nak a lakóiként valamennyien visszavártak valakit, aki elment innen Székelyföldön túli tájakra.¹²

Az *Advent a Hargitán* (1984) egyszerre szól az erdélyi magyarság nyolcvanas évekbeli állapotáról és az emberlét egyetemes kérdéseiről. A kisebbségi közösség létformájává lett várakozás és az egyéniség kiteljesedését, boldogságát jelentő tiszta szerelem a darab két, egybekapcsolódó, egymást megvilágító nagy témája.

Az *Advent a Hargitán* ihletforrása az erdélyi magyarság szét-szóródása és helytállása. Számadás arról, hogy mit él át az övéitől megfosztott, azokra örökké váró ember hargitai magányában. Az advent a karácsonyt megelőző idő, a Megváltó születésére várakozás idejének a neve. Sütő András darabjában ez a szent

¹¹ CS. NAGY Ibolya: *Adventi beszélgetés Sütő Andrással – a várakozásról*. In: Cs. N. I.: *Kérdez az idő*. Miskolc, 2002. 448.

¹² Vö.: SÜTŐ András: *Egy színdarab forrástájékozásáról*. In: S. A.: *Színművek*. 1995. 117.

várákozás a kisebbségi lét tragikumának a kifejezője, mert nem hozza el a Megváltót, hanem örökké tartó várákozás, amelyben csodák is történhetnek, de akik elmentek, azok soha többé nem jönnek vissza. Az otthon maradók várákozása tehát örök.¹³ Sütő András mindazt a szomorúságot beleírta ebbe a darabba, melyet a Nagy Romlás veszedelmein tűnődve átélt és elgondolt.¹⁴ A „fia-it, lányait sirató szülőföld bánatát vette számba; a Nagy Romlás lélekomlasztó veszedelmeit, s a szerelmes szívnek virrasztását az örök várákozás mécsesei körül a kegyetlen Időben”.¹⁵ A darabnak tehát egyszerre van erdélyi magyar és egyetemes emberi jelentése. Mindkét problémakörre érvényes Sütő András vallomása: „Ennek a színdarabnak alig-alig van olyan mozzanata, amely nem a szerzőnek személyes sorsából szakadt ki.”¹⁶

Az erdélyi és az egyetemes problémakör együtt vizsgálását Tamási Áron drámaíróművészetének ösztönző hatása is segítette.

Tamási Áron sokszínű lírai varázslata és különleges nyelvi gazdagsága formálódik újjá Sütő András drámájában. Az *Ős-vigasztalás* mágikus ősiségét, a hely szelleméhez ragaszkodó fenségét, az *Énekes madár* hőseinek falakat-hegyeket mozditó szerelmét, a *Csalóka szivárvány* egzisztenciális értelmű szerepcseréjét egyaránt emlékezetünkbe idézi az *Advent a Hargitán*.¹⁷

Ablonczy László a *Száz év magány* és a *Godot-ra várva* világával talált párhuzamokat az *Advent a Hargitán* dramaturgiájában. Bódi Vencelnek a Kis Romlás és a Nagy Romlás között álló boronaháza „költői tér” Sütő András számára. „Időtlenség és elzárt-ság – Marquez *Száz év magány*ának világát is felidézi a Hargita titokzatos világában lejátszódó színpadi ballada.”¹⁸ A *Godot-ra várva* és az *Advent a Hargitán* közös vonása az ismétlődő dramaturgia: a szereplők, helyzetek azonosak a két felvonásban. „Ilyen-

¹³ SÜTŐ András: *Örökké tartó Advent*. In: S. A.: *Színművek*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1995. 391.

¹⁴ SÜTŐ András: *A 200. előadásra*. In: S. A.: *Színművek*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1995. 392.

¹⁵ SÜTŐ András: *Kétszázötven törvénytelen Advent*. In: S. A.: *Színművek*, 395.

¹⁶ SÜTŐ András: *Dicsőszentmárton*. In: S. A.: *Színművek*, 399.

¹⁷ BERTHA Zoltán: *Sütő András*. Kalligram Könyvkiadó. Pozsony, 1995. 193.

¹⁸ ABLONCZY László: *Nehéz álom – Sütő András 75 éve*. 2. javított, bővített kiadás. Bp., 2002. 353.

képpen egy napnak vagy húsz esztendőnek nincs jelentősége. Amennyiben mégis van, az nem idő kérdése elsősorban.”¹⁹

Sütő András művészetének más darabjai is távlatosítják az *Advent a Hargitán* világát. „Dániel és Bódi vitájában és összetartozás-érzésében a *Káin és Ábel* modellje is feldereng: Ábel szelíd-sége és alázata Bódi Vencel és Káin lázadó indulatát felismerhetjük Dánielben.”²⁰ Gábor és Réka szerelmi kapcsolatát Király Andrea a *Csongor és Tünde* történetéhez hasonlítja. Arra a különbségre is rámutat, hogy Sütő András hősei mindketten a földön szeretnék megtalálni boldogságukat, de az ő történetük nem érhet szerencsés véget.²¹

Mindezek a jegyek azonban egy szuverén dráma világ szerves elemei az *Advent*-ben. Ez a sokszínűség megmutatja az emberlét sokféle lehetőségét, fény és árnyoldalait. A dráma atmoszféráját döntően mégis a tragikum határozza meg. A végtelen várakozásban a vidámság csak időleges és álomszerű lehet.

Értéktanúsítás és annak hatástalansága egyszerre szólal meg Bódi Vencel sorsában. Már a gyermeke sem tudja elfogadtatni azt az értéket – a szülőföldhöz és a nemzeti közösséghez tartozást –, amelyik az ő létének értelme. A gyermeke számára nem döntő fontosságúak azok az értékek, amelyek nélkül ő az életet nem tudja elképzelni. Szülőföldjét és nemzeti közösségét elhagyó lányát Bódi Vencel erőszakkal sem tudta visszatartani.

A *Perzsákban* – a hódítók akarata ellenére – a közösség még meg tudja tartani a gyermekeket, tehát a maga folytonosságát. Az *Advent a Hargitán* már arról tanúskodik, hogy a folytonosság törvényszerűsége is megszakad.²²

Közösség és egyén mély tragikuma ez. Az anyanyelvi közösség pusztul, fogyatkozik. „Békésebb nyughelyet keresve elvándorolhat a madár, a kárpáti gúmszarvas, szélfúttá magvainak útján még a

¹⁹ ABLONCZY, i. m. 357.

²⁰ ABLONCZY, i. m. 357.

²¹ KIRÁLY Andrea: *Mert minden madár úgy énekel... Sütő András: Advent a Hargitán. Sütő András: Balkáni gerle.* <http://www.zetna.org.yu/zek/folyoiratok/71/kiraly.html>

²² Vö.: BERTHA, i. m. 194.

gyökerez fa is, ám kegyes-kegyetlen szülőföldjét lélekcsonkulás nélkül az ember el nem hagyhatja”²³: mégis erre kényszerül.

A fiatalok elmentek, elvitte őket az „Omlás és a Tenger”. Elhagyták szülőföldjüket, majd nemzetiségüket, anyanyelvüket is. Az öregek – Bódi Vencel és Zetelaki Dániel – visszavárják őket a Hargitára, de várakozásuk hivatásukká lett a cselekvésképtelenség állapotában. A Nagy Romlás alatt még a kiáltásnak, a bajok néven nevezésének a jogától is megfosztattak.

Az erősen lírai hangoltságú dráma két felvonása között húsz esztendő telik el félelemben és várakozásban. A hosszúra nyúlt adventnek azonban nincs eredménye: a valóságos együttlét helyett az együvé tartozás emléke maradt.

Ebben a létállapotban már csak az Istenhez fordulhat Bódi Vencel. Panaszos imája a kisebbségi kiszolgáltatottság számbavétele:

„Elviszed, Uram, rendre mind az élőket, és nagy haragodban megtéized a büntetésünket. Nem lehetünk immár együtt a halottainkkal sem. Add vissza bár a halottainkat, Istenünk, és mi helyetted is feltámasztjuk őket a ragaszkodásunkkal. Mit teszel velünk, mit teszel? Az élőket messzire viszed, halottainkat ismeretlenségben tartod, hogy ezzel is növeld a mi magányunkat. Erdeidben meghagyod a fákat egymás mellett, és a csillagaidat sem szórod szerte, hogy ne láthassák egymást. Miért éppen a mi gyermekeinket juttatod szélfúttá bogáncsok sorsára? Miért? És ha már így jársz el mívelünk, miért nem hagyod meg nekünk a kiáltás jogát legalább? A kiáltás hangján kellene szólunk az elveszettekhez, Te pedig a hallgatás parancsával sújtasz bennünket. Fölibénk emelted a Nagy Romlás hótornyait, hogy alattok a suttogásunk is félelmet keltsen a szívünkben. Ne mondd, ne mondd nekünk, Uram, hogy Te is egyedül vagy, mégis be szépen hallgatsz. A te hatalmad, Uram, a hallgatás. Miért téveszted azt össze a mi kényszerűségünkkel? Szélidítsd meg, Istenünk, a hótornyaidat, és add vissza nekünk a kiáltás, a segélykiáltás jogát, hogy felemelt hangon szólhassunk a mi gyermekeinkhez! Vedd el tőlünk, Uram, a hallgatás köteles-

²³ SÜTŐ András: *Egy színdarab forrástájékárol.* In: S. A.: *Színművek.* Akadémiai Kiadó. Bp., 1995. 119–120.

ségét. A némaság maga is hangosabb és vidámabb nálunknál a mi hegyeink között, ám annál sajogóbb idebent a szíven, amit nincs akihez fölemelni... Ámen.”

Ez a könyörgés hiteles képet ad arról a nemzetiségi közösségről, amelyik pusztulásában még a tragédiáit sem mondhatja ki. Bódi Vencel imája mindazt megnevezi, felsorolja, amitől megfosztották a kisebbségi magyarságot, s ami nélkül emberi léte elviselhetetlenné vált. Ez az ima transzcendens vonatkozásai és archaikus jellege által is nagy hatású, nemzetiségi közössége elemi emberi jogaiért könyörög az Istenhez Bódi Vencel.

A két öregember – Bódi Vencel és Zetelaki Dániel – adventi várakozásába ékelődő szerelmi történet Zetelaki Gábor és Árvai Réka példázatértékű históriája. Zetelaki Gábornak Árvai Réka volt a nagy szerelme. Réka azonban másnak a szeretője lett, ezért Gábor a hóförgeteges szakadékba rohant. Réka húsz esztendőn keresztül kereste – szerelemmel és bűnéért is vezekelve – Gábort a jégvilágban. Ekkor megtalálta, s Gábor életre is kelt olyan fiatalon, mint ahogyan eltűnt. Rékát azonban a húsz év megviselte. Hogy Gábor szerelmét újra elnyerje, lányával helyettesíti magát, azt hitetvén el, hogy ő fiatalodott vissza. A példázatos tragikus játék azonban már nem tudja visszaállítani az egykori édeni állapotot. Kisréka bevallja Gábornak, hogy ő nem Árvai Réka, hanem Stég Antal lánya. Gábor összezavarodik ebben a számára áttekinthetetlen helyzetben. Árvai Réka megátkozza Gábort és önmagát is, majd öngyilkos lesz – a Nagy Romlás pedig maga alá temeti az utána rohanó Gábort is.

Réka arra tette fel az életét, hogy szerelmét megtalálja. A várakozás idejét kereséssel, cselekvéssel, vezekléssel töltötte. A mese hagyományos dramaturgiája szerint ezért boldog egymásra találás járna, történetük befejezése azonban balladai, nem mesei.

Réka és Gábor tragédiája Bódi Vencel és lánya kapcsolatával párhuzamos. Feloldhatatlan, végzetszerű. A darab a fájdalom és reménytelenség kimondásával katartikus hatású. Arra figyelmeztet – transzcendens elemek segítségével is –, hogy a Nagy Romlás veszedelmében a csodák sem képesek tisztán tartani a szabadságban fogant érzéseket.²⁴

²⁴ Vö.: ABLONCZY, i. m. 364.

Bár a tragédia ismétlődik, a darab üzenete a tragikummal szemben is az, hogy a pusztulásba, szétszóródásba nem szabad belenyugodni, várakozással is erősíteni kell a szétesett közösség újraépülését. Kisréka kérdésére a történeteket Bódi Vencel magyarázza meg: „Beléptél te is, lányom, az életbe. Ez történt.” A jövőre vonatkozóan pedig – a megátkozottság érzése, tudata ellenére – az egymás keresését és a várakozást jelöli meg feladatként.

Ablonczy László ezt az üzenetet még nyomatékosabbá teszi. A dráma fontos képének és gondolati üzenetének tartja, hogy Bódi Vencel a szerzői sugallat szerint magához öleli Kisrékát. Együtt vannak a várakozásban.²⁵

Az *Advent a Hargitán* a szétszéledő, szétszóródó erdélyi magyarság balladai hangulatú siratóéneke: a népdalok, siratók, könnyörgések lírai hőfoka és nyelvi gazdagsága az együvé tartozás értékét tanúsítja, a szétszóródás ellen szól az értékvesztés lírai számbavétele.

Az erdélyi magyarság pusztulásra és némaságra szorított történelmi idejében követelte a segélykiáltás jogát, tanúsította a közösségi együvé tartozás értékét.

Az álomkommandó

1985. november 18-án kezdte el írni az „Auschwitz-drámát” Sütő András. 1985. december 13-i naplóbejegyzése a faji üldöztetés tragédiájának nevezi készülő darabját.²⁶

1985. december 26-i naplóbejegyzése szerint ez a dráma nem Auschwitz-dokumentum. „Auschwitz poklát valójában képtelenség földézni, ám az emberi szenvedés, amit oly töményen mutatott föl évszázadoknak – s ha van még ilyen kilátásunk, évezredeknek –: tovább sajog a mi mindennapi szenvedéseinkben.”²⁷

²⁵ ABLONCZY, i. m. 363.

²⁶ SÜTŐ András: *Heródes napjai*, 114.

²⁷ Uo. 116–117.

Az álomkommandó (1987) olyan „játék a játékban”, amelyik az abszurd drámákkal anyagának természete szerint tart rokonságot: a fasizmus és a jelenkori terror lényegi azonosságára mutat rá a két „játék” párhuzama, s az erőszak elleni nyílt kiállást sürgeti – a győzelem reménye nélkül is.

Egy színtársulat darabot próbál. A színdarab írója és egyik főszereplője Hoffmann Juliusz. A dráma az auschwitzi haláltábor tizenkettedik Sonderkommandójának fellázadási kísérletéről szól s Manóról, aki a haláltábor boncszolgájaként próbálja megmenteni gyermekeit a haláltól azzal, hogy az ikrek álmaikat szállítja a termékenység megnövelésének lehetőségét kutató náci-
cikknek.

Manó a gyermekei nélkül nem akar megszökni, de megtudja az egyik orvostól, hogy a fiát megölték. Ekkor föllázad, fegyvert fog a kísérleteket irányító dr. Morsra, aki elpusztított emberek ezreinek csontjával igazolta, hogy vannak degenerált népek, akiket ki kell irtani, és „minekünk kell minden üres teret betöltenünk”.

Manó nem lövi le dr. Morst, még ekkor is képtelen gyilkolni, a szabadulása különben is reménytelen. Manó lojalitást színlelt a gyilkosokkal, hogy gyermekeit megmentse, még akkor is szállította az álmaikat, amikor azok a gyerekeket már kivégezték, csak ő nem tudott a szószegésről. Gyáva a leszámoláshoz, de szavaival a halál tudatát szeretné ellenségeibe szuggerálni, hogy képzeljék bele magukat a kiszolgáltatott áldozatok sorsába, az ő életük is véges. Szavai süket fülekre találnak, dr. Mors felrúgja őt, s a halálba küldi.

Ez volt a próbált darab első felvonása. A próba szünetében a színház igazgatója, a dr. Mors szerepét alakító Aurél elmondja az írónak, a Manó szerepét játszó Hoffmann Juliusznak, hogy beszél a belügi szervekkel, s azok meg fogják akadályozni, hogy Juliusz fia a darab díszelőadásakor a gyermek szerepéből kilépve „mérnyeletet” kövessen el a Tábornok ellen.

A fiú kegyelemért folyamodó szavakkal akar a Tábornokhoz fordulni, mert hadbíróságilag ötévi börtönre ítélték tizenöt éves korában szervezkedés vádjával, s most kellene kezdenie büntetését.

Juliusz szerint a színház igazgatója följelentette a fiút, Aurél viszont a gyermek érdekében tett megelőző intézkedésnek minősíti azt. Ezzel a párbeszéddel bekapcsolódik a darabba a jelenkor: egyértelművé válik, hogy Juliusz nemcsak pusztá emlékezőképpen írja az auschwitzi trilógiát. Hősének, Manónak azért kell olyannak lennie, amilyen, mert maga Juliusz sem volt képes másként cselekedni Auschwitzban, s nem képes ma sem, amikor gyermekének koncepció s pere folytán reménytelen tehetetlenség a sorsa.

A jelenkor atmoszférája is auschwitzi jellegű, a színházba berontanak a nemzeti gárdisták, s a faji, nemzeti megkülönböztetés jegyében kiáltanak halált az idegenekre. Őtánuk pedig a Juliusz fiát kereső nyomozók, belügyi biztosok szállják meg a színházat. Ebben a légkörben reménytelen kísérlet a Juliuszé, aki a darabjával egy úrt szeretne betölteni: „Egy üres helyet a mások szívében, ahol a beleérző készségnek kellene lakoznia.” Betiltanak a darabot, de a Tábornok megüzenté, hogy személyesen óhajtja megnézni azt. Ezért a belügyes őr áll majd a darabban Juliusz fia – a játékban Robi, a valóságban Tomi – mellett.

Az első felvonás Juliusz szavaival végződik: „Semmilyen abszurditásnak sehol semmi akadálya. Játsszani fogunk, uraim. Fegyveres védnökség alatt is, megbilincselten is játszani fogunk.”

A fasizmus és a nyolcvanas évekbeli romániai atmoszféra egymásba való áttűnése ítélet. Emellett Juliusznak, az írónak ezek a mondatai a romániai magyar irodalom léthelyzetét is megvilágítják. Azt is előre jelzik, hogy ebben a légkörben, ebben a lelki-szellemi fasizmusban lehetetlen a művészet, hiszen emberségükből kivetkőzött lényekhez próbálja eljuttatni az igazság, a humánus szavait.

A második felvonás továbbviszi a darab kettős eseménysorát: a darabbeli darabnak – a fasizmusról szóló irodalomból jól ismert – eseményeinél jóval fontosabb ismét a reflexív réteg. A belügyi biztos a szörnyűségek láttán kételkedik a zsidók kiirtásában, arra hivatkozik, hogy akkor nem írtak róla az újságok, illetve hogy az angol plutokraták koholmányait maguk a németországi zsidók cáfolták meg. Azt nyilatkozták, hogy boldogok a birodalomban,

nem üldözik őket. Eleven párhuzam ez a romániai magyarság helyzetével: a romániai nemzetiségi diszkriminációs intézkedések ellen tiltakozó magyarországi és nyugati állásfoglalásokat a román hatalom a romániai magyarság hivatalos képviselőivel cáfoltatta.

Juliusz ismeri, szenved a diktatúra módszereit, pontos válasza van a belügyi biztos gyermekes vélekedésére: „Mert ha tudni óhajtja, mi történik egy országban, nézze meg, miről hallgatnak az újságjai.” Illetve: „Ha önnek az akasztófa alatt azt mondják: a hóhér dicséretének ellenében az akasztás elmarad, nem hajlandó ön a hóhért felmagasztalni?”

A darab reflexív rétegében a zsidó sors tudatosítása azonban egyre erőteljesebben kevésnek ítéli a kérvényező magatartást: Tomi – sorsának nyomasztó kényszerűségében, a börtöntől rettegve – fellázad a Manó szerepében megformált magatartás ellen, s fellázad a kérvényező kísérlet ellen. Juliusz Manó szerepét a valósággal magyarázza: „A hóhérunkra nem mertünk rálőni!” De éppen ez az, amit Tomi kevésnek tart: „Mert gyáva häftling voltál! Gyáva häftling vagy!”

Amit Tomi kevésnek tart – a kegyelmi kérvény darabbeli megszólaltatását –, Aurél, a színház igazgatója azt is tűrhetetlenül soknak minősíti és meg akarja akadályozni. Ez a párbeszéd Aurél és Juliusz között az irodalmi múltidézés jelen érdekű funkciójának a megvilágítására szolgál. „Minden múltidézés: kegyelmi kérvény a jelenhez” – mondja Juliusz, majd Arisztophanész példájára hivatkozik, aki szintén kiszólt a darabjaiból, sőt felszólt az istenekhez.

„Csakhogy az más volt. Görög demokrácia volt” – válaszolja Aurél, s ebben az érvelésben az is benne van, hogy nem a művészet öncélúsága mellett érvel ő sem, hanem a félelem irányítja szavait. A diktatúra áll szemben a demokráciával.

Ez a párbeszéd a Sütő-művekben a *Rigó és apostol* kötet auschwitz naplója óta jelenlévő fasizmusértelmezésbe torkollik: a megkülönböztetés elvét ott azonosította először az író a fasizmussal. A költészetet is ott minősítette a „fegyvertelenség haditényé”-nek. Itt, *Az álomkommandó*ban e két gondolat folytatódik. „Auschwitz ezer esztendőig készült minden személyes sérelem-

ben, amely a fajtája miatt érhetett bárkit, bárhol a földkereken! Minden genocídium...” – mondja Juliusz. Aurél pedig Juliusz szavainak tulajdonítja azt, hogy a fia már cselekszik is, s amikor kiderül, hogy a Tábornok csak a darab harmadik felvonását fogja megnézni, a cselekvés igényének megfelelően módosít Juliusz a darabon: „Megrövidítjük az álmokat, és meghosszabbítjuk a lázadást.”

A harmadik felvonás a díszelőadást mutatja be, mely elvileg a Tábornok jelenlétében történik. Robi-Tomi a fellázadt Sonderkommando tagjaként mégis megkísérli elmondani kegyelmi kérvényét, és a belügyi biztosok súlyosan, lehet, hogy halálosan megsebesítik. Ez a személyes tragédia Manó-Hoffmann Juliuszt most már arra kényszeríti, amit sohasem akart: lelövi dr. Mors-Aurélt.

Az „álomkommandó” Manóból és gyermekeiből állt, s a könyörgő magatartást jelentette. Most jutott el Manó-Juliusz addig, hogy az álomboltosból cselekvővé váljék, hogy felfedezze magában a csodatevés erejét, mely nem a gyáva háftlingekben van, „hanem a legcsekélyebb mozdulatban is, amely felrúgja bennünk a félelem hivatását... sonderesszavaink krematóriumában olyasmit cselekszünk, amit ... amit sohasem akartunk...”.

Manó, azaz Hoffmann Juliusz vállalja azt a tettét, amit soha nem akart megcselekedni, amit megírni sem hagytak neki. Tettének értelmét megerősíti az is, hogy kiderül, a Tábornok most sem volt jelen, tehát a kérvényező magatartásnak még akkor sem lett volna értelme az adott közegben, ha a belügyi biztosok azt nem akadályozták volna meg. Manó-Juliusznak két fiát pusztította el dr. Mors-Aurél: az egyiket Auschwitzban, a másikat a Belügyi Biztonsági Hivatalnál tett följelentés révén. Az első gyilkosságra tehetetlen, gyáva háftlingként reagált, a másodikra azonban – az első magatartás tanulságaitól is erősítve – a fasisz-mussal, diktatúrával való nyílt szembeszegüléssel. Cselekedetének, új magatartásának történetfilozófiai érveit a közvetlen személyes sérelem, a fasiszta jellegű diktatúra továbbélése, pusztítása erősítette meg.

3. Mesék és kalandozások

Kalandozások Ihajcsuhajdiában

A reménytelen várakozás léthelyzetében talált rá Sütő András újra a mese kifejezési lehetőségeire. Így született meg – 1985-ben és jelent meg önálló könyvként 1986-ban – a Jon Creangă *Tarisznya Iván* című meséjét és saját műveit (*Ördögűző tarisznya*, 1968; *Csillagvitéz*, 1983) is felhasználó *Kalandozások Ihajcsuhajdiában* című mesejátéka.²⁸ Ez a műfaj sajátos és tág lehetőséget adott a szabad önkifejezésre a totális elnyomás időszakában. A mesében ugyanis minden lehetséges. A szabadon járó képzelet igazságot szolgáltathat a cselekvési lehetőségeitől megfosztott, elemi emberi jogaiban korlátozott embernek. A mesejáték a legfontosabb emberi dolgok vizsgálatának a terepe Sütő András művészetében. A *Kalandozások Ihajcsuhajdiában* cselekménye két füstölő képmény tetején kezdődik. Itt tart megbeszélést az Isten Szent Péterrel és a Halállal. A Halál „istenkáromlók, hazugok, tolvajok, paráznák és képmutatók begyűjtésében az előírt tervet túlteljesítette”, ezért az Isten kitünteti őt. A Halál ebből az alkalomból azzal a kéréssel áll az Isten elé, hogy könnyítse az ő munkáját, tiltsa be a sírást. Ugyanis nagy ellentmondás van abban, hogy amíg a temetésen a papok örömről és megváltásról beszélnek, a halott hozzátartozói sírnak. „Ha színed elé vonulásuk öröm: akkor legyen valóban öröm és kacagás.” Ugyanannak a ténynek, ugyanannak a valóságnak ellentétes értelmezéseiről van tehát szó. Olyan felismerése ez a Halálnak, amelyik a hivatalos politikai álláspont és a nép tapasztalata közötti ellentétet is megvilágítja. Az Isten teljesíti a Halál kérését: „e perctől fogva a sírást betiltjuk, az örömezt kötelezővé tesszük” – adja ki utasítását. Ebben a képtelen parancsban egy egész korszak abszurditása lepleződik le. Ez a mesejáték „szatirikus társadalombírálat is”.²⁹

²⁸ Vö.: ABLONCZY László: *Nehéz álom*. Sütő András 75 éve. Bp., 2002. 368.

²⁹ ABLONCZY László: *Nehéz álom*. Sütő András 75 éve. Bp., 2002. 368–369.

A mesejátékban a bonyodalom azonban akkor kezdődik, amikor a legényeket három esztendőre katonának viszik, a szüleik és kedveseik pedig sírnak. Csillagvitézt Kancsóka siratja. Csillagvitéz átvállalná Kancsóka büntetését, de erre a csendőrök nem adnak lehetőséget. Csillagvitéz és Kancsóka s a tömeg is szembe kerül a csendőrökkel. „A könnyeinket hová tegyük, Bíró uram?” – kérdezi a tömeg. Hékás kutya a gazdája, Csillagvitéz után sír, vonít, büntetéséül a farkát vágják le. Kancsókat pedig a Halál nem halálra, hanem a Halálnak ítéli és arra szánja: ő tanítsa meg az embereket, hogy „a betiltott sírás helyén a kötelező kacagást miként kell végrehajtani”. A Halál elviszi magával Kancsókat, aki csak egy utolsó szót mondhat Csillagvitéznek. Ez pedig a *majoránna*. Csillagvitéz Kancsóka keresésére indul, meg akarja őt szabadítani a Haláltól. A varjú elmondja Szent Péternek, hogy az emberek bezárkózva sírdogálnak, mert nyilvánosan csak kacagniuk szabad.

Az Isten megajándékozta Csillagvitézt a csodatevő tarisznnyával, amely szükség esetén nagy segítségére lesz, védekezhet vele ellenségei ellen. Csillagvitéz és Hékás kutya sok veszedelemtől megszabadul a csodatevő tarisznnya segítségével. Amikor a Halál egy gyöngybagollyal száll el fölöttük, Csillagvitéz a majoránna illatát érzi. Ebből tudja, hogy Kancsóka közel lehet hozzájuk. Agyöngybagoly a veszedelmektől óvja Csillagvitézt. Amikor pedig elrepül, akkor egy könnycsepp hull Csillagvitéz kezére. A könnycsepp gyöngyszemmé változik. Csillagvitéz és Hékás sok kalandon mennek keresztül, bejutnak a földesúr lakomájára is. Ott jelenti a kasznár, hogy az Elmúlás főfelügyelője is megtisztelti jelenlétével a vacsorát. A lakoma ceremóniájához tartozik, hogy bánkódás miatt deresre húzzák a parasztokat. Azok pedig annál jobban kacagnak, minél jobban verik őket. Csillagvitéz a földesúr lakomáján újra érzi a majoránna illatát. Nem bírja látni, hogy a földesúr és a Halál hogy élvezik a parasztok kínzását, ezért rájuk eresztí tarisznnyájából a bikát és az ördögöket. Óriási riadalom támad, amíg Csillagvitéz vissza nem parancsolja a tarisznnyába az ördögöket. A Halál a mókussá változtatott Kancsókéval akarja megtudatni Csillagvitéztől, hogy a Halált is be tudná-e parancsolni a tarisznnyájába. A mókus azonban a kutyától való félelmé-

re hivatkozva az szeretne lenni, aki volt. A Halál azonban gyönyörű szép lány helyett öregasszonnyá változtatja őt. Így találkozik Csillagvitézzel és majoránát ad neki. Azt is tudatja vele, hogy aki a majoránát küldte, az nemsokára a mennyben vagy a pokolban lesz a Halál oldalán. Az öregasszony kacagásában Csillagvitéz Kancsóka hangját hallja meg. Az öregasszony könnye pedig gyönggyé változik, s azt Csillagvitéznek adja. Csillagvitéznek nagy küzdelmet kell vívnia a boldogság-felügyelőkkel is, akik tudják: akik nappal kacagnak, éjjel sírnak. Csillagvitéz azonban szükség esetén kiengedi a tarisznájából az ördögöket, s azok megvédik őt. Csillagvitéz a mennyországban akarja megtalálni Kancsókát. Ezért minden küzdelmet, minden próbát vállal. A menny után a pokolban is keresi őt. A pokol felirata át van húzva, helyére azt írták: IHAJCSUHAJDIA. Itt mindenki a kacagást gyakorolja. A betiltott sírás után az öröm látszik az emberek arcán. A Halál az ördöglányt visszaváltoztatja Kancsókévé, akit el akar jegyezni magának. Ekkor azonban Kancsóka Csillagvitézért kiált, aki azonnal megküzd érte a Halállal. „Földi társamat, Kancsókat nem te raboltad el, hogy világörhögtető szüleményed: Ihajcsuhajdia énekes bohócává rondítsad?” – kérdezi, majd hatalmas küzdelemben legyőzi a Halált és arra kényszeríti őt, hogy az öregasszonyt változtassa vissza Kancsókévé. Kancsóka Csillagvitézzel a halált is vállalná. A Halál megmutatja Csillagvitéznek, hogyan helyezkedjen el a koporsóban. Csillagvitéz ekkor rácsapja a Halálra a koporsó tetejét és rá is szegezi azt. A szerelem diadalmaskodott az ellene törő erők sokaságán.

Kalandok könyve

Később – bizonyára az 1993-as veszprémi színházi bemutató ösztönzésére – Sütő András átdolgozta a *Kalandozások Ihajcsuhajdiában* szövegét és *Vigyorgó búbánat* címmel jelentette meg a *Kalandok könyve* című kötetben, mely az eredeti címet alcímként

jelöli meg.³⁰ Az új változatban többet mond Sütő András „Csillagvitéz és Kancsóka szerelméről, küzdelmeikről, a párválasztás, a páros áldozatkészség szépségéről és rejtelméről... A haláltól sem rettegő szerelem: a soha föl nem adott Éden hívása, reménye, emberlétünk legcsodálatosabb erőforrása volt és maradt” – írja a kötet borítószövegében.³¹ A *Vigyorgó búbánat* „szerelemközpontúbb”, mint a *Kalandozások Ihajcsuhajdiában* volt. Kancsócska és Csillagvitéz a mindent legyőző szerelem irreális hatalmával rendelkeznek, ők a magyar népi Orpheusz és Euridiké.³²

A *Kalandok könyve* a *Vigyorgó búbánat* mellett tartalmazza az 1988-as dátummal jelzett *Hargitai vadászkalandok* című ifjúsági regényt, valamint *A Duna titkaiból* cikluscím alatt az 1986-ban előkerült 1970-es *Deltanaplót* és *Csodás történetek* címmel Sütő András állatmeséit. A *Deltanapló*hoz fűzött későbbi jegyzet „emlékező képzelettel” idézi fel a tizenhat évvel korábbi időt, amikor Sütő András három hétig a Duna deltájában barangolt. A *Hargitai vadászkalandok* írását a nyolcvanas évek második felében kezdte el Sütő András, de csak 1989 után fejezte be. Először *Vadpávamenyegző* címmel jelent meg 1994-ben Budapesten, majd a romániai kiadásakor, 1998-ban kapta végleges címét.

A *Hargitai vadászkalandok* főszereplői Medve Mihály és Mihályka, a nagyapa és unokája, akik Erdélyország keleti felén, a Hargita tövében, a Sikaszó pataka mentén, a Libán-tető közelében születtek meg Sütő András képzeletében. Nagyapa és unokája történeteiről számol be tizenkét fejezetben ez a „gyermekhősű kisregény”. Az egyes fejezetek élén mindig olvasható azok összefoglaló témamegjelölése. A természettel és az állatokkal való kalandok sorozata ez a könyv. Mihályka anyja halálát a korai betegséggel párosult szegénység, apját pedig egy sebesült vérmedve okozta. A *Hargitai vadászkalandok* elsősorban Mihályka felnövekedésének, vadászmesterré válásának a története. Nagyapjától tanulja el a vadászmesterséget. A természet és ember

³⁰ SÜTŐ András: *Kalandok könyve*. Neptun Könyvkiadó. Csíkszereda, 2005. 292.

³¹ Idézi CS. NAGY Ibolya, uo. 280.

³² CS. NAGY Ibolya, uo. 283–284.

bensőséges együttélését mutatják meg a történetek. A természet az ember példatára is. Az öreg fenyő például ezt mondja a nyírfá gyermeknek: „Az emberekkel ellentétben mi csak addig élünk, amíg helyben maradunk. Az összevissza nyargalás nekik sem tesz jót, de hát ők emlékezéssel, sírással vigasztalják magukat. Mi nem elfelé, csak felfelé vehetjük az irányt. Mélység és magasság van ott, ahol szárba szökkenünk. Ez minden, ami megadatott nekünk, fiacskám.”

Mihályka – érthető módon – minden vadászkifejezést az emberekre is vonatkoztat. Amikor nagyapja azt mondja egy őzbakról, hogy „golyóérett”, ez úgy hangzott, mintha a szőlőről állapította volna meg, hogy szedésre érett, az öreg emberről pedig azt, hogy „halálra érett”. Az egyszerű vadásztörténetek sajátos világértelmezést is tartalmaznak. A történetekben Mihályka egyénisége is szemléletesen jelenik meg. Bár egyre otthonosabb a vadászat dolgaiban, mindvégig megvan benne a vadak iránti részvét is. Mihályka rajong Mátyás Amáliért. Mindig azon töri a fejét, hogy miképpen tudná megszerezni Amáli csodálatát. Vadász hősiességének is ez a vágy az egyik motiválója, vadásszá avatásának ceremóniáját is neki meséli el, de az emberi szemléletek különbözőségére láthat ebből a történetből, a kislány ugyanis irtózik a vadásztattól.

Mihályka nagyapja már a könyv első fejezetében nyugdíjba megy, helyét Mihályka veszi át. Ő mutatja meg másoknak az erdőt, ő vezeti a vadászokat különféle kalandokba. A történetek nyelviszemléleti gazdagsága a vadak szépségének és természetének a bemutatása révén gazdag természetismerettel is megajándékozta az olvasót. Mihályka a nagyapjától tudja meg például azt is, hogy „minden lőtt vad, gyalogos vagy szárnyas eleste után még jó darabig folytatja megszakított útját”. Még akkor is a nagyapja hangján hallja a tanácsokat és tapasztalatokat, amikor a nagyapja már nincs vele. Minden történetben más-más vadat ismerünk meg. Mihályka egyre inkább saját tudományaként adhatja tovább vadásztársainak ismereteit. Az ő tudása az író tűnődésében lét-filozófiai értelmet kap. „Rejtőzködő, csodás színeit a fajdkakas élve nem bocsátja emberi szem elé. Csak holtában bámulhatóak. Amikor közelség, távolság, minden értelmét veszíti.”

Medve Mihály és Mihályka között erős szemléleti különbség is van. A nagyapa a vadak összes sérelmében vétkes, Mihályka viszont vadászként is „már-már reinkarnálódott özként, madárként éli és érzi az állatok fájdalmát”. Szemléletesen jelenik meg a történetekben az állatvilág belső hierarchiája is.

A *Csodás történetek* Sütő András állatmeséit fogja ciklusba. A *Róka Marci és Lúd-Milla* egy róka és egy ásólúd összebarátkozásának a példázatos története. Róka Marci előbb csak leendő táplálékként szemléli az ásóludat is, de amikor az megmenti őt, belátja, hogy igazi társaknak kell lenniük. Megkéri Lúd-Millát, hogy maradjon vele. „S élnek azóta is ketten, közös, föld alatti házikóban. A vándor, aki látja őket, csodára gondol és azt mondja: az ilyen csodát el kéne szaporítani az emberek között is.

Tündérálmaival talán a Duna segítene a szelídítésben.”

A *Tapsifülesből Tapsifületlenné* lett nyúl a maga kárán tanulta meg az öreg nyúlshülők figyelmeztetésének értelmét, azt, hogy ami neki szól, az ellene is szólhat.

Az is példázatértékű, ha az állatok nem értik az emberek viselkedését. Az édesszájú, emberre sohasem támadó medvének fogalma sincs arról, hogy miért öli meg őt az a vadőr, aki kiszabadította a vándorméhész fogságából (*Volt egyszer egy édesszájú medve...*).

A *Fácánkrónika* is példázat. A fácanok félelmükben elveszítik eredeti jellegüket, gyalogfácánokká válnak. A vadászok csak repülő fácanokat lőhetnek le. Ezért a fácanok Fácándi Feri vezetésével lemondanak a repülésről, meg is magyarázzák választásuk értelmét: „jobb egy gyalogfácán, mintsem egy döglött toronykakas”. Csak Röppencsneki nem fogadja el a gyalogfácán státust, ő fölszállt s mind magasabbra emelkedett: „Onnan le-lenézve láthatta, hogy az aggasztó földi világ egyetlen nekirugaszkodással is módosítható. Kicsire zsugorodik menten, ha lábai helyett a szárnyaira bízta magát a félelem.” Röppencsneki megszabadult a gyalogfácáni szereptől és szégyentől. Röppülésével megmutatta, hogy van megalkuvás nélküli élet is. Megszólalt benne a többiekért érzett felelősség, s vissza akart repülni hozzájuk, hogy a rájuk leselkedő rókaveszélyre figyelmeztesse őket. Ekkor egy orvvadász lelőtte őt. Sorsa – „a halálba vezető berzenkedés” példájaként – a meg-

alkuvásra szólító Fácándi Ferit támogató bizonyíték lett. Aki élni akar, annak nem szabad repülnie – vonja le a tanulságot Fácándi Feri. Csak az repüljön, aki fácánleves akar lenni. Még az is tanácsos, hogy kötözzék le a szárnyukat, nehogy ijedtükben véletlenül használni próbálják azokat. A gyalogfácánok már csak álmukban repültek, később még álmukban sem. A fácáncsibék már nem is hitték el, hogy a fácánok valaha röptek.

A Fácándiak azonban kihaltak, s helyükre olyan kakasok kerültek, akik súlyos büntetéseket szenvedtek titkos repülési kísérleteik miatt. Ők kiadták a jelszót: „Repülni fogunk!” „Csak-hogy akkor már senki sem tudott szárnyra kelni. Így maradtak meg gyalogos fácánoknak mind a mai napig. Vajon fognak-e valaha repülni?” A kérdésre jó hírrel válaszol az író: nyugalmas éjszakákon újra „szárnyas madárálmok suhannak fától fáig a holdfényben”.

„A kisebbségi önkorlátozás veszélyeinek meséje ez, fácánokkal elmondatra. A történet egy közösség fabuláris megjelenítése, embertípusokról mintázott madárkarakterekkel: s kellő iróniával.” A mese befejezése mégis megcsillantja a reményt, hogy a gyalogfácánok kora után újra megvalósítható a szabad szárnyalás.

A *Kalandok* könyvében a *Csodás történetek* ciklusát az *Azok a pisztrángos napok* című emlékezés zárja. Ez az emlékezés a *Levelek a fehér toronyból* ciklusból való. Csodás történetnek minősül már az unokájával való egykori pisztrángozás. Sütő András időről időre visszatér az egykori kedves helyre, és fölidézi a régi boldog időt, amikor együtt voltak unokájával, s a mondjuk-játékkal csodákat műveltek, képzeletben egybeterelték a szétszóródott közösséget.

VI. ERDÉLYI VÁLTOZÁSOK ÉS VÁLTOZATLANSÁGOK – 1989 UTÁN

1. Naplók és dokumentumok

Szemet szóért – Heródes napjai

1989 legvégén mégis megszületett a reménység az erdélyi magyarság számára is. Sütő András is bízhatott abban, hogy nyugodtan, emberi méltósággal élhetnek majd szülőföldjükön. Nem így történt. Újabb tapasztalatai az abszurdítások folytatásáról tanúskodtak.

Dokumentum- és naplókötetei, a *Szemet szóért* (1993) és a *Heródes napjai* (1994) drámai látletét adják az erdélyi magyarság életének, különösen a nyolcvanas évekbeli létküzdelmeinek. A kilencvenes években befejezett két drámája a keserűség szarkasztikus humorával szól a történelemről (*Ugató madár*, 1993) és a nyolcvanas évek romániai abszurdításairól (*Balkáni gerle*, 1994) egyaránt.

Utolsó másfél évtizedének publicisztikáját egybegyűjtő kötetei (*Erdélyi változatlanságok*, 2001; *Létvégi hajrában*, 2006) pedig az erdélyi magyarság emberi méltóságáért, jogaiért eltökélten küzdő író erkölcsi és szellemi helytállásának a dokumentumai.

Sütő Andrásnak az volt a meggyőződése, hogy az erdélyi magyarságnak a történelem új körülményei között ki kell küzdenie – a jól működő európai kisebbségi autonómiák példáit követve – a Székelyföld önrendelkezését, autonómiáját, hogy az az egész erdélyi magyarság nemzeti fölemelkedésének alapja legyen. Ezt a célt állította minden kisebbségi magyar közösség elé: „Az anyaország és a nagyvilág támogató erejével megsegítve be kell verednünk magunkat minden határon túli magyar régióban a teljes és valóságos önrendelkezés védelme alá. A határok feletti

magyar integráció így válik metaforikus reménységből alkotmányos valósággá.”¹

Sütő András élete olyan szorosan összefonódik az erdélyi magyarság élet-halál küzdelmével, hogy az író erkölcsi kötelességének tartotta azt, hogy dokumentumok és naplók formájában is számot adjon életének közösségi vonatkozásairól.

Naplójegyzetek címmel 1990-ben kiadott a *Romániai Magyar Szó* egy kis kötetet, amely 1989. április 30-a és november 22-e közötti naplójegyzeteit tartalmazza. Majd ezek a jegyzetek 1989. december 21-ig kiegészítve és egyéb dokumentumokkal együtt megjelentek a *Szemet szóért* (1993) című kötetben. A *Heródes napjai. Naplójegyzetek az erdélyi magyarok exodusáról 1984–1987* (1994) kötet pedig Sütő András 1984. február 22-e és 1987. augusztus 10-e között írt naplóiból áll. Ezt folytatja az életműsorozat *Balkáni gerle* című kötete, mely a címadó dráma mellett annak élményi háttérét az 1987. augusztus 14-e és 1988. február 22-e közötti naplókval világítja meg. Ezután három hónapos külföldi útja során Sütő András nem írt naplót. A folytatás 1989. április 30-án következett. Publikált naplói tehát a keletkezés sorrendjét tekintve 1984. február 22-től 1989. december 21-ig, illetve 1990. március 19-ig, a Sütő András elleni merényletig számolnak be életének közérdekű vonatkozású eseményeiről.² Ezeket a naplókat kiegészítik közérdekű dokumentumai: levelei, beadványai, tiltakozásai.

A *Szemet szóért* (1993) és a *Heródes napjai* (1994) kötetek címmükkel is minősítik azt a történelmi léthelyzetet, amelyben Sütő András élt, s amelyben dokumentumaival és naplóival is megpróbált az erdélyi magyarság sorsán változtatni, vagy ha erre nem volt módja, legalább tanúskodás végett feljegyezte életének tényeit.

A *Szemet szóért* dokumentumai Sütő András pályakezdésétől adnak jelzéseket közéleti cselekvéséről s elvezetnek egészen az 1990. március 19-én ellene elkövetett gyilkossági kísérletig, sze-

¹ SÜTŐ András: *Antall József-re emlékezve*. In: S. A.: *Létvégi hajrában*. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen, 2006. 40–41.

² Naplói egy kötetben is megjelentek: S. A.: *Napló*. Helikon Kiadó. Bp., 1998. 632.

mének kiveréséig. A könyv mottója a címlap belső oldalán a kolozsvári református kollégium ötödik osztályos gimnazista diákjának *Levél egy román diáktársamhoz* című írásából való, mely a Balogh Edgár szerkesztette *Világosságban* jelent meg 1945-ben. Ez a mottó a pályakezdő Sütő András legfontosabb közösségi törekvését fejezi ki, a magyar–román megbékélés hitét és vágyát mondja ki: „...fogjunk össze, barátaim, vessünk véget minden gyűlölködésnek, hogy jobb életünk legyen Erdélyben...”³ A kötet előszava azonban már arról ad számot, hogy ez a szép hit álomnak bizonyult a történelem folyamán és ez a tény jelöli ki az író feladatát is: „Etnikai létének pusztá megmentése végett háromnegyed évszázada vívja küzdelmét Romániában Erdély magyarsága. Aki e nép fiaként ugyancsak kisebbségi sorsban élve keresi létének értelmét, e közösségi küzdelemből nem vonhatja ki magát.”⁴

A nemzeti közössége sorsáért érzett írástudói felelősség íratta Sütő Andrással évtizedeken keresztül ezeket a szövegeket. Arról is tanúságot tesz az 1993-ban írt előszó, hogy az „új helyzetben nemzetiségi-jogi kérdéseink a régiek maradtak, sőt véres támadások veszedelmeivel is gyarapodtak”⁵. Ennek ellenére könyvét nemcsak okulás végett elősorolt kudarcok gyűjteményének tekintti, hanem cselekvésre ösztönzésnek is az új történelmi helyzetben, hiszen 1993-ban úgy látja: az erdélyi magyarság a sok évtizedes bénultság után megint képessé vált arra, hogy sorsát alakítsa.

Sütő András ekkor történelmi esélyt lát az erdélyi magyarság megmaradására. Ezért azonban naponta meg kell küzdenie a kisebbségi közösségnek. Ehhez a küzdelemhez is példa és segítség lehet az a dokumentumgyűjtemény, melyet a maga több évtizedes közösségi érdekű cselekvéséből közread. A dokumentumokat kommentárokkal, magyarázatokkal egészíti ki. Megvilágítja keletkezési körülményeiket, fogadtatásukat és későbbi sorsukat is.

1968-ban például Ceaușescuhoz fordult egy bukaresti tanácskozáson: az anyanyelvi szakoktatást, új, magyar nyelvű folyóirat és nemzetiségi kiadó létrehozását, a rádió magyar nyelvű adását

³ SÜTŐ András: *Szemet szóért*. Csokonai Kiadó. Debrecen, 1993. belső borító.

⁴ Uo. 5.

⁵ Uo.

nak bővítését kérte. Egy olyan Nemzetiségi Statútum kidolgozását javasolta, amely „az alkotmány megfelelő szakaszainak alapján összegezné az elszórtan megjelent nemzetiségi vonatkozású törvényes előírásokat.”⁶ Kommentárja számot ad arról is, hogy a felszólalásában említett könyvkiadót Kriterion névvel egy év múlva létrehozták, és Domokos Géza vezetésével egyik fontos végvára lett a léteért küzdő romániai magyarságnak. A 68-as tanácskozás után bízták meg Huszár Sándort *A Hét* című bukaresti magyar hetilap szerkesztésével. Beszámol azonban arról is, hogy a Kriterion könyvkiadót az 1980-as évek közepe táján valósággal megfojtották, Huszár Sándor reményteli szerkesztői indulása pedig drámai fordulatot vett, amikor főszerkesztőként szembe mert szállni „a párt központi bizottságánál dolgozó sajtó-Gauleiterekkel”. Leváltották, megbélyegezték, belügyi felügyelet alá helyezték. „Végül eltávozott az országból.”⁷

A könyvkiadás és a sajtó ügyében tehát sikerült valamit elérni, de az eredmény csak időleges volt. Iskolaügyben viszont átmeneti engedmények sem születtek. Az *Anyám könnyű álmot ígér* volt a Kriterion Kiadó első könyve 1970-ben. Sütő András kommentárja nemcsak a múltat minősíti, hanem a kilencvenes évek elejének új veszedelmeire is figyelmeztet: „Rövid évtized alatt kiadónak, szerzőnek minden álma szertefoszlott. Csahos tények jelezték az elvadult román nacionalizmus utolsó rohamát. Az utolsót? Újabb jelek szerint a diktátor halálával a diktátor kisebbségi vonatkozású Endlösung-tervei nem hulltak hamvukba.”⁸

Az elemi kisebbségi jogok védelmében írt szövegeit, beadványait maga is „imamalomnak” nevezi egy 1970-es felszólalásához fűzött jegyzetében: „Ismételtük magunkat, mert ügyünk jottányit sem mozdult előre. Sőt, csak hanyatlott, hátrált az agresszív nacionalizmus sátáni terveinek áldozataként.”⁹

Sokszor ismételni kénytelen felszólalásaiban a magyar iskolák megszüntetése, a magyar anyanyelv használatának korlátozása elleni tiltakozását, a Nemzetiségi Statútum hiányát. Egykori

⁶ SÜTŐ András: *Jogtiprók összekacsintása*. In: S. A.: *Szemet szóért*, 7–16.

⁷ Uo. 15.

⁸ Uo. 16.

⁹ SÜTŐ András: *Imamalom*. In: S. A.: *Szemet szóért*, 18.

felszólalásai és mai kommentárjai dokumentálják a kisebbségi sorshelyzet képtelenségeit. A Nemzetiségi Statútumot már a párizsi békeszerződések idejére elkészítették. Meg is jelent „a román kormány és a parlament Hivatalos Közlönyében, de soha többé nem esett szó róla, bár a mai napig sem vonta vissza senki, semmilyen fordulat alkalmával”.¹⁰ A kisebbségek jogainak törvényes biztosítása csak a párizsi békecsinálók megtévesztését szolgálta, „a nemzetiségek egyenjogúságát szolgáló törvények rendszeres megsértése úgyszólván napi jelenség”¹¹ – mondta 1970-ben. Kommentárjai ennek a gondnak a folytonosságáról tanúskodnak.

Sokszor ismétlődik Sütő András beadványaiban és kommentárjaiban a magyar nemzetiségi iskolák megszüntetése, a magyar anyanyelv használatának korlátozása, a magyar történelem meghamisítása elleni tiltakozása.

Amikor két évtizedig tartó uralkodás után 1965-ben meghalt Gheorghe Gheorghiu-Dej, az utódja, Nicolae Ceaușescu előbb azt a látszatot keltette, hogy felülvizsgálja az előző pártvezetés tevékenységét, föltárja vétkeit, leleplezi a szovjet ideológiának és történelmi szemléletnek tett engedményeit. A magyar nemzetiiséget illetően is a megtévesztő intézkedések sorát hozták Romániában az 1960-as és 1970-es évek fordulóján.

Azzal, hogy Románia 1968-ban nem vett részt a prágai tavasz leverésében, megbecsülést szerzett magának a nyugati világban. A rá irányuló figyelmet is felhasználta arra, hogy a valóságosnál sokkal kedvezőbb képet alakítson ki magáról a kisebbségekkel kapcsolatos magatartását illetően is. 1968 novemberében megalakult a Romániai Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsa. „Az indulás biztató volt, hiszen azokat a panaszokat, amelyeket annak előtte hosszú éveken át főleg csak egymásnak mondtunk el, végre pontokba foglalhattuk, nyilvánosan szavá tehattük a főtítkár előtt is. Így történt, hogy 1971 márciusában Ceaușescu mindenkit

¹⁰ SÜTŐ András: *Legyen végre Nemzetiségi Statútum*. In: S. A.: *Szemet szóért*, 22.

¹¹ Uo. 25.

meglepő nagykeblűséggel válaszolt legfontosabb indítványainkra.”¹²

Ígéreteiből azonban nagyon kevés vált valóra, viszont hamarosan megkezdődött a kisebbségi magyarság felszámolására irányuló intézkedések sorozata. Ezért kérte 1978-ban Sütő András a Ceașescuhoz írt levelében újra azt, hogy Nemzetiségi Statútum szabályozza a kisebbségi jogokat.

Meghallgatás helyett lehallgatás a címe a könyv egyik fejezetének. Sütő Andrással valóban ez történt. Beadványai, tiltakozásai nem kaptak érdemi meghallgatást, telefonját viszont folyamatosan lehallgatták. Visszatekintve úgy ítéli meg, hogy a hetvenes évek az újjászülető reménnyel kezdődtek, és a szellemi száműzéssel fejeződtek be. Minden mozdulatát és szavát számon tartotta a titkosszolgálat. A róla szóló jelentésekből kiderül, hogy nemcsak a tetteit, hanem még a szándékait, terveit is feljegyezték.

Csak később jutott tudomására, hogy 1956-ban ő is szerepelt a belügyminiszter által bebörtönzésre kiszemelték listáján. 1989 decemberéig 1956 említése veszélyes volt. Ez ösztönzi Sütő Andrást arra, hogy legalább utólag áttekintse a maga 1956-os történetét.

1954-ben Bukarestben lemondott a *Falvak Népe* nevű hetilapnál betöltött főszerkesztői állásáról. Új lakhelyül Marosvásárhelyt, a Székelyföld fővárosát választotta. Az *Igaz Szó* című havi irodalmi folyóiratnál kapott szerkesztői munkát. 1955-ben ez a folyóirat közölte *Félrejáró Salamon* című kisregényét. Az írást – Sütő András kulákká nyilvánított apja kálváriájának történetét – politikai-ideológiai tévelygésként tárgyalták pártkörökben.¹³

1956 októberének eseményei idején a belügy megbízottai minden lépését figyelték. A letartóztatástól Fazekas János mentette meg, de ő javasolta azt is, hogy a Magyar Autonóm Tartomány írói együttes nyilatkozatban fogadják el a Román Munkáspártnak a magyarországi forradalmat elítélő, ellenforradalomnak minősítő állásponjtját.

¹² SÜTŐ András: *Az örökös újrakezdés kényszerében*. In: S. A.: *Szemet szóért*, 74.

¹³ Uo. 88.

Sütő András emlékezete szerint ő ragaszkodott ahhoz, hogy a nyilatkozatuk azzal kezdődjön: „a Magyarországon kirobbant események a magyar népet sújtó törvénytelenségek következményei”.¹⁴ A levél ezt követően minősítette ellenforradalomnak a magyarországi forradalmat. Ekkor viszont Sütő András – Nagy Pállal, Oláh Tiborral és Gálfalvi Zsolttal együtt – hallotta a rádióban Kádár János beszédét. Ebből arról értesültek, hogy Magyarországon győzött a nemzeti felkelés, vége az egypártrendszernek, a többpártrendszer alapján nemzeti kormány alakult. Az ő levelük viszont „jogos sérelmekből támadt, ám ellenforradalomba torkolló katasztrófát emlegetett többek között”.¹⁵ Ekkor kérte négyük nevének törlését a levél aláírói közül. Végül Robotos Imre, a Bukarestben megjelenő *Előre* című napilap főszerkesztője nem közölte a levelet. Ez a tette az állásába került. „Négyünk ellen, akik az 56-os nyilatkozatot »megtorpedóztuk«, nagy hajítás indult. Föltehetőleg helyi javaslatra Bukarest úgy döntött, hogy engem le kell tartóztatni. Ezt Fazekas János akadályozta meg.”¹⁶

A magyarországi forradalom elítéléséhez azonban a román politika ragaszkodott. Ezt sok-sok ember bebörtönzésével is kifejezésre juttatta. Ilyen körülmények között Sütő András is zavarba került. „A lényeg: hogy magam is aláírtam valamit, aminek emberszelídítő hatásában hittem, s ami egészében tökéletes tévedés volt, a félrevezetés tudományában utolérhetetlen zsarnokság mesterműve.”¹⁷ Ezt a tévedését később sem akarta sem védeni, sem magyarázni. Életművével ellensúlyozta azt.

1956 után fölerősödött Romániában a kisebbségi magyarság megtörésének és eltüntetésének a szándéka. Egymást követték az ellenük hozott intézkedések. A Bolyai Egyetem megszüntetése, a magyar nyelvű iskolák leépítése csak a folyamat kezdetét jelentette.

Sütő András a szellemi ellenállás legkülönfélébb módozataival próbálkozott. Az *Új Élet* című lapnál munkát és védelmet bizto-

¹⁴ Uo. 89.

¹⁵ Uo. 89.

¹⁶ Uo. 90.

¹⁷ Uo. 93–94.

sított – Kemény Jánostól Nagy Pálig – több olyan embernek, akik 1956 miatt állásukat veszítették.

Illyés Gyula 1956-ban megjelent *Kézfogások* című kötetét a negativizmus vádjával marasztalta el a román politikai érdekeket kiszolgáló kritika. Sütő András védelmébe vette a megtámadott költőt. Illyés Gyula 1963-ban a párizsi *L'Express* hasábjain szótárta a kisebbségi magyarság méltatlan sorsát. „Nyugati politikusok, miniszterek, világhírű költők, írók fordultak meg Illyés házában, s vitték magukkal közönyös hazájukba, kormánykörökbe sorsunk jalkiáltásait.”¹⁸ A román diktatúrával nyíltan szembe forduló Király Károly is őt kereste föl 1977-ben Sütő András ajánlólevelével. Illyés szervezte meg Király Károly romániai diktatúrát leleplező levelének fordítását, nyugati publikálását. Álnéven Sütő András is közölt Nyugaton a romániai diktatúrát leleplező cikkeket, de azoknak semmiféle hatása nem volt. Ezért is becsülte ő Király Károly nyílt szembeszegülését a hatalommal, segítette is őt minden lehetséges módon.

Számba veszi a *Szemet szóért* lapjain Sütő András azokat a Nyugaton élő személyiségeket, akik külföldi útjai során segítették az ő küldetését, a kisebbségi magyarság emberi jogainak védelmét. 1971-ben nagy élménye volt a látogatása a kétnyelvűség városában, Helinki-Helsingforsban. Többségiek és kisebbségiek áldatlan vitájában a *finn modell* az igazi tolerancia megvalósult példaképe lett számára.¹⁹ Sütő András utólagos jegyzetekkel teremti újjá azt a múltat, amelyet egyidejűleg nem írhatott meg. A második nyugati utazása Amerikába és Kanadába vezetett 1973 május-júniusában Püski Sándorék meghívására. Ott minden találkozáson felolvasta a *Nagyenvedi fügevirág* című esszéjét. Úgy gondolta, hogy az otthoni létükre vonatkozó kérdésekre ez a legtalálhatóbb válasz. Amerikában már nemcsak a román államvédelem titkos megbízottai kísérték; „ott volt vele” Kolhaas Mihály is, akinek sorsa már-már kötelező erkölcsi mércévé komorodott benne.²⁰ Évekkel korábban Iránban járt, ott *A szuzai menyegző* alapján

¹⁸ SÜTŐ András: *Kézfogások Illyés Gyulával*. In: S. A.: *Szemet szóért*, 136.

¹⁹ Uo. 140–141.

²⁰ Uo. 146.

dolata fogant meg benne. A drámai alaphelyzet felismerésére való emlékezés viszont Harag György személyiségét idézi fel Sütő Andrásban. Élete, sorsa isteni ajándékának tartja, hogy vele – szellemi ikertestvérével – együtt dolgozhatott.

A válasz nélkül maradt beadványok és tiltakozások helyett a hetvenes évek második felétől kezdve megfogadta, hogy nem ír több flyamodványt, hanem egyre inkább a műveibe menekíti a diktatórikus hatalom elleni tiltakozását. Olykor azonban – a romániai magyarság megsemmisítésére törő események sora láttán – kénytelen volt megszegni ezt a fogadalmát. 1979 tavaszán Ceaușescuhoz írt terjedelmes levélben tiltakozott a kisebbségi magyarságot ért sérelmek ellen. Beadványára választ nem kapott, de műveit ezután nem engedték Romániában megjelenni. 1982-ben Lăncrăjan *Erdélyről szólva* című könyvével „elemi nemzeti-ségi jogok ellen indított sovén támadást”²¹. Harminchat magyar író tiltakozott e könyv megjelentetése ellen. Semmi választ nem kaptak. A könyv eszméi pedig hamarosan kormányrendeletek formájában érvényesültek Romániában. A Sütő András szerkesztőségébe betörő belügyesek elvitték a tiltakozók listáját, de Lăncrăjan könyvének margójára 1985-ben készített jegyzetei megmaradtak. Ezeket azért teszi közzé a *Szemet szóért* kötetben, mert „az *Erdélyről szólva* című szennyirat – mutatis mutandis – a *Mein Kampf* szellemű könyvek családjába tartozik.”²²

1987 nyarán Király Károly látogatta meg. Király Károlynak sikerült már Nyugaton a kelet-európai kisebbségek ügyében pozitív visszhangot kiváltania. A nemzetközi emberi jogi szervezetek elkezdtek ugyan foglalkozni a kisebbségi magyarokkal, de sorsukat még mindig a szovjet–amerikai viszony határozta meg. Király Károly és Sütő András egyaránt úgy ítéltek meg a helyzetet, hogy „új hangvétel, drámaibb megszólalás nélkül nem számíthatunk nemzetközi figyelemre.”²³ Tudták, hogy bárkit beavatnak az ügybe, az a belügy kínzókamráiba kerül. Sütő András megírta az erdélyi magyarság felszámolása ellen tiltako-

²¹ SÜTŐ András: *Egy uszító könyvről*. In: S. A.: *Szemet szóért*, 151.

²² Uo. 152.

²³ SÜTŐ András: *Süket egék alatt*. In: S. A.: *Szemet szóért*, 169.

zó kiáltványt, és azzal az elgondolással, hogy három személy – Király Károly, Sütő András és felesége, Éva már egy kis közösséget jelent, testületi jelleget adtak a nyilatkozatnak. Az *Erdélyi Magyar Önvédelmi Szövetség ideiglenes vezetősége* nevében fordultak az Egyesült Nemzetek Szervezetének minden demokratikus kormányához. A nyilatkozat arról szólt, hogy „*etnikai létünk a kisebbségi elnyomásban végveszélybe került*”.²⁴ A nyilatkozat a történelmi idő változására hivatkozva közös cselekvésre szólított fel.

1988. május 11-én az *Új Élet* főszerkesztőjeként a magyar helységnevek sajtóbeli használatának a megtiltása miatt írt tiltakozó levelet az RKP KB titkárának arra hivatkozva, hogy az anyanyelv szabad használata „a legegyszerűbb emberi jogok egyike.”²⁵ A „területfejlesztés” címén elkövetett falurombolásról azért készített Sütő András 1988-ban feljegyzést, mert tapasztalta, hogy a nemzeti kisebbségek megsemmisítésére kiagyalt falurombolás ellen tiltakozó nemzetközi felháborodás „fokozatosan hamvába hull”.²⁶ Kimutatta, hogy az egész ország lakosságának gazdasági érdekeit hangoztató terv gyakorlatilag az erdélyi magyarság utolsó kompakt egységeinek a szétszórására irányul. Ez a folyamat 1968-ban kezdődött az ország területi átrendezésével, melynek során fől számolták a Magyar Autonóm Tartományt. Ez a színmagyar tartomány a maga 600 000 főnyi lakosságával „a romániai összmagyarságnak – kétnemzetinek – lehetett volna „belső anyaország”, szellemi ösztönzője, a szórványmagyarság erkölcsi-politikai éltető ereje.”²⁷ Újra és újra rámutat azokra az alapvető emberi jogokat semmibevevő intézkedésekre, melyekkel a kisebbségi magyarság felszámolását végezték évtizedeken keresztül.

A *Szemet szóért* kötet az 1989. április 30-a és 1989. december 21-e között írt naplójegyzetekkel folytatódik, majd *Visszapillantás* című fejezetében számba veszi Sütő András a közéleti küzdelmeit egészen az ellene 1990. március 19-én elkövetett, gyilkos szándékú támadásig.

²⁴ SÜTŐ András: *Süket egek alatt*. In: S. A.: *Szemet szóért*, 171.

²⁵ SÜTŐ András: *Helységnevháború*. In: S. A.: *Szemet szóért*, 183.

²⁶ SÜTŐ András: *A nagyvilág megtévesztése*. In: S. A.: *Szemet szóért*, 184.

²⁷ Uo. 185.

A *Szemet* szóért „elénk tár egy emberi tragédiát, a *Heródes napjai* pedig az előzményeket kutatva, visszafelé haladva az időben arra keres választ, hogy ez a jóvátehetetlen fordulat miért következett be. Saját igaz perénél Sütő András – önmaga ellen tanúskodik. A három évnél alig valamivel több időt átfogó naplójegyzeteiben azokat a bizonyítékokat találja meg, amelyek azt támasztják alá, hogy 1990 márciusában nem véletlenül támadtak éppen őreá, okkal szemelték ki áldozatul.”²⁸

A *Szemet* szóért naplójegyzeteit időben megelőzi az 1994-ben kiadott *Heródes napjai* kötet, mely Sütő András 1984. február 22-e és 1987. augusztus 10-e közötti naplóit foglalja magában. Tartalmát az alcíme pontosan jelzi: *Naplójegyzetek az erdélyi magyarok exodusáról 1984–1987*. A naplójegyzetek láttelepet adnak a romániai magyarság kiszolgáltatottságáról, egyre kilátástalanabb helyzetéről. Minden képtelenség megtörténhet. Sütő András kivándorlásának, sőt halálának hírért is terjesztik. Orvos fiát Moldovába helyezik, menyé pedig csak Beszterce megye egy hegyi román falucskájában kapna állást.

1985 novemberében a bukaresti hatóság tiltakozott az *Advent a Hargitán* tervezett budapesti bemutatása ellen. Sütő András vállalta az engedély nélküli bemutatót. Azt üzenté Sík Ferencnek, a budapesti Nemzeti Színház rendezőjének, hogy ne vegyék figyelembe a bukaresti tiltást. „Nem vagyok jobbágya senkinek, szolgálja sem a román Jogvédő Irodának!”²⁹

Visky Árpád öngyilkossága megrendítette. Az ő darabjaiban is játszott, Káint és Parmeniónt alakította. „Tegnap eltemettük Visky Árpádot. Hatalmas, fenyegető némaságban sötétlő tömeg a cinteremben, majd a sír körül is. A lelkész textusa: *Inkább Isten kezében, mintsem az emberekében*. Visky Árpád, Isten kezéből kiesetten gyilkosainak kezére jutott. Részegen ugyan, ám igazat szólva a színház fenegyereke bölléreknek és fasisztáknak nevezte a szomszéd asztalnál italozó szekusokat.”³⁰

²⁸ MÁRKUS Béla: *A betokosodott kudarc*. Sütő András: *Heródes napjai*. In: M. B.: *A betokosodott kudarc*. Széphalom Könyvműhely. Bp., 1996. 79.

²⁹ SÜTŐ András: *Heródes napjai*. Csokonai Kiadó. Debrecen, 1994. 107.

³⁰ Uo. 130.

A teljes kilátástalanság sokakat végleges távozásra kényszerített. Kitűnő magyar szakemberek sokasága is elhagyta Erdélyt. A napló a fogyatkozás tényeit sokféleképpen regisztrálja: „Marosvásárhely, amelynek 25 527 főnyi összlakosságából 1910-ben 1717 volt román, ma már nagyjából közel ötven százalékában román lakosságú. Hozzávetőlegesen ez hetvenszeres román növekedést mutat, a várost alapító székelymagyarságé pedig ötszorosost.”³¹

Illyés Gyula 1929–1945 közötti naplóit olvasva jegyzi föl: „Milyen lelkes rádióbeszédet mondott még Illyés Bukarestben! Mennyire bízott ő is a Groza-kormány elveinek megvalósításában. És milyen keserűen vonta le maga is élete alkonyán a végső tanulságot!”³²

A szárazajtai magyar tragédia régóta foglalkoztatta Sütő Andrást. Most – bizonyára a naponta tapasztalt magyarellenesség miatt – elmegy Szárazajtára és tüzetesen számba veszi a fejszés gyilkosok garázdálkodását és annak későbbi következményeit is.

Újabbkori tapasztalatai alapján olykor módosítja ifjúkori véleményét. Ionesco műveiről például az ötvenes évek elején azt jegyezte olvasónaplójába, hogy azok a polgári individualizmus lenyomatai. Most *Az orrszarvút* a közösségi ügyként induló jelenség átváltozásának, a totalitarizmus „lehető legocsmányabb” megtestesülésének nevezi.

Szerkesztőségi szobája a nyolcvanas években már valóságos panasziroda. „Az ország minden tájáról jönnek hozzánk – és hozzám főleg – a meghurcoltak, a megalázottak; a nemzetiségi üldözés áldozatai. Elmondják nekem bajukat-bánatukat, megbeszélem velük a kérvényeiket, írásos panaszaikat, tehetségem szerint eligazítom őket ilyen-amolyan irányba, megírom helyettük s nevükben a folyamodványokat, törvénytelenségek krónikáit.”³³

³¹ Uo. 168–169.

³² Uo. 178.

³³ Uo. 285.

Az *Erdély története* még régi barátjából, Titus Popoviciből is „kiugrasztott egy megsértett románt”. „Fulmináns pamflet”-et írt róla. Sütő András előbb nyílt levélben akart hangot adni csalódásának, de aztán nem tette közzé levelét, mert „idétlenség lenne olyan könyvről vitatkozni vele, amit magam nem olvastam”. A könyv pedig könyvesboltokban nem vásárolható. Levelét ezért 1987. április 1-jei naplójegyzetébe illeszti. Sorra megcáfolja egykori barátja képtelen állításait, majd megjegyzi, hogy „egyre többen rebesgetik, hogy rövidesen magyarellenés pogromok is bekövetkezhetnek – a mostani szellemi háború törvényszerű folytatásaként”.³⁴

Egyre erősebb kisebbségellenes terrorról kell számot adnia. „Zajlik a németek, zsidók eladása, ez a modern rabszolgavásár”³⁵ Árulások, besúgások világa ez. Meg a brutális erőszaké. Örömet csak a gyermekek és unokák látogatása hoz ebbe a világba. De ebben sem lelnek nyugalmat. A *Heródes napjai* azzal zárul, hogy Sütő András unokáját, az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* Lacikáját részeg emberek leütötték és súlyosan megsebesítették, mert magyarul beszélt Marosvásárhelyen.

A *Balkáni gerle* című 1999-ben kiadott kötetben a dráma világának érzékeltetésére közölt naplójegyzetek 1987. augusztus 14-e és 1988. február 2-a között készültek. Ezekben a naplójegyzetekben is szinte motívumszerűen ismétlődnek az erdélyi magyarságot ért támadások dokumentumai. Szomorúan regisztrálja Erdély romlásának fölgyorsulását, teljes balkanizálódását. Állandóan visszatér a kitelepülések gondja, ismétlődően jelenik meg a *Balkáni gerle* szituációja. Néhány sorban is megrendítő kisebbségi létösszegzést ad: „Életünk, múltunk, jelenünk, jövőnk: minden a másé. Hadizsákmányként kezelnek bennünket és minden javainkat.”³⁶ Szarkasztikus humorral írja át Tamási remekművének kezdő mondatát: „*Hetven esztendőre rá, hogy a románok kézhez vettek minket, az én halálomban is nagy fordulat állott bé. Szülőföldemen betiltották a reám való emlékezést.*”³⁷ Az egy esz-

³⁴ Uo. 309.

³⁵ Uo. 327.

³⁶ Uo. 134.

³⁷ Uo. 134.

tendőből hetven lett ebben a mondatban, az élet helyett pedig halál szerepel.

A magyarellenenes nemzeti gyűlöletkeltés jellemzi az egész román sajtót. A valamikori kulákok helyett most az úgynevezett horthysta történészek, sovén magyar írók, nacionalista tanítók, tanárok, újságírók, papok ellen visel „szent háborút” a pártsajtó, amely valójában az ország teljes sajtóhálózata. Tizenkét egykori levélből idéz részleteket az ötvenes évek osztályharcos szemléletének érzékeltetése végett. Ezek a levelek szarkasztikus párhumot is mutatnak a mai sajtóhadjárat hangnemével.

Állandó motívum a feljegyzésekben az anyanyelv tiltása, az útlevel megszerzésének nehézsége. Ugyanígy a kivándorlás és a németek, zsidók kiárúsítása. „Utóbbiak kiárúsítása még tart, magyart ellenben senki sem vásárol.”³⁸

A *Szemet szóért* kötet a naplójegyzetek közé természetes gondolattársítás folytán három levelet is beiktat. 1988 szeptemberében írta *Maradok, másként nem tehetek* című levelét Sinkovits Imréhez. Belefoglalta a kívánságát, hogy Sinkovits Imre hangján váljon nyilvánossá az ő segélykiáltása: most már azok is menekülnek Erdélyből, akik eddig minden pusztítást kiálltak. Ezzel az elmeneküléssel az erdélyi magyarság évezredes fáradozása veszíti értelmét. Sütő András nem ítélkezik a távozók fölött, hanem a menekülésük okát, helyzetük képtelenségét panaszolja föl. Róla is sokan azt hiszik már, hogy távozott, hiszen művei nem jelenhetnek meg, „nem történtek meg”.³⁹ Mégis, ebben a helyzetben is az Erdélyben maradást választja. „Maradok, másként nem tehetek. Az életem és írásaim értelmét próbálom védeni.”⁴⁰ A teljes kiszolgáltatottság és kisemmizettség állapotában a kultúra történelmi értékeiben keres vigaszt. A kultúránk értékei – Mikestől Bartókig – éltetik a nyelvet és az újságokból, könyvekből kitiltott helyneveket is.

Bármilyen lehet, „csak egyetlen utat nyilvánítsunk járhatatlannak, lehetetlenségnek, tömeges öngyilkosságnak: azt, amely kivezet a

³⁸ Uo. 156.

³⁹ SÜTŐ András: *Maradok, másként nem tehetek!* Levél Sinkovits Imréhez. In: S. A.: *Szemet szóért*, 198.

⁴⁰ Uo. 198.

szülőföldről, és vissza már soha nem vezet.”⁴¹ Ez a nyilvánosságra szánt baráti levél a nemzeti identitás értékének drámai megvallása és elemi emberi jogok védelme egyszerre.

A naplójegyzetek közé illeszkedik a sikaszói betörők ügyében 1989. július 21-én az RKP Központi Bizottsága titkáranak írt levele is. A betörők ugyanis elemi emberi jogait sértették meg, lehallgatókészülékeket szereltek lakásába. Még ebben a helyzetben is van ereje humorral fűszerezni tiltakozását: „A lehallgatásunkkal foglalkozó férfiak a termelőmunkában sokkal nagyobb hasznára lehetnének a társadalomnak.”⁴²

A *Magyar eredetű románokká lettünk?* című levele bizonyítja, hogy „a nemzetiségi egyenjogúságról hozott alkotmányos törvények nyílt tagadása” történik Romániában, és a nemzetiségi sérelmek következménye „a tömeges kivándorlás drámasorozata”⁴³.

A *Romániai Magyar Szó* zsebkönyveinek sorozatában jelent meg 1990-ben Sütő András naplójegyzeteinek 1989. április 30-a és november 22-e között írt része. Döbbenetes kordokumentum ez az írás. A két dátum is magyarázatra szorul. Az első maga az író világítja meg: ekkor tért haza három hónapos külföldi útjáról, ahonnan meg sem kísérelt kéziratot hazavinni Romániába. A napló megszakadásának dátumát már a szerkesztő magyarázza meg: eddig jutott Sütő András naplójegyzeteinek gépelésében, amikor 1990. március 19-én kis híján agyonverték. A *Szemet szőért* (1993) kötetben a folytatás is megjelent. Az utolsó dátum 1989. december 21-e. Ezen a napon a napló csupán két mondat: „Kitört a forradalom! Félre mindennel!”

Mit lehetett, mit kellett feljegyeznie Sütő Andrásnak naplójába 1989-ben? Melyek a „fő motívumai” ennek az írásnak, melyről készülése idején nem is gyaníhatta a szerzője, hogy hamarosan a közönség elé kerülhet?

Naplójegyzeteinek fő motívuma az író küzdelme a szellemi és fizikai megsemmisítésére törő sovíniszta hatalom ellen. Ebben a fél esztendőben csak reménysége szerint író, hiszen az adott kö-

⁴¹ Uo. 200.

⁴² SÜTŐ András: *Levél sikaszói betörők ügyében*. In: S. A.: *Szemet szőért*, 238.

⁴³ SÜTŐ András: *Magyar eredetű románokká lettünk?* In: S. A.: *Szemet szőért*, 289.

rülményei között egyetlen sor szépirodalmat sem képes írni; jól-lehet sokszor szeretné megpróbálni legalább, de ilyen fokú zaklatottság állapotában erre sem fizikai, sem lelki ideje nincs. Gyakran megy Sikaszóba azzal a szándékkal, hogy folytatja regényét, befejezi drámáját, vagy legalább csak a rég megígért mesét írja meg a Móra Kiadónak. Írnia azonban egyszer sem sikerül, nem az ihlet, nem a mondandó vagy alakítókészség hagyta cserben, hanem a mindennapi személyes üldözés és a közösségi gond akadályozta meg első számú hivatásának teljesítésében. Kénytelen ez idő alatt lehallgatókészüléket felkutató és leszerelő, leszereltető szakemberré képeznie magát. E fél év alatt legalább tízszer fedezi fel, hogy „hivatalos személyek” betörték a lakásába és sikaszói menedékházába. Mesterekért kell járkálnia, hogy a rongálást kijavíttassa, újabb védőrácsot szereltesse fel. „Nem ruhát csináltat magának az ember, hanem rácsot. Rácsokba öltözünk. Mégis védtelenek vagyunk.”⁴⁴ „Lakatországbán nem lehet lakatot kapni.”⁴⁵ Miközben mindkét „otthonának” minden szobájában sikerül – saját házának alapos, önkéntes rongálása révén – felfedeznie a „poloskákat”, ismétlődő „motívum” a „telefonpatkány” gyakori bejelentése is: „El fogjuk ütni.”⁴⁶ „Meg fogtok döglenni!”⁴⁷ „Meg fogunk nyúzni benneteket!”⁴⁸

Minden lépését figyelik, a „belátást” zavaró fákat kivágják háza elől, ablakát kővel verik be, autójának kerekeit – rendőrök szeme láttára – szurkálják ki, házát fenyegető szövegekkel rondítják meg... Felelősségre vonják, amiért engedély nélkül elhagyta a várost. Zaklatják „államellenes megnyilatkozásai” miatt... S közben közelednek a buldózerek, pusztítják körülöttük a várost, már a szemközti házakat is lerombolták, számukra is kijelölték (majd „bűnei” miatt visszavonták) az új lakóhelyet.

Ilyen körülmények között írni nem lehet, de a személyes sors és közösségi tapasztalat új mű témáját jegyezteti a naplóba: „De

⁴⁴ SÜTŐ András: *Heródes napjai*, 67.

⁴⁵ SÜTŐ András: *Heródes napjai*, 94.

⁴⁶ SÜTŐ András: *Naplójegyzetek. Kiadja a Romániai Magyar Szó. Bukarest, 1990.* 23.

⁴⁷ Uo. 33.

⁴⁸ Uo. 100.

közeleg a bontás napja. És akkor? Új dráma témája. A gyerekeitől, unokáitól megfosztott, belügyi kihallgatásokon meggyötört ember, kít végül – akár az udvarhelyi papot – agyonvernek.”⁴⁹

Sütő András naplójegyzeteinek – a személyes üldöztetés okát is föltáró – „motívumsora” az erdélyi magyarság megsemmisítésére törő folyamat bemutatása, s az ő – eme barbarizmussal szembeszegülő – magatartása. Napról napra regisztrálja a gyalázatot és a veszteséget – a gyilkosságokat, a rombolást, az öngyilkosságokat, a meneküléseket, az agyonvert vagy a határon agyonlőtt embereket, a „város mindennapi balladáit”, a pusztítás, a kiszolgáltatottság megrendítő sokaságát és sokféleségét.

Az *Advent a Hargitán* és az *Álomkommandó* írójának nyomasztó bőségben szállította az erdélyi magyar sors az „írói nyersanyagot”. A tények drámaisága ez – katarzis nélkül. Naplójának belső ritmusát az adja, hogy amikor megjelenik Magyarországon vagy Nyugaton egy-egy tiltakozása, nyilatkozata, beadványa (a naplójegyzetek hitelessége ezúttal az újságokban is ellenőrizhető), azt azonnal követik a megtorlások, felelősségrevonások s vigasztként, belső erőforrásul is a megalázottak halála, egy-egy félve elsuttogott, telefonon név nélkül mondott, kis levélkén a postaládába rakott „köszönjük”.

Hogyan lehet mindezt kibírni? Ezt a sötét világot is beragyogja az író szellemi-erkölcsi fölénye, mely a stílus szintjén az abszurdoid humor változataiban is megnyilatkozik. Sohasem súlytalanítja a mondandót, éppen az a különleges értéke, hogy tárgyának abszurd voltát leplezi le. Fölötte áll annak a világnak, amelyiktől szenved.

A lehallgatókészülékek felkutatásának „témakörében” például minden alkalommal más-más „stílusréteget” mozgósít: megszólaltatja a Biblia („Keressetek és találtok!”), majd Karinthy-parafrazissal (s egy kicsit Örkényre is emlékeztetve) a magyar kultúra kifejezőskincsét: „Poloskája van? Eredményes módszert ajánlhatok, jutányos áron: így irtok én!”⁵⁰

Amikor Sütő András ezeket a naplójegyzeteket papírra vetette, még nem tudhatta, hogy a magyar-román testvériség eszméjét

⁴⁹ Uo. 25.

⁵⁰ Uo. 89.

hirdető, vállaló életére, életművére 1990. március 19-én – s később is – azt fogja kiabálni egy fanatikus sovíniszta román csoport, hogy „Le Tökéssel!” „Akasztófára Sütővel, Királlyal, Smaranda Enachéval!” „Magyar vért akarunk inni!”⁵¹

Amikor ezeket a naplójegyzeteket írta, talán még remélhette, hogy minden bajnak a Ceaușescu-diktatúra az oka. Aztán hamarosan világossá vált számára, hogy a bajok gyökere még mélyebben van. Naplója a humánus védelmében szól, egyéni kiszolgáltatottságát is közössége, az erdélyi magyarság kiszolgáltatottsága, pusztítása elleni tiltakozásképpen örökíti meg. Egyéni és közösségi sors szétválaszthatatlanul egybefonódik benne.

A *Szemet szóért* kötetet Sütő András *Visszapillantása* zárja. „Milyen is a világ, ha félszemmel nézed – mert csak úgy nézheted. Fél szárnyú?”⁵² Indítja a rá jellemző keserű humorról számvevését.

Visszapillantása fölidézi az 1989. december 21-e utáni eseményeket, a nagy reménye fellobbanását, majd szétporladását. December 22-én betegen, lázasan feküdt, amikor fiatalok mentek érte a lakására, velük kellett mennie, mert minden körülmények között segíteni akarta a forradalmi megújulást, az erdélyi magyarság emberi jogainak kivívását.

Néhány nap múlva azonban döbbenet látna „az újkariéristák, hitvány demagógok, szélhámos konclesők hadának szemérmetlen fölvonulását a megyeháza gyűléstermében”.⁵³

Bukarestben megalakult a Romániai Magyarok Demokratikus Szövetségének ideiglenes intézőbizottsága, melynek ő is tagja, Domokos Géza pedig az elnöke lett. 1990 elején „lelkesítő hírek jöttek Szatmárról, Nagyváradról, Sepsiről és Csíkszeredából. Ezekben a városokban ősi iskolák, kollégiumok lettek újból magyar intézményekké.”⁵⁴ Ugyanakkor elkezdődött a román sovínizmus támadása is az erdélyi magyarság ellen, melynek végkimenetele kiszámíthatatlan volt. Önvédelmi tüntetést szerveztek minden megyében a magyarok. Sütő András 1990. február 9-én,

⁵¹ SÜTŐ András: *Visszapillantás*. In: S. A.: *Szemet szóért*, 353.

⁵² SÜTŐ András, uo. 334.

⁵³ Uo. 342.

⁵⁴ Uo. 355.

a rádió által közvetített felhívásával másnapra gyertyás-könyves néma tüntetésre hívta a magyarokat. Február 10-én a tüntetők élén haladt, a tüntetés végén pedig ő búcsúzott az emberektől.

Tele volt reménykedéssel, hiszen jogainak kivívásáért „soha ennyi magyar egybe nem gyűlt a századok folyamán Erdélyben”.⁵⁵ Boldog volt, hogy március 15-én hetven év után először szabadon emlékezhetett az erdélyi magyarság a magyar történelem legfényesebb napjára. Március 15-e elmúlt békében, de 17-én a román nacionalisták egyetlen magyar szó, a gyógyszerár kiírása miatt ostrom alá vették a 28-as számú patikát. A későbbi események ismeretében Sütő Andrásnak az a meggyőződése alakult ki, hogy a gyógyszerár magyar feliratának ürügyén főpróbát tartottak a pogromszervezők. 1990. március 19-én Sütő Andrást életveszélyesen megsebesítették az RMDSZ székházát megtámadó románok. „Bukarest úgy nézte végig a véres színjátékot, mintha maga rendezte volna távlati célokkal.”⁵⁶ Iliescu elnök is meglátogatta Sütő Andrást a kórházban. Megígérte, hogy a tettesek elnyerik büntetésüket. „Nem nyerték el! A védekezőket büntették! Az áldozatokat!”⁵⁷

2. Drámák

Az ugató madár

Sütő András 1984. április 11-én jegyezte föl naplójában, hogy egy új dráma ötlete merült föl benne Bodor Péter székely ezermester sorsán tűnődve. Minél mélyebben kutatta a magyar szabadságharc leverése utáni székely összeesküvés történetét, annál időszerűbbnek érezte a témát. „Különben az akkori idők gyalázatos rémtettei manapság megismétlődnek, de titokban.”⁵⁸

⁵⁵ Uo. 377.

⁵⁶ Uo. 411.

⁵⁷ Uo. 412.

⁵⁸ Uo. 17–18.

A dráma első változata még 1985-ben elkészült, végleges változata, *Az ugrató madár* azonban csak 1993-ban jelent meg a *Tiszatájban*. Művéről 1989-ben egy apró – talán műsorfüzetbe szánt – jegyzetben így vallott Sütő András: „Történelminek is nevezhető dráma a székely vértanúkról (1852) – a Bach-korszaknak vásárhelyi éveiről, amikor a város magyarjai (a hivatalos vállalkozók) valamennyien a kiszolgálói voltak a rendszernek, s egyúttal részesei is a titkos összeesküvésnek. Ez a keret s a történelmi anyag, a dráma lelke pedig a szerzőnek mai létérzése Erdély jelen állapotában.”⁷⁵⁹

A darab a szabadságharc leverése után, az osztrák önkényuralom korában keresi a magyar megmaradás, továbbélés lehetőségeit. A hatalom felszámolta a székely összeesküvést. Bodor Péter ketrecben és rabruhában sakkozik önmagával. Nem hajlandó kijönni a ketrecéből. Még a szabadságra helyezés ígérete sem mozditja ki állapotából. A rácsok mögött is szabadabbnak képzeleli magát a hatalmat kiszolgáló megalkuvóknál. Kikönyörögték neki a kegyelmet a szebeni katonai bíróságnál. Szabadulásának ára a fogadalmi eskü, de az eskü után derül ki, hogy Őfelsége nem fogadta el az ő felmentését, föl fogják akasztani a szabadságharcban való fegyveres részvétele miatt. Szerelme, gróf Rhédey Claudia azonban a belügyminisztérium engedélyével meglátogatja őt, s azt állítja róla, hogy ő nem Bodor Péter, hanem Bodor Péter iker-testvére, Bodor Lajos. Tanúsítja, hogy Bodor Péter, aki Bem József tüzéreinek fegyvereket gyártott, meghalt.

Az osztrák hatalmat kiszolgáló magyar városvezetők is megörülnek ennek a hírnek, hiszen a nemes város magyar vezetőinek nem öröm magyart akasztatni, de kötelességük a felséges császár és király döntését végrehajtani. A város vezetői ugyanis a nemzeti gond és a lojalitás között őrlődnek. Bodor Péter így kerül az állami közketrecből Claudia asszonyi magánzárkájába. Bodor Pétert lesújtja az ország állapota: „Bujdosó magyarok fölött holók kerengenek a postaréti bitók közelében. A szemünkre, hú-

⁷⁵⁹ Idézi CS. NAGY Ibolya: *Út a méltóságtól fosztott emberig*. Sütő András: *Balkáni gerle*. In: Cs. N. I.: *Kérdez az idő*, Miskolc, 2002. 188.

sunkra várnak, friss eledelre.”⁶⁰ Ennek az állapotnak a minősítése végett készíti el az ugató madár szobrát. A hajlékától is megfosztott madár kínjában ugat. Az ugató madár tehát a szétiptort, meggyalázott lét szimbóluma. „Talpig gyászba roskadt országot faggattok arról, hogy mit ugat a madár? Ezer évig rakta fészket, hullatta véré a Kárpátok karéjában, és íme, leverte, talán örökre már a túlerő – ti meg azt kérditek: mit ugat a madár?”⁶¹ Bodor Péter világosan látja és néven nevezi a magyar sors reménytelen abszurditását. Elárulták, vértanúsorsra juttatták a szabadságért szövetkező székelyeket.

Talpnyalóvá, árulóvá lettek a város vezetésében résztvevő magyarok. Megideologizálják hatalmi pozícióikat, melyeket a magyarok ellen használ föl az önkényuralom. Azzal magyarázzák ragaszkodásukat a hatalomhoz, hogy azért nem mondanak le róla, mert ha lemondának, magyargyűlölő figurákat raknának a helyükre.

Bodor Péter megpróbál a magánélet csigaházába menekülni a kor szennyessége elől. Zenélő kutat tervez, melynek aranyozott kupoláján Vénusz, a szerelem és szépség istennője fog ragyogni. Ennek a szobornak a felesége a modellje. Ezért képtelenség számára a hatalom ama kívánsága, hogy Árpád fejedelem szobrát állítsa Vénusz helyére. Bodor Péter megtagadja az engedelmisséget, ki akar lépni ikertestvére szerepéből, de saját érdekére hivatkozva nem hagyják őt feltámadni: csak testvére szerepében szabadulhat meg a kivégzéstől. Claudia is neheztel rá, amiért felrúgja a két év alatt elfogadtatott játékot, melynek az élete a tétje. Bodor Péter ingerülten leplezi le a hatalom szolgálatába szegődött honfitársait. Megtagadja, kibírhatatlannak nevezi a szerepjátékát: „Álhalál – álélet!”⁶²

Sütő András drámája leleplezi a megideologizált megalkuvást. A szolgálattelkek örökké a törvényre hivatkoznak. Ellenállóknak tartják magukat az önkényuralom idején, de félelmükben és megalkuvásukban Petőfit sem túrnék meg maguk között. A ma-

⁶⁰ SÜTŐ András: *Az ugató madár*. In: S. A.: *Színművek*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1995. 307.

⁶¹ Uo. 308.

⁶² Uo. 330.

gyarok magyarok által vesznek el ebben a küzdelemben. Amikor mélypontra jut a magyar történelem, amikor teljesen kétségbe esik a nemzet, akkor mégis megjelenik a remény. Új szabadságharc magjaként szervezkednek újra a magyarok. Meg akarják szüntetni a kollaboránsok uralmát. Bodor Péter is melléjük áll, pénznyomtatással is segíti őket. Ezért azonban letartóztatják. Ekkor derül ki, hogy nemcsak bankóhamisítással követett el felség sértést, hanem az ugató madár megalkotásával is. Ez a madár ugyanis kutya módra ugat, egyenesen az erdélyi magyar császárgyűlölet megtestesülése. „Bodor Lajos, alias Bodor Péter felségárulási ügyében az ítélet: Kötél általi halál!”⁶³ Bodor Péter az utolsó szó jogán ítéletet mond azokról, akik gerinctelen csúszmászóként minden tettüket a helyzettel magyarázzák. Még szerelme is azt ajánlja neki, hogy a királyhűségéről tanúskodó szobrot készítsen, vagy a Vénusz-szobrot adja öfelségének.

A magisztrátus kivégezteti Bodor Pétert, de a komisszár letartóztatja a felségárulás felett ítélkező, bőriket mentő felségáru-
lókat is. Kivégzik az ellenállót és kivégzik a megalkuvókat is.

Az azonos célra hivatkozó, ellentétes magatartású emberek egyaránt áldozatsorsra jutnak a történelem különlegesen összetett és bonyolult próbatételei idején. Ezt a képtelenséget érzékelteti a darab hangnemi összetettsége is. „A sorsérzékeltetés romantikus-patetikus modalitását erőteljesen kereszteznek, áthatják tehát a maró ironia és önironia, a groteszk szarkazmus minőségei – a pusztítás és a nemzeti önpusztítás szituációinak megfelelően.”⁶⁴

Balkáni gerle

A nyolcvanas években az erdélyi magyarságnak az amorális hatalommal szembeni morális magatartása lehetetlenné vált, önfelszámolásnak, öngyilkosságnak bizonyult. Az *Advent a Hargitán* és az *Álomkommandó* a várakozás és a mindenáron való szem-

⁶³ Uo. 369.

⁶⁴ BERTHA, uo. 203.

beszegülés révén még – bár nagyon lefokozottan – őrzött valamit a megmaradásért való küzdelem értelmébe vetett korábbi hitből. Azonban a nyolcvanas években a személyi kultusszal társított politikai terror a kisebbségi önvédelmi cselekvést is lehetetlenné tette. Ez motiválja azt, hogy a *Balkáni gerle* „a tett méltóságától végleg megfosztott, morálisan devalválódott, kisztíli rafinériákra kényszerített, önmagát szégyenlő ember s közösség modelldrámája”.⁶⁵ E dráma abszurd élményi alapját Sütő András 1987. március 21-i naplóbejegyzése mutatja be: „Mennek a lányaink, mind többen mennek álházasság útján Magyarországra. Tárgyalgatják a magyarok, jajveszéklik romló helyzetünket, aztán felröppen a kérdés: „Nem tudtok valakit, aki feleségül venné formailag a lányomat?” A húgomat, a nénémet, az unokámat, a keresztlányomat! Meg fordítva is: „Annyi időre, míg kiengednek végleg az országból, elvonnék jó pénzért magyarországi hajadont, özvegyasszonyt.” Vannak, akik itthon elválnak, álházasság útján külön-külön kiügyeskedik magukat, aztán megpróbálnak újból egybekelni. A magyar hatóságok megneszelték a csalafintaságot. Az álházások azonnal nem bonthatják föl a köteléket. Némelykor üzletaggá módosul a kezdeti „segítőkészség”. Egy-egy „magyar vőlegény” a boldogító igenért, mit elmond a román polgármester előtt, százezer forintot is elkér.”⁶⁶

Sütő Andrást mélyen foglalkoztatta ez a képtelen helyzet. Naplójában a kényszerűségből kötött formális házasságok több változatát elemzi. Olyan esetet is említ, amikor a határőrök a nem formális jegyességre lépett vőlegényt gyanúsították meg álházasság szándékával. A napló további részéből az is nyilvánvaló, hogy írói szemmel is nézi ezt a képtelenséget. Együtt látta benne az emberlét meggyalázásának és a kisebbségi magyarság felszámolásának a tragikumát. Azt is érzekelte, hogy a kisebbségi kiszolgáltatottság abszurdításai az emberi méltóságtól való megfosztottság miatt leginkább a tragikomédia műfajában fejezhető ki. Az abszurditást a *Balkáni gerle* mottója is hangsúlyozza: „*Vivere*

⁶⁵ CS. NAGY Ibolya: *Út a méltóságtól fosztott emberig*. Sütő András: *Balkáni gerle*. In: Cs. N. I.: *Kérdez az idő*, 190.

⁶⁶ SÜTŐ András: *Heródes napjai*, 301–302.

non est necesse! Mentiri necesse est.” Élni nem muszáj, de hazudni muszáj. Ez viszont ellentmondás, mert ha az életnek nincs értéke, akkor minek lehet az életben hazugságra kényszerítő ereje.

„A *Balkáni gerle* otthon-védelme, családiközösség-védelme, személyiség-védelme, egyáltalán a szülőföldön maradás, a helyben maradás lehetősége már-már képtelenül nehéz, s a cselekvés, mely mégis ezt szolgálná, kisszerű csalásaival, hazugságaival, önmeghaláztató taktikaival már minden, csak nem követhető mérték és példa. Hazudni kell: ez nem a felemelt fő dramaturgiája és filozófiája. A dráma a kisebbségi létállapot katasztrofális láttelete.”⁶⁷ Olyan képtelenségek sora a kisebbségi lét, hogy elviselését sok esetben csak a humor teszi lehetségessé.⁶⁸

A *Balkáni gerle*⁶⁹ az 1980-as években játszódik Marosvásárhelyen egy jómódú magyar orvos, Schuller Medárd családjában. Nagy lakodalmi készülődéssel kezdődik a darab, de ebben a készülődésben rengeteg a szokatlan és rejtélyes elem. Ella, Schuller Medárd doktor felesége hozza az újságot, melyben benne van a „hímenhír”, mely szerint „Schuller Amarillát oltár elé vezeti szíve választottja, Lajosházi Bendegúz.”

A házassághirdetés régies kifejezése, a hímenhír és a róla való szóváltás Schuller Medárd és felesége között, valamint a muzikus cigányok megjelenése már jelzi, hogy valamilyen oknál fogva a régi hagyományokat követő lakodalmat csinálnak Schuller Amarillának. A vőlegény Magyarországról érkezett. Schullerék nem is ismerik lányuk vőlegényét, akit a drága szállodában helyeztek el, mert az esküvő előtt nem adhat neki szállást a lányos ház. Ő viszont panaszkodik a szállodai elhelyezésére, mert ott lehallgatják. Egyházi esküvőre készülnek. Sürgetik Schuller Mózes és felesége, Margit érkezését. Nekik most kell helyrehozniuk azt, amit a menyasszony ellen vétettek, amikor eljárt a szájuk. További rejtélyes jelzés, hogy amikor Amarilla húga, Zsófia meghallja,

⁶⁷ CS. NAGY Ibolya: *Út a méltóságától fosztott emberig*. Sütő András: *Balkáni gerle*. In: Cs. N. I.: *Kérdez az idő*, 190.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ Vö.: Agárdi Gábor nyilatkozata, a *Balkáni gerle* fűlészövege. Helikon Kiadó. Bp., 1999.

hogy megérkezett a vőlegény, azt hiszi, Amarilla szerelme, Ábel jött meg. Nem érti, hogy miért Bendegúz a vőlegény. „Balogh Ábelnek nyoma veszett? És lemondunk róla?” – kérdezi. Megjegyzései Amarilla hűtlenségének a tényét rögzítik, hiszen ki mondja, hogy a szerelme helyett csak a vőlegénye jött meg. Brazíliai szerelme, Ábel helyett a testvérállami vőlegénye, Bendegúz. Az anyai magyarázat is rejtélyes: „Egy lány nem mindig az udvarlójához megy férjhez.” Amarilla pedig azt mondja, hogy Zsófi később mindent meg fog érteni. A dialógusok tehát valami titokra utalnak. A titkolódzók helyett Zsófi a néhány napja megismert férfihoz, Cipriánhoz menekül, akiben teljes a bizalma. A menyasszony, a huszonkilenc éves Amarilla nagyon szomorú, de az anyja vigasztalja: jóra jön majd minden, mert az egyetlen lehetséges utat választották.

Schullerné azzal vádolja sógorasszonyát, hogy kikotyogta, ami Amarilla és Balogh Ábel között megesett. A két asszony nyers, egymást sértő szóváltásából gyanítani lehet, hogy Amarilla megesezt Balogh Ábeltől, s ezt a titkot hét pecsét alatt őrzi a család, mégis rossz híre kelt rokoni körökben a lányuknak. Most azonban itt a megoldás: holnaptól Amarilla Lajosházi Bendegúzné lesz. A sógornő ezt megint nem érti: „Hát nem Balogh Ábelné?” – kérdezi. „Bendegúzné” – válaszolja Ella, Amarilla anyja, aki mintegy parancsot ad sógorának, Mózesnek, a násznagynak: „Úgy igyekezzél, hogy száz évig ne felejtsek a népek, amit látni fognak! Amarillát fehérgalamb menyasszonyként virághullámszásban, négylovas hintóban vitesd a fő téren hatalmas cigányzenekar kíséretével, lovas vőfélyekkel, koszorúslányokkal, harangzúgás közben!” Schullerné azzal indokolja a nagy lakodalmat, hogy így állnak bosszút a „pletykatermelőkön”, akik rossz hírbe hozták Amarillát. Zsófi elmondja Amarillának, hogy Cipriánnal azért ismerkedett meg, mert bámulta őt, neki pedig nagyon ismerős volt a fiú arca. Amarilla azt állítja Zsófikának, hogy nem adta el a lelkét egy útlevélért, de Zsófi képmutatásnak minősíti, amit Amarilla tesz, hiszen tudja, hogy mennyire szerette Ábelt.

Beszélgetésüket a vendégek érkezése szakítja meg. Jönnek a zenészek és a székely népviseletbe öltözött lányok és fiúk. A fiúk vőfélyekként egymást váltva szónokolnak, de a vőlegény nevét az

sem tudja, aki a nevében mondja a vőfély-szöveget. A lányok és legények dévaj multságba kezdenek, úgy viselkednek, olyan szövegeket énekelnek és mondanak, hogy Schullerné „szexuális bacchanália”-nak minősíti szereplésüket. Ekkor érkezik meg a vőlegény, Lajosházi Bendegúz, aki faragatlan modorával, nagyképűségével tűnik ki. Kiderül az is, hogy levélváltása Schullerékkal azért nem sikerült, mert a viszontválaszt bizonyára „elcsípték a levelelcsípők”. Schuller Medárd most mutatja be lányát a vőlegényének. Elmondja neki, hogy az a legfőbb célja, hogy kijusson Magyarországra föl kutatni élete nagy és egyetlen szerelmét, aki egy idő óta semmi életjelt nem ad magáról. Haza nem jöhet, mert politikai szökevényként menekült el innen. A bűne az volt, hogy a városháza tetején a román zászlót magyar zászlóra cserélte. Ezért félholtra verték, majd kiszökött Brazíliába. Onnan visszajött Budapestre, de Romániába haza nem jöhet, mert azonnal bebörtönöznék, Amarilla pedig nem mehet hozzá Magyarországra, mert nem kap útlevelet. Ezért kéri Bendegúztól, hogy névházasságot kötve kimenekítse őt Magyarországra, ahol persze gyorsan el is kell válniuk.

Lajosházi Bendegúz ötvenezer forintért vállalja az álvőlegényi szerepet, de faragatlanságával meg is sérti Schulleréket. Schuller Medárd visszautasítja felelőtlen ítélezését. Ez alkalom arra is, hogy alaposabban bemutassa Ábel és Amarilla Rómeóhoz és Júliához fogható szerelmét, s bemutathassa az erdélyi magyarság kiszolgáltatottságát „vasfüggönyországban”.

Bendegúz úgy meghatódik a történettől, hogy tízezer forintot elenged a vőlegényi díjból. Megegyeznek abban is, hogy a házasság névlegessége szigorúan köztük marad: senki sem tudja „a feleségem és Mózes testvérébátyám, násznagyunk kivételével”.

Az álházasság eltitkolása tragikomikus helyzetek sokaságát idézi elő, hiszen a násznép hatalmas mulatozásba és vigadozásba kezd. A hagyományok rendje szerint következő leánykérés, menyasszonybúcsúztatás, majd az egyházi esküvő – a vőlegény ismeretlensége és a menyasszony ismertsége következtében is – erősen tragikomikus jellegű, hiszen a nézők tudják azt, amit a szereplők legnagyobb része nem tud, hogy mindez csupán színjáték, álhá-

zasság. Közben a házasságkötés rítusa hagyományos népi és egyházi szövegekkel zajlik.

Bendegúz szó szerint mondja el a pap által előre mondott eskü szövegét. Amarilla viszont – minimális eltéréssel – lényegi pontokon változtat azon. Az ő szövege nem az „*ezt* a férfiút, akinek *most* Isten színe előtt a kezén vagyok” szavakat mondja, hanem a közelre mutató névmás helyett a távolra mutatót használja, a jelen pillanatra utaló időhatározót pedig elhagyja, így esküjét minden időre kiterjeszti. Esküje e változtatás folytán nem Bendegúzhhoz, hanem Ábelhez köti: „*ÉN*, Schuller Amarilla esküszöm az élő Istenre, hogy *azt* a férfiút, akinek *Isten színe előtt* a kezén vagyok, szeretem.” Még ebben az emberi méltóságától megfosztó szituációban is megőrzi személyisége integritását.

A darab második része a polgári esküvővel kezdődik. Tragikomédia ez is. A román polgármester házhoz jön, hogy titokban magyarul adja össze Amarillát és Bendegúzt. Nagy demizson bor jár neki ezért. A hivatalban nem tud magyarul, de magánlakásban „demizsonnal megsegítve tudni fog”. A polgármesterre várnak, amikor Margit, a násznagyasszony, aki nem tud arról, hogy itt álházasság kötöttek, már a maga feladatát – a kontyolást és a menyasszonyfektetést – készíti elő. Elhalás most nem lesz, mert a fiatalok úgy döntöttek! – közli vele férje, Mózes, a násznagy. Ez a közlés újabb bonyodalmat okoz. Margit ugyanis mindenképpen teljesíteni akarja feladatát: „Menyasszony lett Amarillából? Feküdni fog! Ez az ő dolga, nem hogy ősi törvényeken módosítson!” Ugyanígy jelöli ki a vőlegény köteleességét is. Ebben a komikus ütközésben is benne rejlik a tragikum: a házasságkötés ősi rítusa ugyanis nem véletlenül alakult ki. Abban a közösség fennmaradásának az igénye a szokásrendben érvényesült.

A hóna alatt az államelnök színes képével érkező, a magyar nyelvet erősen törő román polgármester szövege az abszurd komikum bő forrása a darabban. Az esküvőnek szent ügynek kellene lennie, itt alantas és torz szöveg teszi azt nevetségesé.

A polgári esküvő után a Traján és Decebállusz vendéglőben folytatódik a lakodalom. Mózes, a násznagy előre figyelmezteti a vendégeket, hogy amikor sok magyar van együtt, „szaporodik az éberség rendőrök formájában”, de a rendőröket töltött káposztával,

borjúszelettel, borral és lojális mosollyal kell kezelni. Arra is kéri a vendégeket, hogy ne énekeljenek tiltott nótákat. Ezek megnevezését azonban helyzetfeltáró komikummal adja elő: „Tiltott nótának számít minden, amit nem szabad énekelni. És hogy mit nem lett volna szabad énekelni, az mindig pofozás után derül ki – a rendőrségen.”

Amarilla viszont egyre idegesebb a lakodalmi szokásoktól. Szeretné, ha az anyja megmentené őt az eladó a menyasszony „piacos kikiáltása”-tól. „Ősi szokásokból, erkölcsi követelményből semmit lefűjni nem lehet. Mindig példás család voltunk, és ebből nem engedek” – hangzik az anyai válasz. Amarilla a bibliai Ruth szavaival tanúskodik anyja előtt régi szerelméhez való hűségéről.

A darabban bő komikum forrása, hogy csak néhányan tudják: mindaz, ami itt történik, csupán színjáték. A többiek azért ragaszkodnak az ősi szokásokhoz, mert azokban minden mozzanatnak jelentése van. Ez a kettősség azonban nemcsak elválasztja egymástól a szereplőket, hanem össze is köti őket, hiszen akik tudnak az álházasságról, azoknak is úgy kell viselkedniük, mint akik nem tudnak arról.

Schuller Medárd azzal vigasztalja lányát, hogy szabad lesz, kiszáll ebből a rabságból és megtalálja azt, akit keres. A politikai rendőrség letartóztatja Cipriánt, Zsófiika barátját. Ekkor derül ki Zsófiika számára, hogy Ciprián azonos Balogh Ábellel, Amarilla nagy szerelmével. Brazíliai jótevője tiszteletére vette fel a Ciprián nevet a magáé mellé. Így lett Balogh Ábel Ciprián brazíliai állampolgár. Ez védelmet jelent számára a rendőrséggel szemben. Zsófiika erre alapozva hívja segítségül az apját, Schuller Medárdot Ciprián kiszabadítására. Medárd nem tud telefonálni a brazil nagykövetségre, mert süket a telefon, de az ő bosszús mondatait ekkor is lehallgatják. Medárd taxival megy a brazil nagykövetségre, de feleségének azt mondja, szülő asszonyhoz rohan. Margit mindenáron teljesíteni akarja násznagyasszonyi kötelességét, nem érti, hogy miért nem természetes az, ami eddig mindig az volt. Medárd is megtudja, hogy Ciprián tulajdonképpen Balogh Ábel. Ekkor Medárd elrendeli, hogy Mózes vessen véget a lakodalomnak.

A násznép vidáman mulat, és követeli a házassági rítus következő részeit. Megjelenik a leánybecsületi banyabanda, a menyasszonyfektetést ellenőrző és számadó bizottság. Nászi ágyba való kakascsengőt hoz, hogy kedves szólásával az tanúskodjék az isteni parancsolat betöltéséről. A banyabanda szeretne jelentést adni a világnak „az ifjú pár gyermekcsináló igyekezetéről”. A bonyodalmakat növeli Bendegúz, a vásárolt vőlegény, aki beleszeretett a menyasszonyába, s most már valóságosan ragaszkodik hozzá. Ezen viszont felháborodik a megtévesztett eskető pap. Óriási zűrzavar támad. Mindenki a maga sérelmét kiabálja. A násznagy pedig felszólítja a násznépet, hogy népi ruhájukat hétfőn reggel adják le a nemzeti népviseleti ruhakölcsönzőbe.

Ekkor érkezik meg Medárd a rabkabátot viselő Cipriánnal, aki mégis Balogh Ábel maradt, s belátja, hogy mindez a színjáték érte történt. Ábel viszont újabb bonyodalmat okozva azt kérdezi Amarillától, hogy hol van az ő gyermekük. Ez a kérdés újabb váratlan fordulatot hoz a darabba. Ekkor derül ki, hogy Zsófia Amarilla és Ábel gyermeke, Medárd és Ella, akiket eddig szüleinek tartott, a nagyszülei. Schullerék azért adták ki magukat Ábel elmenekülése után a Zsófia szüleinek, hogy Amarilla becsületét megőrizték a népek szájától. Zsófia előbb csak ámul a helyzetén: „Mai napi Schuller lány voltam, reggel óta Lajosházi vagyok, holnaptól meg Balogh, és aztán mi a nyavalya leszek még?”

Medárd bevallja, hogy Zsófia születése „örömteli volt, ám a közvélekedésben mégiscsak erkölcsi kalamitás. Azt kellett kényszeresen elsimítani. Kényszerállapotunkban az volt az újabb kényszerűség. Akkor lettünk igazán balkáni gerlek.”

Ekkor világítja meg Medárd a darab címének az értelmét, ekkor tárja fel a balkáni gerle jelentését: „A leverte fészek helyén száraz ágból, üvegszilánkból, szögesdrótból összehordott fészek-utánzatban forgolódik, kelti ki tojásait a boldogtalan madár, búsan bűg és vihogva kacag, akárha minket utánozna. Tán vele is az történik, ami velünk: *vivere non est necesse! Mentiri necesse est.*”

A darab a régi szeretőt sirató lakodalmi nóta jóra fordított változatának szavaival ér véget: „Vége van már a lakodalomnak,

nagy öröme van a menyasszonynak! Forgatja a karikagyűrűjét, öleli a régi szeretőjét.”

Ez a megbékélő, mindent jóra fordító befejezés és ez a győzelemre fordított dalváltozat a körülmények ellenére is arról tanúskodik, hogy az ember boldogságigénye kiirthatatlan. De szó sincs itt már emberi méltóságról. „Nincs felemelt fej: szégyen van. Nincs önbecsülés: nincs méltóság. Nincs követendő magatartásminta. A család tagjai saját hazugságaik kimerült és fásult áldozatai. A két fiatal szép szerelme sem az már, mint volt valaha: a várakozás, az idő belemart mindkettőjükbe, a félreértések, a gyanakvás mérgét is megismerték.”⁷⁰

A darab szereplőinek a neve is rendkívül vegyes közeget mutat: a bibliai Ábel, Mózes, Áron éppúgy szerepel itt, mint a vígeposzi Erzsók és a nyugati tv-szappanoperákból származó Mercédesz.⁷¹

A darab az eladott lány balladájának mai groteszk változata. A folklórutalások is a komikai övezetét erősítik. Léghőre a kisebbségi lét kiszolgáltatottságát és morális devalválódását egyszerre érzékelteti. „*A Balkáni gerle a méltóság nélküli sajátosság tragi-komédiája.*”⁷²

3. Publicisztika

Erdélyi változatlanságok

Sütő András több mint hatszáz lap terjedelmű publicisztikai kötete, az *Erdélyi változatlanságok* (2001) az erdélyi magyarság rendszerváltozás utáni életének enciklopédiája. Változásokról kellene számot adnia az írónak, de tekintete mindegyre csak a változatlanságokon akad meg, azokat veszi számba.

⁷⁰ SÜTŐ András: *Balkáni gerle*. Helikon Kiadó. Bp., 1999. 206.

⁷¹ CS. NAGY Ibolya, i. m. 195–196.

⁷² Uo. 191.

1989 karácsonyán, a forradalom euforikus pillanataiban ő is azt gondolta, hogy az akkorra szinte végállapotba juttatott erdélyi magyarság végre felszabadulhat a létére törő nacionalista elnyomás alól. Végre birtokolhatja azokat a jogokat, melyeket számára 1918 decemberében az Erdélyt Romániához csatoló gyulafehérvári nemzetgyűlésükön a románok a magyaroknak és a győztes hatalmaknak ünnepélyesen megígérték, s amelyek Európa-szerte elemi emberi jogoknak számítanak.

Az önrendelkezés, a kollektív jogokon alapuló autonómia megvalósulása helyett azonban hamarosan azt kellett tapasztalnia, hogy „Endlösung-tervét a kivégzett Diktátor nem vitte magával a sírba”.⁷³ A nemzetiségi politika vonatkozásában inkább a Diktátor terveinek továbbfejlesztéséről és gyakorlati alkalmazásáról, nem pedig felszámolásáról tanúskodnak a tények: „A jogainak tudatára ébredt, szavát hallató romániai magyarság a megdöntött diktatúra fasisztoid örökségével találta szemközt magát.”⁷⁴ A kelet-európai diktatúrák bukása után a Trianon-szindróma nem szűnt meg, hanem elmélyült.

Tamási Áronnal vallja Sütő András, hogy „nemzet- és sorstár-saival egyetemben az író nemcsak azért felelős, amit írásban és szóban hirdet, hanem azért is, amit mások az ő hallgatása fölött a népével cselekednek”.⁷⁵

Ez a felelősségtudat ösztönzi őt arra, hogy – szembenézve az Idő és a Hely kihívásaival – szellemi energiáinak nagy részét továbbra is az erdélyi magyarság méltatlan sorsának a megváltoztatására fordítsa.

Ő is ismeri természetesen a vélekedéseket arról, hogy az író ne politizáljon. Mégis eltökélten kapcsolódik a magyar irodalom közösségi gondokat és feladatokat vállaló nagy vonulatához, Balas-sihoz, Adyhoz, Illyéshez, Németh Lászlóhoz. Egyetértéssel idézi többször is Németh Lászlót: „Egy író, aki csak szép: szajha”.⁷⁶ Sorsának nyomása alatt ironiával utasítja vissza az író közéleti

⁷³ Uo. 199.

⁷⁴ SÜTŐ András: *Hogy orcánk ne piruljon...* In: S. A.: *Erdélyi változatlanságok*. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen, 2001. 87.

⁷⁵ SÜTŐ András: *Szent séges éj*. Uo. 286.

⁷⁶ SÜTŐ András: *Jégtörő gondolatok bátor hirdetője*. Uo. 153.

szerepvállalásához illesztett kérdőjeleket. Nem ismer olyan problémát, gondot, amelyet ki lehetne rekeszteni az irodalomból. Azt az ars poeticát, amelyik az irodalom autonómiáját összetéveszti az öncélúsággal, éppoly fanatikusnak nevezi, mint – Arany Jánossal szólva – a „folyvást hont ordító sámánmagyarkodás”-t.⁷⁷

Sokrétű érveléssel veszi védelmébe a közösségi gondokkal közvetlenül is foglalkozó művészetet. Az irodalomnak ezt a küldetését méltatlan támadások pergőtüzében védi. Ezért kényszerül újra és újra arra, hogy kétségbe vont esztétikai evidenciákat magyarázzon: „A világ, az emberi élet nem parcellázható fel irodalmon belüli és kívüli területekre. Ki az, aki arcpirulás nélkül bizonygatni merné nekem, hogy a szárazajtai székelyek lefejezése nem irodalmi téma, a szexuális tévelygés viszont az?”⁷⁸

Nem valamiféle váteszes megszállottság viszi őt a közösségi gondokhoz, hanem a felelősségtudat. Ez szólítja arra is, hogy publicisztikát írjon, közvetlenül is elmondja véleményét a világ mai állásáról, főként pedig kisebbségi közösségének történelmi és mai léthelyzetéről.

Az *Erdélyi változatlanságok* nagy koncepciójú könyv. Íróját nem kisebb szándék és cél vezérli, mint az, hogy segítse az erdélyi magyarságot fölegyenenedni, önrendelkezéssel, autonómiával rendelkező közösséggé válni. Végveszélybe jutott kisebbségi közösségét próbálja ráeszméltetni arra, hogy az utolsó órában bár, de eljött a történelmi cselekvés ideje. Ha elmulasztja ezt a pillanatot, lezárhatja történelmét. A közép-kelet-európai rendszerváltás megteremtette a külső körülményeket ahhoz, hogy – nyolcvan év után – az erdélyi magyarság is kivívja autonómiáját, önrendelkezését, hogy ne a pusztulás törvényszerűségei szerint teljesejék be sorsa. Sütő Andrásnak meggyőződése, hogy az erdélyi magyarságnak nem elmenekülnie és szétszóródnia kell, hanem a történelem új körülményei között ki kell küzdenie, meg kell teremtenie Székelyföld autonómiáját, önrendelkezését, hogy az az egész erdélyi magyarság nemzeti fölemelkedésének alapja legyen.

Magyarországon a rendszerváltás lehetővé tette a nemzeti felelősség vállalását, s erre az első szabadon választott magyar

⁷⁷ Idézi SÜTŐ András: *Ködök országában fölfénylő remekmű*. Uo. 217.

⁷⁸ SÜTŐ András: *Jó estét, Nemzeti!* Uo. 224.

kormány miniszterelnöke elkötelezte Magyarországot. Antall József tizenötmillió magyart vállaló állásfoglalása és cselekvése történelmi váltást hozott Magyarország és a határon túli nemzetrészek kapcsolatában: „A tizenötmillió magyar sorsáért viselt nemzeti felelősséget soha többé elhárítani nem lehet.”⁷⁹

A korábbinál kedvezőbbek az európai körülmények is ahhoz, hogy az összmagyarság szellemi, kulturális és nyelvi egysége újra létrejöjjön. Az összmagyarság szellemi integrációja ma történelmi szükség és lehetőség. Ha Románia is Európához akar tartozni, nem hagyhatja figyelmen kívül az európai normákat. Sokszor idézi Sütő András a svájci kantonok, finn, olasz, spanyol autonómiák példáját. Ezek azt bizonyítják, hogy a kisebbségek emberhez méltó élete nem illúzió csupán, hanem megvalósítható lehetőség. Magyarországnak éppen ezért az a kötelessége, hogy „Európa példáját lehetőségei szerint kötelezővé tétesse a kelet-európai, magyarfóbiában szenvedő országok számára is.”⁸⁰

Az erdélyi magyarságnak pedig következetesen vállalnia kell a kollektív küzdelmet sorsának megváltoztatásáért. Sütő írásainak visszatérő ösztönző gondolata az, hogy az erdélyi magyarságnak van reménye a kollektív megmaradásra, de csak akkor, ha a magyarság minden eddiginél konstruktívabb kisebbségpolitikát alakít ki, ha a kisebbségi magyarság körültekintően kidolgozott stratégiai tervekkel rendelkezik, s következetesen megvalósítja azokat. Ezekhez ajánlja mintának és érvnek Európa jól működő kisebbségi autonómiáinak a példáját. „Olyan nemzeti stratégiára van szükség, amelynek fokozatos megvalósításával a határon túli magyar nemzeti közösségek elnyerik autonómiájukat. Azok a példák, amelyekre hivatkozni szoktunk, modell értékűek. Ilyen a katalán, a dél-tiroli, a finnországi példa: az európai megoldás lehetősége, amelyet gyarmattartóink eszelősen tagadnak.”⁸¹ Ezek a jól működő európai kisebbségi autonómiák egyértelmű cáfolatai annak a képtelen okfejtésnek, melyet a román nemzetállam fanatikusai hangoztatnak. „Ők ugyanis csupán a bantusztán re-

⁷⁹ SÜTŐ András: *A lehetetlen ostroma*. Uo. 420.

⁸⁰ SÜTŐ András: *Syn-dromos*. Uo. 262.

⁸¹ SÜTŐ András: *Magyarok Transzjordániában*. Uo. 255.

zervációról hallottak valamit harangozni, és azóta megható módon féltenek minket saját nemzeti nyelvünkötől és kultúránktól, magyar iskoláinktól.”⁸²

Megvalósult európai mintákkal szembesíti az erdélyi magyarság helyzetét. Ez a szembesítés a múlt és a jelen számbavételekor látéleletet ad az erdélyi magyarság sorsáról, a román nacionalizmus nyolc évtizedes gátlástalan, magyarságellenes cselekedeteiről. Sütő András a jelenségeket az azokat motiváló elvekig visszavezeti, egyetemes összefüggésrendbe állítja. Ezáltal leplezi le igazán, hiszen a tág horizont a világtörténelmi mintákat is bevonja a jelenségek értelmezésébe. Erdélyi magyar helyzetmegvilágításaiiba így kerülnek bele oly fogalmak, mint az Endlősung, az exodus, hungarocídium, diktátor, Heródes napjai, könyvtárak máglyahálála, új hódoltság, gyarmati sors, gyarmattartók, fasisztoid, a balkáni jellegű Dreyfus-pör, holt-tengeri táj, etnikai tisztogató.

Sütő Andrást eszmélkedése óta szomorítja szülőföldje magyar nemzetiségi közösségének pusztulása. Már az *Anyám könnyű álmot ígér* című regényének atmoszféráját is meghatározta ennek az „örökkön szóló mélyhegedűnek a hangja”, mely ott bolyong „e holt-tengeri tájon”. A regény megjelenése óta eltelt harminc esztendő az „otthonaltanítás” közben elszenvedett pusztulás és exodus krónikáját íratta vele.

Ezt a szomorú krónikát az író nyelvi-szemléleti gazdagsága tágítja ítéletes világértelmezéssé.

A szülőföldjéhez való ragaszkodását oly sokféleképpen kivalló író az „otthonaltanítás” és „magyartalanítás” szót nyilván a „lomtalanítás” példájára alkotta, egyetlen szóba sűrítve ezáltal azt az abszurditást, hogy az erdélyi magyarságot úgy fosztják meg otthonától, otthonosság-tudatától és nemzeti önazonosságától, mintha azok kidobható lomok volnának csupán. A személyiség és közösség önazonosságának alapfogalmaihoz kapcsolt fosztóképző olyan új fogalmakat hoz létre, amelyek a valósággá vált képtelenséget leplezik le.

⁸² SÜTŐ András: *Irodalomról, gyarmati sorsról, létünk csodáiról, remélt rendes feltámadásunkról*. Uo. 513.

„Olyan ritka már itt a magyar szó, akár a színarany!”⁸³ – mondta egykor az író édesapja. A magyar szó és a színarany párhuzamba állítása nemcsak azt fejezi ki, amit közvetlenül mond, hanem legalább ennyire kivallja azt is, hogy számukra tiszta érték, színarany a magyar szó.

A pusztulás krónikáját olykor abszurd nyelvi humor sűríti: „Hál’ istennek, a mi temetőnk üzemel még – mondta apám a novolyi utolsó magyar emlékére –, Kamaráson van még magyar, aki meghaljon. A gyermekhalandóság megszűnt; nincs gyermek hozzá.” Máskor a képes beszéd negatív festéssel ad szélesebb horizontot a pusztulás krónikájának, azt részletezi, ami már nincs, de aminek nyilvánvalóan lennie kellene: „Pusztakamaráson is megszűnt a magyar iskola; az anyanyelvi köntös kis szövőműhelye, mely évszázadokon át csattogott, énekelt, zsvajgott az eszmélet lázában.”⁸⁴

Sütő András az „itt állok, másként nem tehetek” eltökéltségével végzi helyzetelemzéseit annak a meggyőződésnek a jegyében, hogy „mi magunkról csak az igazat mondhatjuk”. Az igazság pedig az, hogy „közel egy évszázada az etnikai tisztogatás változatos módszereit gyakorolják rajtunk”.⁸⁵ Ennek a szinte számbavehetetlenül sokféle tényeit dokumentálják az *Erdélyi változatlanságok* írásai.

A romániai magyarság helyzetét Sütő András rosszabbnak ítéli, mint a török hódoltság idején volt, mert akkor minden odaveszhetett, de „lelkünk, nyelvünk, vallásunk, nemzeti mivoltunk a kontyos rablót nem érdekelte. Új hódoltságban mai magyarok személyi-közösségi életének utolsó mentsvárait ostromolják a végeken. Anyanyelvi bátyát, a nemzeti önazonosság tudatának minden védfalát”.⁸⁶ Ezért egyik fő tematikai vonulata Sütő írásainak az anyanyelv és az anyanyelvi iskola védelme, a fasisztoid jellegű román nyelvtörvény elleni tiltakozás. Elemi emberi jogokért emel szót, midőn a magyar anyanyelv elleni merényletek sokaságát veszi számba. Évtizedek óta az erdélyi magyar iskola

⁸³ SÜTŐ András: *Hogy orcánk ne piruljon*. Uo. 89.

⁸⁴ SÜTŐ András: *Virágvasárnapi remény*. Uo. 81.

⁸⁵ SÜTŐ András: *Szókertjeink művelése*. Uo. 97.

⁸⁶ SÜTŐ András: *Hogy és mint vagyunk, felcím?* Uo. 98.

állapota a legfájdalmasabb gondja, mert anyanyelvi művelődés nélkül felszámolódik a nemzetiség. „*Heródes napjai*” valójában a gyermekért, a gyermeki tudatért indított hajtóvadászatnak a napjai.”⁸⁷

Könyvének mégsem a panasz a fő iránya. A tények számbavétele csak látlelet, csak kiindulópontja a sorsváltóztató cselekvésnek. A valóságos állapot számbavétele mindig az alapvető kisebbségi jogok követeléséhez vezet: „Nekünk változatlanul és szigorúan azt kell követelnünk, amivel kezdtük 1989. december végén: a román állam biztosítsa a kétféle milliós magyarság teljes, tökéletes, önálló, autonóm oktatási hálózatát az óvodától fel egészen az egyetemig! Amennyiben nem biztosítja, nem teljesíti nemzetközileg vállalt kötelezettségeit.”⁸⁸

Az erdélyi magyarság nyolc évtizedes történelme alapján vált meggyőződésévé Sütő Andrásnak az, hogy a történelem tárgyi-lagos megítélése nélkül a mai törekvések helyes megítélése sem lehetséges. Írásainak másik nagy vonulata – sokszor a jelenkori helyzetelemzéssel összekapcsolva – az erdélyi magyarság történelmének tanulságait veszi számba. „Az első világháború győztes hatalmai olyan törvényt ültek felettünk, amilyent soha vesztes ország ellen Európában el nem követtek. Nincs példa rá, hogy valamely nép vereségének gyötrelmét a kollektív pusztulás maglyakínjaival tetézték volna meg, hogy képletes értelmén túl statisztikai valósággá váljék a szó: hungarocídium.”⁸⁹

A történelmi mérlegelés azt mutatja, hogy a románok mindkét világháború után az európai normáknak megfelelő nemzetiségi törvényeket és jogokat ígértek az erdélyi magyarságnak. Ezekkel az ígéretekkel fordították a maguk javára a történelmet. Ezeket azonban csak a béketárgyalásokon hangoztatták, utána soha meg nem valósították. S ezt sohasem kérték rajtuk számon azok a nagyhatalmak, amelyek ez alapján ítélték meg a javukra. Ezért van az, hogy az erdélyi magyarság legfontosabb követelése immár

⁸⁷ SÜTŐ András: *Az Olvasóhoz*. Uo. 5.

⁸⁸ SÜTŐ András: *Nyári beszélgetés – a Heródes napjai okán is*. Uo. 473.

⁸⁹ SÜTŐ András: „A romániai magyar oktatás követelményeit a román államnak kell megfogadnia”. In: S. A.: *Erdélyi változatlanóságok*, 444.

nyolc évtized óta és ma is az, amit maguk a románok ajánlottak föl és ígértek meg 1918 decemberében: az önrendelkezés, az autonómia, a kollektív jogok elismerése. Amit azonban varázsszóként használtak a béketárgyalásokon, később azt „destabilizáló” tényezőnek minősítették, s hallani sem akartak róla. A magára hagyott, kiszolgáltatott kisebbség így vált a nacionalista törekvések prédájává.

Éppen ez az ígéreteket, szerződéseket, törvényeket, európai emberi normákat semmibevevő magatartás az, amelyik arra a felismerésre vezette Sütő Andrást, hogy a történelmi tapasztalatok alapján újra kell gondolni a magyarság nemzeti stratégiáját. Minden erővel arra kell törekedni, hogy a magyar kisebbségeket is magukban foglaló államok betartsák az európai kisebbségi jogi normákat. Ha nem teszik ezt maguktól, rá kell kényszeríteni őket erre politikai-diplomáciai eréllyel. Ez ma Magyarország és a kisebbségi magyarság közös történelmi feladata. „Magyarországnak nemcsak kötelessége, de joga is védőhatalmi szerepet betölteni a határon túli magyarság jogainak érdekében.”⁹⁰

A történelem reális mérlegelése alapján kénytelen megállapítani Sütő András, hogy Ady, Németh László és József Attila elgondolásai a Kárpát-medencei népek megbékéléséről, tejtestvériségről – a másik fél fogadókészsége hiányában – nem valósulhattak meg, valóban csak szép álomnak bizonyultak: „Egy Romulust és Remust szoptató farkas ösztönei nemigen vegyülnek Emese álmával. Dunának, Oltnak nem egy a hangja. ... Elegendő harc vajon, hogy a múltat – múltunkat – be kell vallani? Nem elegendő! Mert nem az áldozatnak, hanem a hőhérnak kell már vallania.”⁹¹ A szép elgondolások, eszmék önmagukban nem elegendők, azoknak érvényt is kell szerezni. Korrigálni kényszerül Sütő András Németh László koncepcióját is, mind a Trianon után szétszóródott magyarság új szellemi-művelődési küldetését, mind pedig a Trianon utáni Magyarország esélyeit illetően. Az előbbi nem számolt az emberi jogi feltételek hiányával, a másik pedig figyelmen kívül hagyta azt a tényt, hogy Magyarország az elszakított kisebbségei nélkül nem boldogulhat.

⁹⁰ SÜTŐ András: *Millenniumi gond és remény*. Uo. 104.

⁹¹ SÜTŐ András: *Élj sokáig s halj meg hamar*. Uo. 555.

Sütő András nemzetstratégiai koncepciójában kitüntetett hely illeti meg a valóságos történelmi cselekvést, az emberi jogok érvényesítését, a szétdarabolt nemzet szellemi egyesítésének valóságos cselekedeteit. Ezért minősíti vízvázlasztónak a Trianon-szindróma kezelésében Illyés *Válasz Herdernek és Adynak* című vitairatát: „A »belügyi kérdésként« hóhéraikra bízott kisebbségi magyarok emberjogi küzdelmének új szakasza kezdődött Illyés nemzetközi visszhangot keltő írásával.”⁹² Illyés írásában az a nemzeti felelősségtudat nyilatkozott meg, amelyiknek az elhallgattatása a kommunista rendszer bűne volt. „A Trianon-szindróma a magyar nép egészét sújtja. Akik ezt közel fél évszázadon át elhallgatták, a vétkesek cinkosaivá lettek a kisebbségi Endlösungban.”⁹³ Illyés abban is követendő minta, hogy a magukra hagyott kisebbségek sorsát a világ közvéleménye elé tárta, szétfoszlatta azt a kényelmes dogmát, amelyik a kisebbségek sorsát az őket magukban foglaló államok belügyének minősítette.

Sütő András minden írását az erdélyi magyarság megmaradásáért, nemzeti fölemelkedéséért, emberi méltóságáért való cselekvés erkölce hatja át. Az *Erdélyi változatlanságok* arról tanúskodik, hogy 1989 után is önmagát megsokszorozva cselekedett a szellem és erkölcs magasrendű és tiszta eszközeivel az erdélyi változásokért, az erdélyi magyarság európai minták szerinti autonómiájáért.

Létvégi hajrában

A *Létvégi hajrában* (2006) című posztumusz kötet anyagát Ablonczy László még Sütő András jóváhagyásával állította össze 2006. augusztus 14–16-a között Marosvásárhelyen. Sütő András – közeli halálának sejtelmével – maga hívta Marosvásárhelyre leghűségesebb, legodaadóbb segítő emberét, hogy a szó valódi értelmében „létvégi hajrában” elkészüljön ez a könyv.

⁹² SÜTŐ András: *Szent István fehér kövei*. Uo. 125.

⁹³ SÜTŐ András: *A Hitel halhatatlan fővédnöke*. Uo. 173.

Már a 2001-ben megjelentetett *Erdélyi változatlanságoknak* is az volt a legfontosabb törekvése, hogy segítse az erdélyi magyarság fölegyenését, önrendelkezéssel, autonómiával bíró közösséggé emelkedését. Érvek sokaságát mozgósította ennek a célnak a megvalósítása érdekében. Életművének egyik vezérfonala a kisebbségi közösségek emberi jogaiért való folyamatos küzdelem. A rendszerváltozás folyamatában ez a törekvése fölerősödött, mert meggyőződése volt, hogy a rendszerváltozás, majd az Európai Unióhoz való csatlakozás az utolsó esély a sokfelé szakított magyarság számára ahhoz, hogy az európai jogi normáknak megfelelően szellemi, nyelvi, kulturális értelemben visszaállítsa nemzeti egységét, megerősítse nemzeti összetartozástudatát.

A kötet ciklusai elé emelt *Őrző lehettem a strázsán* című esszéje hetvenötödik születésnapjára számvetése volt az öt ünneplő soproniak előtt. Előbb a „leghűségesebb város”-t köszönti, mely a trianoni hungarocídium jegyében elrabolt városok közül népszavazás alapján visszatért Magyarországhoz. Szembeállítja ezt a – Bánffy Miklós és Bethlen István hathatós közreműködésével megteremtett – természetes lehetőséget azzal a képtelenséggel, amelyik az erdélyi magyar városokat sújtotta, melyeknek nem engedélyeztek hasonló sorsválasztást. Bánffy Miklóssal Sütő András 1948-ban gimnazista-riporter korában interjút készített. Az esszé érzékletesen idézi fel a volt külügyminiszter későbbi sorsát, majd föl sorolja azokat a szellemi nagyságokat – Móricz Zsigmondot, Kemény Zsigmondot, Babits Mihályt, Németh Lászlót, Illyés Gyulát, Tamási Áront – akiknek a vonzáskörében fiatal íróként korán felismerte az írástudók felelősségét. Az önéletrajzi esszé ezután néhány fontos művének – *Nagyenyeri fügevirág*, *Egy lócsiszar virágvasárnapja*, *Az ugató madár* – az erdélyi magyar sorsban gyökerező motivációját tárja föl példaként annak, hogy írói szemléletét közösségének sorsa formálta. A közösségi felelősségtől áthatott irodalmat elutasító, a „nemzeti gondokat fumigáló cinikusok” gúnyolódását pedig egyik drámája hőséneke szavaival utasítja el: „ott kezdődik az ember, ahol összetéveszti magát mindazzal, amitől megfosztották”.⁹⁴

⁹⁴ SÜTŐ András: *Syn-dromos*. Uo. 261.

Ez az önéletrajzi számvetés Sütő András ars poeticáját a hűség és a felelősség vállalásában jelöli meg. A saját életét és életművét beállítja abba a hosszú sorba, amelyben az erdélyi magyarság megmaradásáért és boldogulásáért küzdők táborát látja. Azt a meggyőződését fejezi ki, hogy Magyarországnak az Európai Unió jogrendje szerint hozzá kell segítenie a kisebbségi magyarságot az egyetemes emberi jogokhoz, így a közösségi önrendelkezéshez is. E jogrend veszélyeztetett zónáiból a magyarságnak nem elmenekülnie kell, hanem az anyaország segítségével meg kell teremteni a kisebbségi magyarság számára az egyenlő emberi esélyeket minden elszakított területen.

Sütő András többi írása – esszéi, jegyzetei, levelei egyaránt – ennek az eszmének a jegyében kapcsolódnak egymáshoz.

Az Illyés-életmű közösségi szemléletet formáló és erősítő megidézésével a *Haza a magasban és mélyben* azt tanúsítja, hogy „képzelt mivoltában is a szólásszabadság, énekszabadság, vallásszabadság országa volt a *haza a magasban*.”⁹⁵ A szellem, a kultúra erejével teremtett egy olyan belső világot a magyarság számára, amely feldarabolhatatlan és elvehetetlen volt: „Magyarország a harmadik mohácsi vészt is elszenvedte már. A *lenti vidékről* megint a magasba kellett reményt, álmod s ábrándot menteni.”⁹⁶ Sütő András bőségesen számba veszi a Heródes-idő tényeit, de sohasem törődik bele a reménytelenségbe, hanem a legkülönbélebb módokon keresi a kisebbségi magyarságnak a többséggel egyenlő emberi esélyeit, hiszen a kisebbségi magyarság is a magyar nemzet része. A *Szellemi erődtményünk, magos Illyés vára* című esszé is ezt a gondolatot viszi tovább és erősíti föl az új idő reményei szerint. „A rendszerváltás második évtizedében magos Illyés vára az emelkedő nemzet szellemerejének kontinentális bizonyosságát jelzi. A kényes, köldöknéző Nyugat felé is azt híreli, hogy kár volt az egyországos magyart hétországos diaszpóraságra büntetni.”⁹⁷

A magyar nemzetet összefogni, erősíteni akaró szándéknak sok-sok munkását idézi meg Sütő András könyve. Szépfalusi Ist-

⁹⁵ SÜTŐ András: *Őrző lehettem a strázsán*. In: S. A.: *Létvégi hajrában*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2006. 11.

⁹⁶ SÜTŐ András: *Haza a magasban és mélyben*. Uo. 16.

⁹⁷ Uo.

vánt „a diaszpóra mindenese”-ként méltatja, Czine Mihály „az írás szabadságának védelmezője, dogmák, nemzetellenes nézetek és diktatórikus garázdaságok bátor ellenzője, soha meg nem alkuvó harcosa a nemzet sorskérdéseit föl vállaló népi-nemzeti szellemi irányzatnak”.⁹⁸ Igazságot szolgáltat a nacionalista-kommunista diktatúra sok-sok áldozatának. Csögör Lajost „vallott és vállalt magyarsága”, az anyanyelvi oktatáshoz és az önrendelkezéshez való megalkuvást nem ismerő ragaszkodása miatt ítélték súlyos börtönövekre. Bözödi Györgyöt törvényes ítélet nélkül évekig „nádvágó rabszolgaként” dolgoztatták a Duna-deltában. Földig alázták Kemény Jánost, aki egész vagyonát „a nemzeti eszmélet ébrentartásának szolgálatába” állította.

A kisebbségi kiszolgáltatottság közepette az erdélyi magyarság számára az európai jogrend érvényesítése lehetett az egyetlen remény az emberhez méltó életre. Ezért üdvözölte Sütő András Antall Józsefnek azt a kijelentését, hogy lélekben 15 millió magyar miniszterelnökének tekinti magát: „amit Antall József kimondott, az Bethlen Gábor-i bölcsességgel átgondolt új nemzetstratégiai feladat elvi megalapozása volt. Gyökeres szemléleti fordulat az erőszakolt asszimiláció torkába jutott határon túli magyarok ügyében.”⁹⁹ Ezért válaszolt Sütő András szarkasztikus iróniával azoknak, akik ettől a lelki összefogástól a szomszédjainkkal való jó viszonyunkat féltették. Nem más nemzetek belügyeibe való beleszólás ez – hangsúlyozta –, hanem csupán a magyar nemzetrészek kulturális megsemmisítésének a „szuverén jogát” tagadja.

Petőfi azon búsult, hogy megtörött egysége után kétországos nemzet lett a magyar. Sütő András Petőfi szavaival nevezi meg a szétesés okát is, a nemzeti összetartás hiányát. Majd felidézi a későbbi történelmet, melynek során „kétországos magyarságból hétországos nemzet, hetvenhét országos diaszpóra” lettünk. Petőfi – mondja Sütő András – azóta is kiált bennünk: „tartottunk volna össze!” Gyakran idézi Széchenyi megállapítását is: „magyar nem vész el, csak magyar által”. A naponta tapasztalt magyar

⁹⁸ SÜTŐ András: *Szellemi örödményünk, magos Illyés vára*. Uo. 26.

⁹⁹ SÜTŐ András: *Az írás szabadságának védelmezője*. Uo. 44.

széthúzással szemben „rémálmot hessegetve” fordul vissza Antall József reményeihez: „Az anyaország és a nagyvilág támogató erejével megsegítve be kell verekednünk magunkat minden határon túli magyar régióban a teljes és valóságos önrendelkezés védelme alá. A határok feletti magyar integráció így válik metaforikus reménységből alkotmányos valósággá.”¹⁰⁰ Az illyési haza a magasban gondolat így lesz történelemformáló eszmévé és reménységgé.

Sütő András nemzetragasztó törekvése, igyekezete mutatkozik meg abban is, hogy élete utolsó éveiben – súlyos betegségekkel küzdve is – nyitott lélekkel figyelt kortársaira. Szellemi szövetséget erősítő szavakkal irányította rájuk a közösség figyelmét. Julianus-díjas barátját köszöntve azt hangsúlyozta, hogy Sylvester Lajos vallja és vállalja, hogy a Trianon-szindróma gyógymódja nem a feledés, hanem az önrendelkezés, „az elszakított magyar nemzetrészek teljes, területi és személyi autonómiája”.¹⁰¹ Egész történelmi esszével igazolja az erdélyi magyarság önrendelkezésének, a Székelyföld területi autonómiájának a jogosultságát és halaszthatatlanságát. Az ötvenéves Nagy Gáspárt köszöntő soraiiban a „vakmerő férfit”-t méltatta, aki megmutatta, hogy „nem árt nekünk a bátorság a Gyávaság Nagy Korszakában”. Művészetének azt az értékét emelte ki, amelyik a saját eszménye is. Ez pedig a „kristályos esztétikum, színarany Szépség és illyésinémethi értelemben vett közösségi kötöttség” szétválaszthatatlan egysége.¹⁰² A nyolcvanesztendő Faragó József életművét értékelve annak a reménységének adott hangot, hogy a néprajztudós életműve, „kicsi szellemország”-a még a „nemzeti tudatukban megrokkant nyelvkárosultakat” is a gyógyulás útjára terelheti.¹⁰³

Asok-sok kínálóköző példa közül Farkas Árpád *A szivárgásban* című verséről írt sorait idézem még annak dokumentumaként is, hogy Sütő András méltató szavai sohasem terelik el a figyelmet a megoldatlan közösségi gondokról, hanem éppen azok néven nevezésével kísérelnek meg ellenerőt képezni. *A Szivárgásban*

¹⁰⁰ SÜTŐ András: *Antall Józsefre emlékezve*. Uo. 39.

¹⁰¹ Uo. 40–41.

¹⁰² SÜTŐ András: *Közös álmotemplomunk*. Uo. 68.

¹⁰³ SÜTŐ András: *Kardos vitéz*. Uo. 71–72.

„egyik legdrámaibb feljajdulás Farkas Árpád nagy virrasztó-víziói között. Évtizedek óta lobog föl Erdély-szerte vész hírelő s önvédelmi küzdelemre hívó lármafaként, és fájdalom, egyre égetőbben nemzeti közösségünk belső vérzése, fogyatkozása, szórványvilágban való lassú kihalása közben.”¹⁰⁴

Méltató elemzései önvallomások is. A *Létvégi hajrában* minden írása arról tanúskodik, hogy ő is „konok”, „a föld alól is vigaszt remél a magunk megőrzéséhez”. Megtartó értékeket mutat meg, cselekvésre ösztönöz lehetetlen körülmények között is. Történelmi emlékezetünket gyógyító tettnek minősíti szobrászművész barátjának a munkásságát. A győzelemtias román hatalom példátlan pusztítást végzett Erdélyben: a magyar történelmi emlékek, szobrok, domborművek, kegyeleti oszlopok sokaságát semmisítette meg. Hunyadi László ezzel a pusztítással szállt szembe, amikor sorra szoborrá álmolta és alkotta a magyar történelem nagy alakjait Szent Istvántól Orbán Balázsig, Petőfi Sándortól Márton Áronig.¹⁰⁵

A „jubiláris kalamitás” alkalmából különleges érzékenységgel, lényeglátó ráhangolódással és vállalt sorsközösséggel méltatja Csoóri Sándor életművét is, melynek „alaphangja a fájdalom; a bartóki hangszerelés, allegro barbaro és e polifóniában természetesen fonódik egybe nemzeti sors és személyes, benső univerzum, bizakodás, tört remény s a mégis-mégis madáchi követelménye”. Olyan ez a jellemzés, hogy érezzük mögötte Csoóri életművének bensőséges ismeretét, de érezzük azt is, hogy Sütő András személyes vallomása ez is. A Csoóri-életmű olyan mélyen érti a kisebbségi léthelyzet tragikumát, hogy Sütő Andrásnak ajánlott versét – *Az elmulasztott utakat* – a megszólított így jellemzi: „Ennek a versnek minden igéje, képe, halotti sereglésben vonuló borzalma: Tény. Minden körbepillantása: véres krónikák tanúságával ellenőrizhető számbavétel. Ennek a versnek hangtani képlete: hármas kalapácsütés: MEG-TÖR-TÉNT.”¹⁰⁶

Könyve szinte enciklopédiája a romlásnak és a gyógyítási kísérletnek egyaránt. A bajok számbavételével is cselekvésre szólít.

¹⁰⁴ SÜTŐ András: *Faragó József szellemországa*. Uo. 76–79.

¹⁰⁵ SÜTŐ András: *Költő az erdélyi télben*. Uo. 95.

¹⁰⁶ SÜTŐ András: *Kaktusz-ígéret*. Uo. 100–103.

„Erdély aranykorát nem siratni kell, hanem romjaiból újjáépíteni. És pillanatig se feledni, hogy esőleső társaságnak legfőljebb esőt ad az Isten.”¹⁰⁷ Az erdélyi magyarság megerősítésére irányuló történelmi cselekvés igénye hatja át a *Létvégi hajrában* minden sorát. Fontos csomópontjai vannak ennek a cselekvésnek. Azért veszi számba például az erdélyi szórványmagyarság nyelvkárosodásának tényeit, hogy az anyanyelvi művelődés elemi emberi jogának érvényesítését követelje. Emberhez méltó jövőt csak akkor remélhet a nemzetiség, ha kollektív jogai vannak arra, hogy iskolai hálózata az óvodától az egyetemig működjön. Szinte motívumszerűen tér vissza Sütő András írásaiban az anyanyelvi műveltség elemi emberi jogához való ragaszkodás, a magyar iskolák, könyvtárak, művelődési intézmények védelme. Meggyőződése, hogy a közösségi lét megőrzésének elemi feltétele az anyanyelv jogainak visszaállítása. Ezért szólal fel újra és újra a román nyelvi imperializmus és az erőszakolt asszimiláció ellen. Ezért mutatja be annak számtalan változatát dokumentum érvényű alapossággal. A marosvásárhelyi pogrom áldozataként is kérdezi: „Miképp védekezzen a romániai magyarság a pogrom nyilvánosan meghirdetett, Európa szeme láttára, fényes nappal meghirdetett kollektív kiirtó szándéka ellen?”¹⁰⁸

Példák sorával bizonyítja, hogy az erdélyi magyarság egyenjogúságot kérő szelíd magatartása nem hozott eredményt, nem talált meghallgatásra. A reménytelenség a menekülésben megnyilvánuló kollektív öngyilkossághoz vezetett. Éppen ezért Sütő András szerint elkerülhetetlen már a romániai magyarság önvédelmi magatartásának a radikalizálódása. Ezért kíván barátaitól is erősebb kritikai megközelítést, határozottabb, célratörőbb magatartást. Történelmileg is mérlegeli azokat a szép elképzeléseket, amelyek érvényre juttatásához nem volt megfelelő erő. Fábry Zoltán eszméje, a vox humana éppúgy kiegészítésre szorul, mint Németh Lászlónak a Trianon után szétszóródott magyarság új szellemi-művelődési küldetéséről szőtt merész álma. Ezek a szép eszmék a megvalósításukhoz, működtetésükhöz szükséges

¹⁰⁷ SÜTŐ András: *Fehér holló feketében*. Uo. 108.

¹⁰⁸ SÜTŐ András: *Szellemvár az Órhegy alatt*. Uo. 115.

emberi jogi feltételek biztosítása nélkül csak eszmények maradtak. Ahhoz, hogy az ezeket vállaló közösség boldogulhasson, az elemi emberi jogok alapján biztosított feltételekre is szükség volna.

A Dunatáj népeinek „tejtestvériség”-éről szőtt Németh László-i gondolatot sem veti el a jövő horizontjáról, de a jelenben ez is súlyos kiegészítésre szorul, mert „bűn és botor balekség volna elhallgatni, tétlenül szemlélni az ország határain kívül sínylődő magyarok millióinak fokozatos eltűnését az erőszakolt asszimiláció kígyótorkában s a világgá futásban”.¹⁰⁹

Sütő András a megfogalmazott eszményeket mindig szembe-síti a valóságos helyzettel. Ez a szembesítés nem az eszményeket kérdőjelezi meg, hanem kiegészíti azokat a megvalósításukhoz szükséges körülmények megteremtésének a felelősségével. Gondolkodásában a nemzet földarabolhatatlan egység, részei egymás nélkül nem boldogulhatnak. „A tizenötmillió magyar sorsáért viselt nemzeti felelősséget soha többé elhárítani nem lehet.”¹¹⁰

A magyar nép egészét sújtó Trianon-szindróma feloldását egyedül a kisebbségi autonómiák létrehozásában látná. Ezek nem veszélyeztetnék a többségi nemzet államiságát, de biztosítanák a kisebbségek emberhez méltó életlehetőségeit. Csak Európában legalább huszonöt jól működő autonómiára hivatkozik ennek bizonyítékául. A kisebbségi kiszolgáltatottság tragikus következményeit számadatokkal is dokumentálja. Trianon idején Erdélyben 1,6 millió magyar és 1,8 millió román élt. Ma a román lakosság száma már meghaladta a 6 milliót, „a magyarok száma pedig 1,4 millió körül bizonytalankodik a megállíthatatlan fogyatkozás tudatában”. A többi kisebbségi magyarság sorsának példája is hasonló. „Az utódállamok önkényének oly könnyedén kiszolgáltatott, csonkolt Magyarország határon kívüli nemzeti közösségei, magyarok mintegy hárommilliónyan a kényszerű asszimiláció és az exodus végveszélyébe jutottak.”¹¹¹ A magyar kisebbségek abszurd kiszolgáltatottságát mutatja ez. Az európai emberi jogokra hivatkozva ez ellen a „magyartalanítás” ellen küzdött Sütő

¹⁰⁹ SÜTŐ András: *A tűrés határai*. Uo. 166.

¹¹⁰ SÜTŐ András: *Trianon, a fájdalom viharzónája*. Uo. 186.

¹¹¹ Uo. 187.

András élete utolsó pillanataig. Az emberi jogok védelmét sohasem szűkítette le a saját nemzetére. Írásai a humánus védelmének egyetemes érvényű dokumentumai. Az embertelenség egyetemes érvényű elítélései.

Rendíthetetlen nemzetővő magatartás jellemzi Sütő András minden írását. Keserűségében sem esik túlzásokba. A bajok közepette is mindig a jó megoldás lehetőségét keresi. Példa lehet erre a 2004. december 5-i népszavazás után adott interjúja. Számot ad a szomorúságról is, de abszurditásnak nevezi azt, hogy egyesek Trianont és a december ötödikei népszavazást összemossák. Ő nem tekinti a történeteket „irreverzibilis nemzeti sérülésnek”, mert két pártirányzat konfliktusánál messzebbre néz, s ellensúlyként azokra a tényekre hívja fel a figyelmet, amelyek a magyar nemzeti együtívé tartozás bizonyítékai. Hasonlóképpen árnyaltan mond véleményt az erdélyi magyar exodusról is. Nem vádolta a kivándorlókat, mert „mások kényszercelekvéseit, akár a kínban ki-mondott szavakat, roppant felelősség megítélni”, de fájlalta, hogy „be hosszsan, keservesen sír majd utánuk az elhagyott szülőföld”. Saját döntését viszont az „itt állók, másként nem tehetek” szakrális fényű egyértelműségével mondta ki: „Én maradok, másként nem tehetek.” Ezt az Erdélyben maradást azonban nemcsak belső etikai paranccsal indokolta, hanem reménységgel is:

„Ha most pedig ez a kérdés: az európai kultúrába és civilizációba visszatérő Erdélyt mivel ékesíti föl a képzelet, akkor én azt mondom: Bethlen Gábor álma teljesül be! Véget ér majd bennünk is a Nagy Fejedelem haláláig tartó bánata a három részre szakadt ország miatt. Még ha nem kerülünk is már vissza István király örökségébe. De más lesz a magyar élet a Svájc mintájára megújított Erdélyben is. Merész álom? A kantonok szabad világa nem álom. Akkor a párja is megvalósítható.”¹¹²

2005-ben mondta Sütő András ezeket a végrendeleteként is értelmezhető mondatokat.

¹¹² SÜTŐ András: *Párizs poharai*. Uo. 224.

¹¹³ SÜTŐ András: *Vegyük fel a tolerancia vallását*. Uo. 256.

VII. SAJÁTOSSÁG ÉS EGYETEMESSÉG

Sütő András életműve a mezősegi paraszti világ szocializmus felé induló közösségének epikai megjelenítésétől emelkedett az egyetemesség övezetébe. Mindig egyazon közösségi gond szorításában, s a cselekvő irodalom eltökélt vállalásának jegyében: „Az írás: tett. Egy adott közösség tudatának befolyásolása, feltöltése a cselekvéshez szükséges szubjektív erővel. Ha netán romantikusnak tetszik is: hiszem, hogy a művészi cselekvésnek nem jelentéktelen a szerepe valamely kollektív magatartás kialakításában.”¹

Írói világképének a közösségi realizmus a tengelye. A közösségi cselekvésből, felelősségből, magatartásból kihúzódní igyekvő világban Sütő András életműve a közösségi otthonteremtés lenyűgöző vállalkozása. Az elidegenedés világmérétű uralma idején a Rész és az Egész összetartozását tanúsítja. Az individualizmus ellenében egész életműve bizonyítja, hogy az egyén csak tört része az Egésznek, de éppígy azt is vallja, hogy az egyén boldogsága nélkül az Egész sem üdvözülhet. Közösséget óvó figyelemmel építette be életművébe az erdélyi magyarság sorsát és lelkületét, közösségi megmaradás-igényét. A mezősegi parasztság életét családi közelségből és melegséggel rajzolva Móriczhoz, Veres Péterhez, Nagy Lászlóhoz, Kányádi Sándorhoz hasonlatosan a jól végzett munkát emelte emberi értéket minősítő magaslatra. Az emberi vállalkozások közösséget egybegyűjtő erejét mutatta meg, a helytállásban erkölcsöt tudatosítva. A realizmusnak előbb móríci övezetében alkotott, természetes otthonossággal és erősen

¹ *Szabad-e a nyelvből kultuszt csinálni? Beszélgetés Mezei Andrással.* In: S. A.: *Évek – hazajáró lelkek.* Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1980. 239.

egyéni jelleggel, a történelem újabb mozgásirányát érzékenyen követve. Realizmusának hitelét és mélységét mutatja, hogy munkásságának első két évtizedében hősei összetéveszthetetlenül erdélyi, mezőségi emberek. Sorssal viaskodó derűjüket, karmos kacagásukat és anekdotáikat Sütő András életfilozófiává nemesítette.² S ezzel párhuzamosan dúsitotta az erdélyi népnyelvet írásaiban filozófiai fogalmakkal és biblikus motívumokkal, telítette mély értelmű költészettel.

Művészetének belső fejlődése Németh László-i értelemben növényi természetű: nincs benne kapkodás, idegesség, nem fut muló divatok után, mély belső szervesség jellemzi. Megjelenő új motívumai későbbi műveinek előrejelzései. Nem hirtelen változásokkal fejlődött, egyszer kiküzdött értékeit tudatosan mélyítette, továbbfejlesztette. Úgy tágitotta egyetemessé mezőségi életanyagát, hogy annak meghitt személyességét és eleven közösségi ethosát megtartotta. Gondolati gazdagodás, tudatos szellemi, nyelvi hódítás után az *Anyám könnyű álmat ígér*ben egy kis nemzetiségi közösség olyan meleg, családias auráját teremtette meg, melyben az összetartozás tudata megtartó erő, a szeretet, munka és emberség pedig keserves körülmények között is eszményi közösségi erkölcsöt sugall. Az egyes jelenségek, események nagyobb övezete nyilvánvaló, ténybeli hitelességük pedig megkérdőjelezhetetlen. A Sütő Andrásról készített televíziós portréfilmben éppen olyannak láthattuk a szülőket és Gyümölcsoltó Gergelyt, amilyennek a regény lapjairól megismertük. Amerikai felolvasó körútja során Sütő András a közönség soraiban felismerte báró Kemény Annát, akitől 1940-ben a nagyenyedi kollégiumba indulva kelengyéje egy részét kapta. Föllapozta írásának róla szóló sorait, s azt olvasta föl.³ Valóság és mű szembesítésének eleven lehetősége mindig ott érezhető írásaiban. Nem kell ezt az egységet abszolutizálnunk. Sütő András maga sohasem csak az empirikus valóságot adja elénk, sajátos személyességével, költői látásmódjával gondolati régiókba is emeli azt.

² CZINE Mihály: *Engedjétek hozzám jönni a szavakat*. In: Cz. M.: *Nép és irodalom*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp., 1981. II. 154.

³ FARKAS Árpád: *Pusztahamarási körtevirág*, 93.

Életműve a reflexív realizmus, az eszmével, gondolati elemekkel és költői látásmóddal dúsított valóságábrázolás értékes fejezete. Sokak által járhatatlannak, túlhaladottnak minősített út újjáteremtése nagy művészi erővel és egyéni sajátosságokkal. Miként a provinciát is világtávlatokkal szembesíti, s ezáltal léptékét általános emberi szinten is hitelesíti, megőrizvén sértetlenül annak egyedi sajátosságait, árnyalatának méltóságát is. Legnagyobb művei közül az *Anyám könnyű álmot ígér*, a *Nagyenyesi fügevirág*, az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* és az *Advent a Hargitán*, a *Balkáni gerle* a helyi gondoknak, tapasztalatoknak ad egyetemes távlatot a kultúra és a történelem párhuzamaival és példáival, egész látásmódjával. A *Perzsák* és a történelmi drámák világában kezdettől fogva az egyetemesség atmoszférája uralkodik, de a hatalom és erkölcs, humanizmus és erőszak, a meghatározott történelmi helyzet és a nagyobbra néző eszmény ütközésében, az önmagunkkal való azonosság lehetőségéért való küzdelmében mindig a nemzeti-nemzetiségi közösség sorskérdéseire látni.

Sütő András – Illyés Gyulához és Nagy Lászlóhoz hasonlóan – mindig, minden körülmények között az életérdekű etikus elvek képviselője, felkutatója, olykor ő is már-már a lehetetlen képviselőjében. Az emberi érzés és tapasztalat, valamint a történelem tanulságai és a kultúra, filozófia igazságai szerint véd elemi emberi jogokat: anyanyelvi szabadságot, a sajátosság értékét, a személyi és közösségi autonómia igényét.

Mély közösségi elkötelezettségéből következik, hogy személyes élményvilága közösségi irányú, közösségi értelmű. Nemcsak gondolataival, de műveinek nyelvi formájával is a közösségi megmaradás, összetartozás, egyáltalán: az emberibb élet képviselője. A világ érzelmi elsivárodásával, a testi-szellemi szétszóródással szemben otthonosságot, közösséget teremt és tart meg még nyelvének fordulataival is. Gazdagon metaforikus nyelve a hasonlók összekapcsolása, a távoli jelenségek közelhozása, egymásra vetítése: „a metafora ilyenformán a széteső világnak is aranyabroncsa lehet”.⁴ A távoli dolgok asszociatív, hasonlósági alapon törté-

⁴ *Szabad-e a nyelvből kultuszt csinálni?* Beszélgetés Mezei Andrással. In: S. A.: *Évek – hazajáró lelkek*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1980. 235.

nő társítása közösségteremtő érdekű és értékű az ítéleteivel is. Mert a metaforikus nyelv erkölcsi, gondolati minősítésekben is gazdag. A hasonlóság felemel vagy megszegyenít, a kifejezés – a metaforikus látásban-látomásban – a dolgok kritikai megítélése.

Az illúziótlan tárgyilagosság, melyet a poklokba is a közösség létérdekű érveinek az igénye vezet, az Egész gondjának vállalása akkor is, ha az „egy darab végzet” – ez Sütő András vállalkozása. Ez teremtett művészetében hatalmas érzelmi és gondolati boltozatot, és a végigvitt gondolatok révén feloldhatatlan feszültségeket, eszméltető, további küzdelemre ösztönző energiákat. 1979-ben a Herder-díj átvétele alkalmából nyilatkozta, hogy „az egyetemességhez a népek a sajátosság önértékével járulhatnak legértékesebben. A sajátosság megőrzése tehát minden korban az egyetemes értékek gazdagítását jelenti”.⁵ Életműve a sajátosság és egyetemesség egysége révén emelkedett a magyar irodalom legnagyobb szellemi, erkölcsi, esztétikai értékei közé.

⁵ Uo.

VIII. SÜTŐ ANDRÁS MŰVEI

- Meztlábasszony*. (Dráma) (Hajdú Zoltánnal) Bukarest, 1950.
- Emberök indulnak*. (Elbeszélések) Bukarest, 1953.
- Az új bocskor*. (Elbeszélések) Bukarest, 1954.
- Egy pakli dohány*. (Novellák és karcolatok) Bukarest, 1954.
- Féltrejáró Salamon*. (Kisregény) Marosvásárhely, 1956.
- Tártkarú világ*. (Válogatott elbeszélések) Bukarest, 1959.
- Fecskeszárnyú szemöldök*. (Vidám játék) Bukarest, 1960.
- Szerelem, ne siess!* (Vidám játék) Bukarest, 1961.
- Tékozló szerelem*. (Vidám játék) Bukarest, 1963.
- Pompás Gedeon*. (Vidám játék) Bukarest, 1968.
- Misi, a csillagos homlokú*. (Elbeszélések) Bukarest, 1968.
- Anyám könnyű álmot ígér*. Úti tünődések. Bukarest, 1970.
- Creangă: Mesék*. (Fordítás) Bukarest, 1971.
- Misi, a csillagos homlokú*. (Elbeszélések) Bukarest, 1972.
- Istenek és falovacskák*. (Esszék, újabb úti tünődések) Bukarest, 1973.
- Nyugtalan vizek*. (Válogatott írások) Bukarest, 1975.
- Itt állok, másként nem tehetek*. (Két dráma) (*Egy lócsiszar virágvasárnapja; Csillag a máglyán*.) Bukarest, 1975.
- Félszárnyú asszonyok*. (*Anyám könnyű álmot ígér* c. műve alapján színpadra alkalmazta Znorovszky Attila) Bukarest, 1975.
- Engedjétek hozzám jönni a szavakat*. *Jegyzetek hómézőn és porban*. Budapest, Magvető Kiadó, 1980.
- Egy lócsiszar virágvasárnapja – Csillag a máglyán*. Budapest, Magvető Kiadó, 1976.
- Három dráma*. *Egy lócsiszar virágvasárnapja – Csillag a máglyán – Káin és Ábel*. Bukarest, 1978.

- Anyám könnyű álmot ígér.* (Naplójegyzetek) Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978, 1981, 1986.
- Káin és Ábel – Anyám könnyű álmot ígér.* (Drámák.) Budapest, Magvető Kiadó, 1978.
- Nagyenvedi fügevirág.* (Esszék, úti tünődések) Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978.
- Évek – Hazajáró lelkek.* Cikkek, naplójegyzetek (1953–1978). Bukarest, 1981.
- A szuzai menyegző.* (Színmű) – *Perzsák.* (Esszé.) Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981.
- A szuzai menyegző.* Bukarest, 1982.
- Gyermekkorom tükörcserepei.* (Önéletrajzi írások) Budapest, Móra Könyvkiadó, 1982, 1984.
- Az Idő markában.* (Esszék, naplójegyzetek) Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984.
- Kalandozások Ihajcsuhajdiában.* (Mesejáték) Budapest, ILK., 1986.
- Advent a Hargitán.* (Három játék) (*Vidám sirató egy bolyongó porszemért; Pompás Gedeon élete, halála és feltámadása; Advent a Hargitán*) Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987.
- Sikaszói fenyőforgácsok.* (Cikkek, naplójegyzetek) Budapest, ILK–Berzsenyi Társ.; 1987.
- A lőtt lábú madár nyomában.* (Esszék, jegyzetek.) Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1988.
- Anyám könnyű álmot ígér.* (Naplójegyzetek) Budapest, Népszava, 1989.
- Színművek.* (*Pompás Gedeon; Egy lócsiszár virágvasárnapja; Csillag a máglyán.*) Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1988. (Életműsorozat.)
- Naplójegyzetek, 1989. április 30.–december 22.* Bukarest, 1990.
- Omló egek alatt – Arcképvázlatok és tünődések – Gyászórságban.* Budapest–Bukarest, Szépirodalmi Könyvkiadó–Kriterion, 1990. (Életműsorozat)
- Sárkány alszik veled. Beszélgetések könyve.* Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1991. (Életműsorozat)
- Mese és reménység.* (Válogatott elbeszélések) Pozsony, 1991.
- Színművek.* (*Káin és Ábel; A szuzai menyegző; Az álomkommandó*) Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1992. (Életműsorozat)

- Szemet szóért.* (Dokumentumok, naplójegyzetek) Debrecen, Csokonai Kiadó, 1993.
- Az élet és halál kapuiban.* (Válogatott írások) Csíkszereda, 1993.
- Csipkerózsika ébresztése.* (Arcképvázlatok, esszék, úti tünődések II.) Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1993. (Életműsorozat)
- Heródes napjai.* (Naplójegyzetek az erdélyi magyarok exodusáról) 1984–1987. Debrecen, Csokonai Kiadó, 1994.
- Az utolsó köntös.* (Válogatott írások.) Budapest–Ungvár, Trikolor–Intermix, 1994. (Örökségünk)
- Vadpávamenyegző.* (Igaz mesék, csodás történetek) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994.
- Engedjétek hozzám jönni a szavakat.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994.
- Színművek.* (*Vidám sirató egy bolyongó porszemért; Advent a Hargitán: két változatban; Az ugató madár*) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1995. (Életműsorozat)
- Anyám könnyű álmot ígér.* (Naplójegyzetek) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1996. (Életműsorozat)
- Kék álhalál.* Elbeszélések. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1997. (Életműsorozat)
- Hargitai vadászkalandok.* Csíkszereda, 1997.
- Napló.* (Válogatás a *Szemet szóért* és a *Heródes napjai* c. kötetből) Budapest, Helikon, 1998. (Életműsorozat)
- Fülesek és fejszések között.* (Naplórészletek) Marosvásárhely, Impress Kiadó, 1999; 2. kiad.: Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2001.
- Nagyapó mesefája* (Ion Creangă-mese-fordítások) Csíkszereda, Ion Creangă-Pallas-Akadémia Kiadó, 1999.
- Balkáni gerle.* (Dráma) Budapest, Helikon Kiadó, 1999. (Életműsorozat)
- Erdélyi változatlanóságok.* (Esszék, cikkek, beszélgetések) Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001.
- Kalandok könyve.* (*Hargitai vadászkalandok, Vigyorgó búbánat*) Csíkszereda, Pallas-Akadémia Kiadó, 2001. (Életműsorozat)
- Erdélyország, mit vétettem I–II.* (Az Erdélyi változatlanóságok új kiadása.) Csíkszereda, Csíkszereda Neptun Impex Rt., 2002. (Életműsorozat)

- Advent a Hargitán.* Csíkszereda, Neptun Könyvkiadó, 2001.
(Száműzött könyvek-sorozat)
- Fületek és fejszések között.* Csíkszereda, Neptun Könyvkiadó, 2003.
(Száműzött könyvek-sorozat)
- Heródes napjai.* (Napló, bővített változat.) Csíkszereda, Neptun Könyvkiadó, 2004. (Száműzött könyvek-sorozat)
- Anyám könnyű álmot ígér.* Budapest, Kossuth Kiadó, 2005. (Kortárs klasszikusaink-sorozat)
- Kalandok könyve. (Hargitai vadászkalandok – Vigyorgó búbánat)*
Csíkszereda, Neptun Könyvkiadó, 2005. (Száműzött könyvek-sorozat)
- Létvégi hajrában.* (Esszék, jegyzetek, beszélgetések, levelek)
Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2006.

A CSOKONAI KÖNYVTÁR-SOROZATBAN EDDIG MEGJELENT:

1. *Debreczeni Attila:*
CSOKONAI, AZ ÚJRAKEZDÉSEK KÖLTŐJE (1993, 1997, 1998)
(A felvilágosult szemléletmód fordulata az életműben)
2. *S. Varga Pál:*
A GONDVISELÉSIHTTŐL A VITALIZMUSIG (1994)
(A magyar líra világképének alakulása a XIX. század második felében)
3. *Tamás Attila:*
ÉRTÉKTEREMTŐK NYOMÁBAN (1994)
(Művek, irányzatok, elméleti kérdések)
4. *Dobos István:*
ALAKTAN ÉS ÉRTELMEZÉSTÖRTÉNET (1995)
(Novellatípusok a századforduló magyar irodalmában)
5. *Imre Mihály:*
„MAGYARORSZÁG PANASZA” (1995)
(A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában)
6. *Márkus Béla:*
ÁTDOLGOZÁSOK KORA (1996)
(Sarkadi Imre és a sematizmus)
7. *Bitskey István:*
ESZMEK, MŰVEK, HAGYOMÁNYOK (1996)
(Tanulmányok a magyar reneszánsz és barokk irodalomról)
8. *FOLYTONOSSÁG VAGY FORDULAT? (1996)*
(A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései)
Szerk.: Debreczeni Attila
9. *Imre László:*
MŰFAJOK LÉTFORMÁJA XIX. SZÁZADI EPIKÁNKBAN (1996)
10. *Lőkös István:*
ZRÍNYI EPOSZÁNAK HORVÁT EPIKAI ELŐZMÉNYEI (1997)
11. *Bán Imre:*
KÖLTŐK, ESZMÉK, KORSZAKOK (1997)
12. *Horváth János:*
TANULMÁNYOK I–II. (1997)
13. *Tamás Attila:*
KÖLTŐI VILÁGKÉPEK FEJLŐDÉSE ARANY JÁNOSTÓL JÓZSEF ATTILÁIG (1998)
14. *Derék Pál:*
„LATABAGOMÁR / Ó TALATTA / LATABAGOMÁR ÉS FINFI” (1998)
15. *Mezei Márta:*
A KIADÓ MANDÁTUMA (1998)
16. *Szilágyi Márton:*
KÁRMÁN JÓZSEF ÉS PAJOR GÁSPÁR URÁNIÁJA (1998)
17. *NÉMETHI LÁSZLÓ IRODALOMSZEMLELETE (1999)*
Szerk.: Görömbei András

18. *Gárgó Gábor:*
EÖTVÖS JÓZSEF AZ EMIGRÁCIÓBAN (1999)
19. *Bene Sándor:*
THEATRUM POLITICUM (1999)
(Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban)
20. NEMZETISÉGI MAGYAR IRODALMAK AZ EZREDEVEEN (2000)
Szerk.: *Görömbey András*
21. *Hász-Fehér Katalin:*
ELKÜLÖNÜLŐ ÉS KÖZÖSSÉGI IRODALMI PROGRAMOK
A 19. SZÁZAD ELSŐ FELEBEN (2000)
22. *Oláh Szabolcs:*
HITÉLMÉNY ÉS TANKÖZLÉS (2000)
(Bornemisza Péter gyülekezeti énekhasználat)
23. *Nagy Gábor:*
„...LEGYEK VERSEDBEN ASSZONÁNC” (2001)
(Baka István költészete)
24. *Gábor Csilla:*
KÁLDI GYÖRGY PRÉDIKÁCIÓI (2001)
(Források, teológia, retorika)
25. *Madas Edit:*
KÖZÉPKORI PRÉDIKÁCIÓIRODALMUNK TÖRTÉNETÉBŐL (2002)
(A kezdetektől a XIV. század elejéig)
26. *Köddöböz Gábor:*
HAGYOMÁNY ÉS ÚJÍTÁS KÁNYÁDI SÁNDOR
KÖLTÉSZETÉBEN (2002)
(A poétikai módosulások *Természete a daloktól a „szövegekig”*)
27. *Barta János:*
ARANY JÁNOS ÉS KORTÁRSAI I-II. (2003)
28. *Onder Csaba:*
A KLASSZIKA VIRÁGAI (2003)
29. *Tamás Attila:*
HATÁRIHELYZETBEN (2003)
30. *Vallasek Júlia:*
ELVÁLFOZOTT VILÁG (2004)
31. RELIGIÓ, RETORIKA, NEMZETTUDAT
RÉGI IRODALMUNKBAN (2004)
Szerk.: *Bitskey István–Oláh Szabolcs*
32. *Lőhös István:*
NEMZETTUDAT ÉS REGÉNY (2004)
33. *Taxner-Tóth Ernő:*
(KÖZ)VÉLEMÉNYFORMÁLÁS EÖTVÖS REGÉNYEIBEN (2005)
34. A PRÓZAIRO NÉMETH LÁSZLÓ (2005)
Szerk.: *Görömbey András*

35. **NEMZET – IDENTITÁS – IRODALOM (2005)**
(A nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomban)
Szerk.: Bényei Péter és Gönczy Monika
36. **„ET IN ARCADIA EGO” (2005)**
(A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése)
Szerk.: Debreczeni Attila és Gönczy Monika
37. *Bitskey István:*
MARS ÉS PALLAS KÖZÖTT (2006)
(A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése)
38. *Balogh Piroska:*
ARS SCIENTIAE (2007)
(Schedius Lajos János tudományos pályája)
39. *Bényei Péter:*
A TÖRTÉNELEM ÉS A TRAGIKUM VONZÁSÁBAN (2007)
40. *Táth Zsombor:*
A KORONATANÚ: BETHLEN MIKLÓS (2007)

ELŐKÉSZÜLETBEN:

42. *Tasi Réka:*
POPULÁRIS PRÉDIKÁCIÓ – BAROKK RETORIKA (2008)
42. *Penke Olga:*
MŰFAJ KÍSÉRLETEK BESSÉNYEI GYÖRGY PRÓZÁJÁBAN (2008)

